

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1(65) 2018

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Павло ГРИЦЕНКО

**Заступник
головного редактора**

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Петро БІЛОУСЕНКО
Ангеліна ГАНЖА
Катерина ГЛУХОВЦЕВА
Ірина ГНАТЮК
Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Ніна КЛИМЕНКО
Ганна МАРТИНОВА

Віктор МОЙСІЄНКО
Іван САБАДОШ
Мар'ян СКАБ
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Наталія ХОБЗЕЙ
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Микола ШТЕЦЬ
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 4 від 17.04.2018 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 28.03.18. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 285 прим. Зам. 5213.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 81'272

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ
СИТУАЦІЇ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА
ТА МІЖВІДОМЧА ПРОБЛЕМА ***

У статті розглянуто основні параметри дослідження мовної ситуації у багатонаціональній країні, зокрема кількісні, якісні та оцінні (аксіологічні), та запропоновано схему комплексного опису мовної ситуації в сучасній Україні з урахуванням даних соціології та лінгвістики. Необхідним складником цього опису має бути використання найсвіжіших даних перепису населення, до підготовки якого слід залучити і мовознавців. Дані перепису дають уяву про національний і мовний склад населення у країні загалом, в окремих її регіонах та населених пунктах, а порівняння з проведеними раніше переписами — ще й про динаміку мовної ситуації та причини сучасного стану. Опис кількісних параметрів мовної ситуації в Україні має бути дуже детальним, зокрема актуальною є деталізація кількісних параметрів аналізу комунікативної потужності кожної з мов у сфері навчання (охоплення різних рівнів і профілів), професійної діяльності і науки, інформації тощо. Аналіз статистичних даних, пов'язаних з функціональним навантаженням мов і отриманих з різних джерел, має бути перевірений шляхом безпосереднього спостереження за реальним використанням цих мов —

* 14 грудня 2017 року в Інституті української мови НАН України відбувся пленум Наукової ради «Українська мова», у роботі якого взяли участь провідні мовознавці з усіх університетів України та працівники Інституту. Для обговорення було запропоновано актуальну проблему сучасного українського мовознавства — *«Шляхи актуалізації та інтенсифікації лінгвістичних досліджень»*. Виголошено 13 доповідей і кілька співдоповідей, у яких виокремлено пріоритетні напрямки розвитку різних галузей українського мовознавства, визначено шляхи та способи ефективного розгортання досліджень із соціолінгвістики, граматичної лексикографії, термінології, неології, історії української мови, лінгвостилістики, діалектології. На основі виголошених доповідей автори підготували наукові статті. Редколегія журналу «Українська мова» пропонує увазі читачів ці статті (помічені зірочкою).

© С.О. СОКОЛОВА, 2018

у викладанні, професійній мовній діяльності, книговидавництві, засобах масової комунікації та ін. Матеріали спеціальних соціологічних опитувань на зразок представленого у статті дають змогу проаналізувати аксіологічні параметри мовної ситуації в кількісному вимірі та оцінити їхню кореляцію з соціальними характеристиками інформантів, а проведення кількох опитувань за подібною методикою — простежити їхню динаміку. Узагальнення отриманих даних не лише уможливить об'єктивний опис мовної ситуації, але й сприятиме випрацюванню конкретних рекомендацій щодо реалізації державної мовної політики.

Ключові слова: мовна ситуація, кількісні параметри, аксіологічні параметри, перепис населення, комунікативна сфера, функціональне навантаження мов.

Поняття «мовна ситуація» — одне з основних у соціолінгвістиці, водночас це великою мірою є предметом її вивчення. Щодо загального визначення цього поняття у сучасній лінгвістиці переважно немає суперечностей, про що свідчить подібність тлумачень, що їх наводять сучасні енциклопедичні видання [4; 10: 371; 13]. Як зазначають автори одного з перших радянських навчальних посібників із соціолінгвістики О. Швейцер і Л. Нікольський, проаналізувавши широке коло наукової літератури, термін «мовна ситуація» або «лінгвістична ситуація» траплявся ще у 30-ті роки ХХ ст. у працях мовознавців, які вивчали мови народів Азії й Африки, а витлумачення зазнав лише в 60-ті роки у працях того ж Л. Нікольського, В. Авроріна, Ч. Фергюсона (Ch. Ferguson), Е. Хоугена (E. Naugen) [13: 86]. Підхід до визначення поняття і побудови моделі опису великою мірою зумовлювала сама специфіка описуваної ситуації.

Спираючись на практичний досвід авторів, які вивчали конкретні мовні ситуації, що їхніми елементами є, зокрема, малі мови, Т.В. Крючкова в енциклопедії «Мова і суспільство» (рос. «Язык и общество») дає таке визначення: «Під мовною ситуацією зазвичай розуміють сукупність форм існування (стилів тощо) однієї мови або сукупність мов у їхньому територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень, а також соціальні настанови, яких дотримується стосовно вказаних систем населення, що мешкає на описуваних територіях... <Ї> можна схарактеризувати за кількісними, якісними й аксіологічними параметрами» [14: 636]. Подібне визначення наведене й в енциклопедії «Українська мова» (автор статті — В.М. Брицин): «Становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовна ситуація <...> звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами» [4: 379].

Велике значення мають кількісні показники використання мов, тому дослідники, спираючись на концепції Ч. Фергюсона та У. Стюарта (W. Stewart) (посилання за [13: 74 — 79]) інколи намагаються описувати мовну ситуацію за допомогою математичної моделі, позначаючи статус мов («велика» — «стандартна», «мала», «спеціальна») та їхні функції («офіційна», «групова», «релігійна», «навчальна») [8: 75 — 76]. Такі моделі, ймовірно, прислужаться для створення типології мовних ситуацій та побудови категорійної моделі соціолінгвістичної структури суспільства

[8: 80], проте вони не пояснюють специфіки функціонування мов у конкретній спільноті, зокрема не відображають ступінь їх поширення для обслуговування конкретних потреб носіїв.

В уже цитованій енциклопедії «Мова і суспільство» не лише наведено визначення й основні ознаки поняття «мовна ситуація», але й запропоновано конкретні описи ситуацій у різних національних республіках, підготовлені різними авторами за однаковою схемою, яка враховує кількісні (зокрема за переписом 2010 р.), якісні й аксіологічні ознаки [14: 640 — 833]. На жаль, українська соціолінгвістика такого опису ще не має, а в енциклопедії «Українська мова» є лише одна вже цитована досить загальна стаття з цієї проблеми, хоча окремих досліджень, присвячених або загальній характеристиці мовної ситуації в Україні, або її локальним проявам, або проблемам функціонування мов у конкретних сферах вживання аж ніяк не бракує.

Мовна ситуація України досить неоднорідна, і недостатнє врахування цього чинника вже спричинило досить тяжкі наслідки, тому комплексне дослідження мовної ситуації є нагальною науковою проблемою, розв'язання якої має безпосередній вихід у мовну політику і практику мовного планування. У зв'язку з цим варто уточнити деякі параметри такого дослідження і шляхи їх досягнення.

До кількісних ознак мовної ситуації у певних територіальних і часових межах дослідники зазвичай зараховують: 1) загальну кількість ідіомів (кодів) — різновидів мови (територіальних або соціальних діалектів) або кількох мов, що обслуговують певну спільноту; 2) відносну кількість мовців, що обслуговуються кожним з ідіомів, визначаючи зокрема демографічну потужність кожного з ідіомів — внутрішню (етнічну) і зовнішню (загальну), демографічний потенціал цих ідіомів (кількість носіїв віком до 30 років); 3) відносну кількість комунікативних сфер, що їх обслуговує кожен ідіом (комунікативна потужність ідіома), і що меншою є ця комунікативна потужність, то детальнішим має бути опис сфер функціонування, тому що у сфері освіти для державної мови, наприклад, важливим є охоплення усіх рівнів і профілів навчання, у сферах науки і професійної діяльності — обслуговування не лише гуманітарних, але й природничих, технічних і математичних напрямків, у сфері літератури і мистецтва — тематична і жанрова широта творів, у засобах масової комунікації — не лише кількість, але й наклади видань, час ефіру, якість мови тощо. Для української мови, яка *de jure* є державною вже понад чверть століття, але *de facto* ще не стала навіть мовою повного етнічного поширення у всіх регіонах України, а тим більше мовою повного територіального поширення (див. про це детальніше [11: 84 — 145]), такий розгорнутий опис кількісних параметрів мовної ситуації України досі залишається дуже актуальним.

Не менш важливі для характеристики мовної ситуації якісні ознаки, зокрема: 1) лінгвістичний характер ідіомів (різновиди однієї або різні мови: в Україні, крім взаємодії різних мов, важливим є чинник діалектного розмаїття української мови та її територіального варіювання); 2) структурно-

типологічні відношення між ідіомами (спорідненість / неспорідненість), зокрема, взаємодія української мови зі східнослов'янською російською на всій території України, та територіальні особливості відношень як з іншими слов'янськими (польська, словацька, болгарська, білоруська), так і неслов'янськими (угорська, румунська, кримськотатарська, молдавська, гагаузька, циганська та ін.) мовами; 3) функціональна рівнозначність / нерівнозначність ідіомів (сфери функціонування з кількісним оцінюванням); 4) характер доміантного в державному масштабі ідіома (місцевий — «імпортований», зокрема для України важливе значення має історичний аспект взаємодії української мови з російською, яка посідає доміантні позиції, зокрема й у регіонах, де історично переважав і досі переважає український етнос); 5) характер розселення носіїв (компактний / дисперсний, місто / село).

Оцінні ознаки — оцінка ідіомів носіями (внутрішня і зовнішня) — це їхня комунікативна придатність, естетична і культурна престижність. Для реального удержавлення української мови дуже важливий аксіологічний аспект, оскільки саме в аксіологічно доміантних сферах — міжнародного спілкування, адміністративно-управлінській, природничих і технічних наук, вищої та середньої природничої й технічної освіти; міжнародного (міжетнічного) спілкування — вона ще не набула достатнього поширення на всій території України.

Про національний та мовний склад населення країни загалом досить багато інформації дають дані загальнонаціональних переписів населення. Так, за даними першого і поки що єдиного Всеукраїнського перепису 2001 р. [3], в Україні проживали представники понад 130 національностей і народностей з переважанням українців (77,8 %) і досить високим відсотком росіян (17,3 %). Самоідентифікація українців і росіян за рідною мовою як у країні загалом, так і в окремих областях, не завжди збігалася з їхньою національною самоідентифікацією, про що свідчать дані таблиці 1.

Лише у Вінницькій, Івано-Франківській, Київській (без м. Києва), Кіровоградській, Полтавській, Черкаській та Чернівецькій областях спостерігаємо практично стовідсотковий збіг (або розрив у 1—2 %) національної й мовної самоідентифікації українців, а російську мову визнає рідною дещо більший відсоток порівняно з кількістю представників російського етносу. Досить близькі показники національної й мовної самоідентифікації українців у Чернігівській і Сумській областях, де російська мова рідна й для частини представників інших народів. Дещо вищий відсоток українськомовної самоідентифікації, порівняно з кількістю етнічних українців, за рахунок представників інших етносів у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях. У Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та м. Києві, де загальна кількість українців перевищує 2/3, кількість тих, хто вважає рідною українську мову, значно менша, але їх таки більше, ніж тих, хто вважає рідною російську. Тільки в Донецькій і Луганській областях, де українців на загал

Таблиця 1. Національна та мовна самоідентифікація жителів України за адміністративно-територіальним розподілом

Регіон	Українська		Російська	
	Національність	Мова	Національність	Мова
Україна,				
зокрема:	77,8	67,53	17,3	29,59
АР Крим	24,4	10,02	58,5	76,55
м. Севастополь	22,4	6,76	71,6	90,56
Вінницька	94,9	94,81	3,8	4,71
Волинська	96,9	97,26	2,4	2,51
Дніпропетровська	79,3	67,0	17,6	31,91
Донецька	56,9	24,10	38,2	74,92
Житомирська	90,3	93,02	5,0	6,57
Закарпатська	80,5	81,0	2,5	2,9
Запорізька	70,8	50,2	24,7	48,19
Івано-Франківська	97,5	97,81	1,8	1,78
Київська	92,5	92,27	6,0	7,17
м. Київ	82,2	72,15	13,1	25,27
Кіровоградська	90,1	88,89	7,5	10,02
Луганська	58,0	30,01	39,0	68,84
Львівська	94,8	95,32	3,6	3,77
Миколаївська	81,9	69,2	14,1	29,26
Одеська	62,8	46,28	20,07	41,95
Полтавська	91,4	89,98	7,2	9,47
Рівненська	95,9	97,0	2,57	2,37
Сумська	88,8	83,29	9,4	15,5
Тернопільська	97,8	98,34	1,2	1,19
Харківська	70,7	53,8	25,6	44,29
Херсонська	82,0	73,19	14,1	24,86
Хмельницька	93,9	95,24	3,6	4,09
Черкаська	93,1	92,49	5,4	6,44
Чернівецька	75,0	75,57	4,1	5,27
Чернігівська	93,5	89,05	5,0	10,26

більше (майже по 60 %), ніж росіян (менше 40 %), велика їх кількість втратила мову свого етносу, а кількість тих, хто вважає рідною російську мову, становила у 2001 р. близько 70 %, як за рахунок українців, так і за рахунок представників інших народів. У Криму кількість росіян у понад два рази більша порівняно з кількістю українців, а кількість російськомовних більша у понад 7 разів, ще більшою мірою це виражено в Севастополі, де мешкала майже така сама частка українців (22,4 %), як і загалом по Криму, але російську мову визнали рідною понад 90 % (на тлі 71,6 % етнічних росіян).

Найпоширенішими рідними мовами жителів України, крім української та російської, є (тут враховано лише мови, кількість носіїв яких хоча б в одній області становить чверть усього населення або більше, враховано також гагаузів, які становлять майже 20 % населення одного з

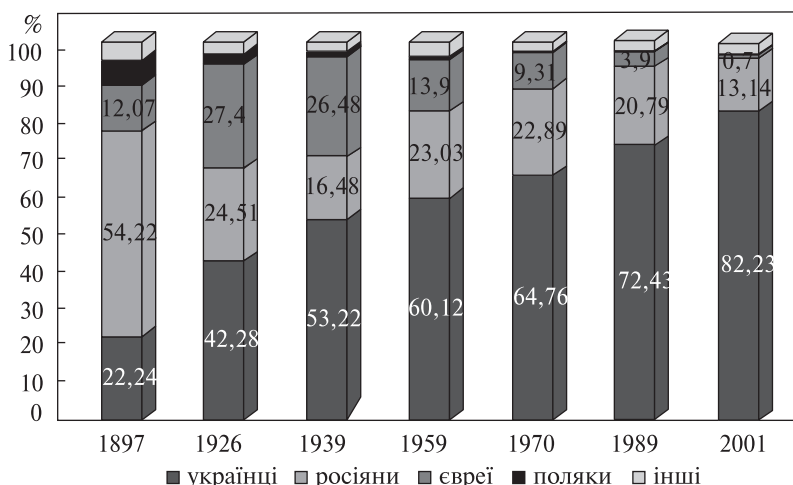
районів Одеської області): кримськотатарська (0,48 % населення України), молдовська (0,38 %), угорська (0,34 %), румунська (0,3 %), болгарська (0,28 %), гагаузька, циганська (по 0,05 %), польська (0,04 %), словацька (0,01 %). Розподіл носіїв цих мов за областями дуже неоднорідний. Кримськотатарську у 2001 р. назвали 11,33 % населення Криму (у Севастополі — лише 0,25 %), молдовську — 6,79 % населення Чернівецької, 3,78 % Одеської, близько 0,5 % Кіровоградської та Миколаївської, близько 0,1% Вінницької та Херсонської областей, угорську — 12,65 % Закарпатської, румунську — 11,85 % Чернівецької та 2,57 % Закарпатської, болгарську — 4,87 % Одеської, 0,47 % Запорізької, 0,13 % Миколаївської, гагаузьку — 0,9 % Одеської, циганську — 0,24 % Закарпатської області і 0,06 % жителів Криму, польську — 0,41 % жителів Львівської і по близько 0,2 % Хмельницької і Чернівецької областей, словацьку — 0,21 % жителів Закарпаття. У межах згаданих областей мовці та й представники відповідних етносів загалом розподілені також неоднаково: так у Берегівському районі Закарпатської області кількість угорців сягала 76,1 %, у самому Береговому — 48,1 %, в Ужгородському районі — 33,4 %, словаки мешкали переважно в Ужгороді (2,2 %), Великоберезнянському та Перечинському районах (по 1 %). В Одеській області гагаузи зосереджені переважно в Болградському (18,7 %), Ренійському (7,9 %), Тарутинському (6,0 %), Кілійському (3,8 %), Арцизькому (1,8 %), районах, а болгари — в Болградському (60,8 %), Арцизькому (39,0 %), Тарутинському (37,5 %), Ізмаїльському (25,7 %), Саратському (20 %), Татарбунарському (11,5 %), Іванівському (11,2 %), Ренійському (8,5 %), Кілійському (4,3 %) районах, молдовани живуть практично в усіх районах, але найбільше їх в Ренійському (49,0 %), Ізмаїльському (27,6 %), Котовському (25,9 %), Анан'ївському (18,1 %), Тарутинському (16,5 %), Кілійському (15,8 %), Красноокнянському (11,0 %), Татарбунарському (9,4 %) районах.

З матеріалів перепису дізнаємося про неоднакову мовну самоідентифікацію українців у різних регіонах України (табл. 2) — від майже стовід-

Таблиця 2. Мовна самоідентифікація жителів окремих областей України (2001 р.), %

Національні групи	Регіони України					
	Донецька область		Львівська область		м. Київ	
	Рідна мова					
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
Представники своєї національності	41,17	98,58	99,55	87,78	85,8	92,0
Інші національності серед них:	1,61	60,29	17,91	0,68	9,26	15,22
українці	—	58,75	—	0,43	—	14,2
росіяни	1,34	—	12,11	—	7,9	—
Разом	24,10	74,92	95,32	3,77	72,1	25,3

Діаграма 1. Динаміка національного складу населення м. Києва за даними переписів населення

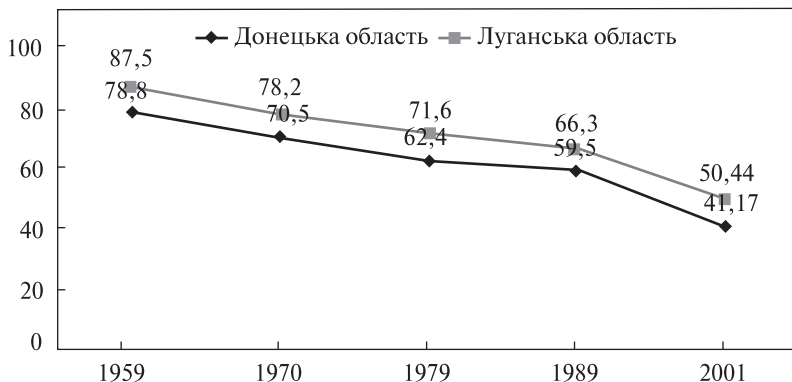
соткової у Львівській області до менше половини у Донецькій за майже повного збігу мовної й національної ідентичності росіян в усіх регіонах.

Усі ці дані удоступнені для широкого кола користувачів завдяки тому, що матеріали перепису розміщені на спеціальному сайті, де можна не лише скористатися готовими таблицями (як власне електронними, так і електронними копіями друкованих видань), але й увійти до банку даних¹ і отримати результати у потрібній кореляції. Частково на сайті розміщено також результати попереднього перепису населення (1989 р.). Дані інших переписів відображені у спеціальних друкованих виданнях [5; 6], частково оцифровані й удоступнені в Інтернеті [1; 2; 9].

Зіставляючи дані переписів різних років, можна отримати відомості про динаміку національного і мовного складу населення, починаючи з першого перепису населення Російської імперії 1897 р., проте на той час частина територій сучасної України була в складі інших державних утворень, тому й відомості про населення цих територій доводиться шукати в інших джерелах. Порівняння даних переписів може частково пояснити сучасну невідповідність мовного складу населення окремих територій їхньому етнічному складу. Так, аналіз динаміки національного складу населення м. Києва (діаграма 1) з 1926² до 2001 р. показує, що частка українців у ньому за цей час зросла удвічі (з 42 до 82 %), частка росіян скоротилася теж майже удвічі (з 24,5 до 13,1 %), а кількість євреїв і поляків зменшилася не лише відсотково, але й в абсолютних величинах, попри те, що загальна кількість населення міста зросла в 10 разів.

¹ Банк даних // http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

² У перепису 1897 р. національну належність можна було визначити лише опосередковано за рідною мовою або віросповіданням, ймовірно, тому так сильно різняться дані 1897 і 1926 рр.

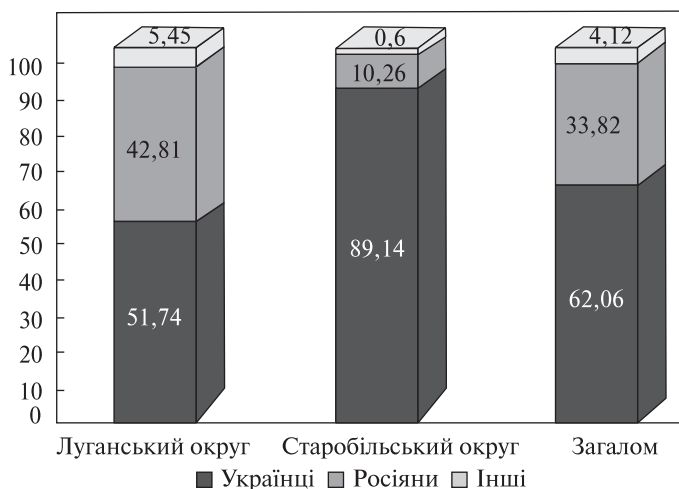

Діаграма 2. Мовна самоідентифікація українців Донеччини і Луганщини (рідна мова — українська) у динаміці (1959 — 2001)

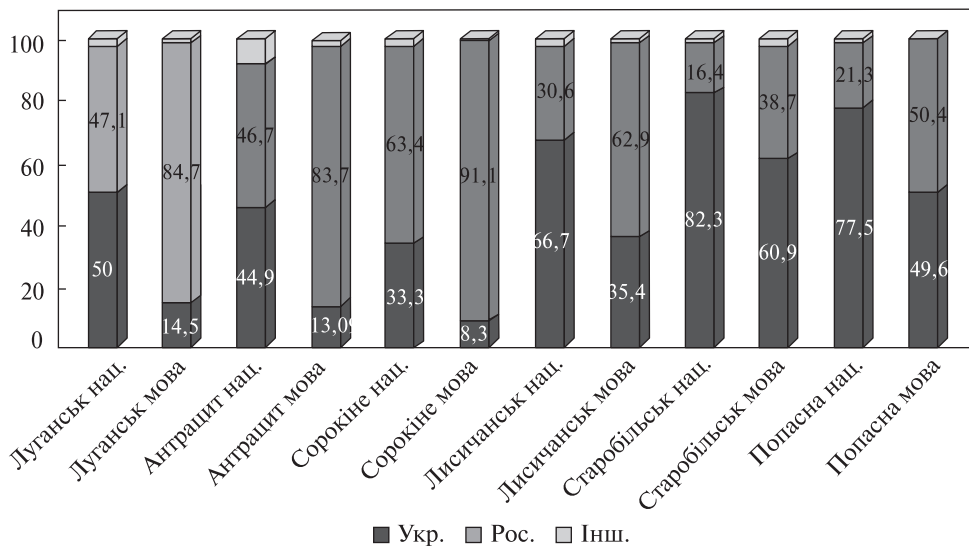
Витоки сучасної мовної, а багато в чому й політичної ситуації на Донеччині й Луганщині пояснює процес втрати мовної ідентичності українцями Донеччини і Луганщини за трохи більше сорока років — з 1959 до 2001 року (діаграма 2).

Національна неоднорідність населення Луганщини у першій третині ХХ ст. (діаграма 3) пояснює й теперішню мовну неоднорідність цього регіону, зокрема його міст (діаграма 4).

Неоднакова й мовна самоідентифікація міського і сільського населення, так, на Луганщині українську мову назвали рідною загалом близько 30 % населення, причому в містах — лише 24,5 %, а в сільській місцевості — майже 64 %; серед сільських українців Луганщини мовна ідентичність збігається з національною в 85,7 % випадків. Подібну картину спостерігаємо й на Донеччині: на загал українську мову назвали рідною

Діаграма 3. Національний склад населення Луганщини за округами (перепис 1926 р.)

Діаграма 4. Національна та мовна ідентичність мешканців міст Луганщини (2001 р.)

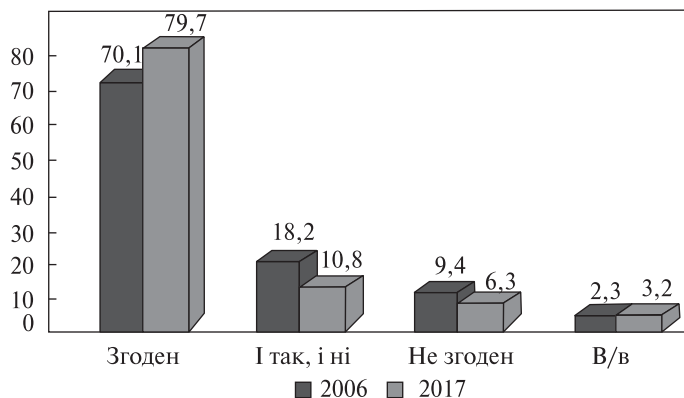
близько 24 %, у містах — 20,2 %, у сільській місцевості — 59,3 %, зокрема серед сільських українців — 78,5 %.

Незважаючи на те, що дані переписів дають багатий матеріал для аналізу мовної ситуації, це джерело не може бути єдиним, тому що поруч із такими перевагами, як всеохопність та достовірність, має й певні «недоліки», зокрема:

- недостатня частота переписів, різна методика (в минулому інколи — штучне корегування результатів), відмінність територіального поділу в різні періоди;
- недостатнє представлення в них «мовного» сегменту, зокрема відсутність даних про реальне використання мов;
- переважання кількісних показників над якісними;
- опосередкованість доступу до загальної бази даних.

Звичайно, для характеристики мовної ситуації використовують й інші статистичні дані, зокрема відомчі, які можна отримати за спеціальним запитом — кількість шкіл і класів з різними мовами навчання за регіонами, мова чи мови викладання у вишах, кількість і наклад друкованих видань, кінофільмів, тривалість теле- та радіотрафіку та ін., проте ці кількісні показники не можуть повною мірою відобразити мовну ситуацію, оскільки «мовний» статус школи і ВНЗ не завжди відповідає реальній мовній ситуації в них, двомовні за статутом видання можуть насправді виявитися одномовними, під час радіо- і телепередач у неодномовному суспільстві нерідко трапляються спонтанні перемикання мовних кодів і под.

Цікаві дані дають матеріали спеціальних соціологічних опитувань на теми, пов'язані з мовами. З травня 2016 р. мовознавці Інституту української мови НАН України долучилися до міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism between conflict intensification

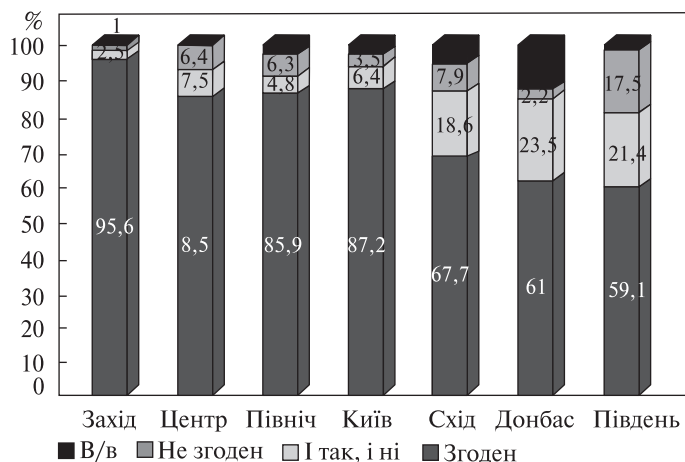

Діаграма 5. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?»

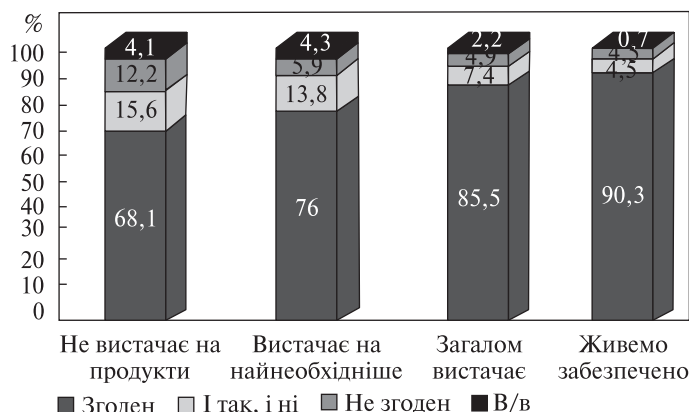
and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia”, завдяки чому вдалося провести статистично достовірне соціологічне опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об’єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів). Розподіл областей за регіонами — такий самий, як у проведеному 2006 р. опитуванні, матеріали якого відображені у колективній монографії «Мовна політика та мовна ситуація в Україні» [7: 342 — 343], за винятком Криму та територій Донецької й Луганської областей, не контрольованих українською владою; частина питань сформульована так само, що в опитуванні 2006 р. [7: 344 — 363], що дає змогу порівняти результати цих двох опитувань. Так, на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?» (діаграма 5) кількість позитивних відповідей збільшилася майже на 10 % за рахунок незгодних (менше на 3 %), та тих, хто давав відповідь «і так, і ні» (менше на 7,5 %).

Розподіл відповідей на це питання за регіонами (діаграма 6) досить показовий: позитивну відповідь дали близько 90 % жителів заходу, центру та півночі України (до якої зараховано й Київ), але лише близько 60 % жителів сходу (до якого належить Донбас) і півдня. Дані щодо власне Києва і Донбасу окремо від регіонів, до яких вони входять, за оцінками соціологів, не є статистично достовірними, але звертає на себе увагу, що дані щодо Києва практично не відрізняються від регіону загалом, а у відповідях жителів Донбасу простежується невпевненість, яка виражається у великій кількості відповідей «і так, і ні» (23,5 %) або взагалі у відсутності відповіді (13,2 %). Відповідь на це питання корелює й з матеріальним становищем респондентів (діаграма 7): серед тих, хто живе забезпечено, переймаються статусом української мови понад 90 %, а серед тих, кому не вистачає навіть на продукти, — лише близько 70 %.

Зважаючи на те, що власне опитуванню передувало обговорення проблем у фокус-групах, у результаті вдалося отримати не лише статистично

Діаграма 6. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?». Розподіл за регіонами

Діаграма 7. Відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?». Розподіл за матеріальним становищем респондента

достовірний матеріал анкетування, але й тексти (фоно- і відеозаписи) фокус-групових дискусій в умовах білінгвізму (спілкування двома мовами одночасно), у яких цінними є не лише думки, що їх висловлюють дискусанти, але й власне мовний матеріал, який можна аналізувати як звичайний текст. До відносних недоліків цього методу отримання даних можна зарахувати високу вартість дослідження, проблему низької обізнаності мовознавців зі статистичними методами дослідження, а внаслідок цього — обмеженість їхнього безпосереднього доступу до бази даних, певну «узагальненість» статистичних даних (можливий переважно одно-двовимірний розподіл): подальше членування даних, на відміну від даних переписів, спричиняє зниження достовірності результатів, оскільки зменшується обсяг вибірки і порушується її зваженість; певну суб'єктивність

респондентів (оцінний компонент у судженнях): багато / мало, менше / більше, мовлення з помилками або суржик.

Такий розподіл відповідей на це й інші питання зумовлює потребу детальніше вивчити взаємодію багатьох чинників, а саме:

- регіональні особливості мовної ситуації та її сприйняття в конкретних населених пунктах, зокрема слід з'ясувати відмінність усередині регіонів і областей (дані мають бути статистично достовірними для кожної вибірки);
- реальне функціонування мов у різних сферах у конкретних населених пунктах;
- співвідношення даних опитування з даними спостереження (мовний статус навчального закладу — реальний стан справ, проголошена мова ЗМК або конкретної передачі, публікації — реальний стан справ, оцінка власного / чужого мовлення — дані спостереження);
- глибше вивчення кореляції ставлення до мовних питань з матеріальним (соціальним) статусом.

Шлях до цього — опитування цільової аудиторії і спостереження в ній. З цією метою у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України було створено питальник для експерта, який поширено в більшості ВНЗ України, де є мовознавчі кафедри. Дотепер зібрано й опрацьовано (оцифровано у програмі Access) понад 1200 питальників з різних областей України, які поки що представлені нерівномірно, зокрема, майже відсутній матеріал із Закарпатської та Волинської областей, дуже мало його з Кіровоградської, Одеської та Харківської областей). До відносних «недоліків» цього способу збирання матеріалу належать: стихійність вибірки; суб'єктивність експертів, зумовлена їхніми власними мовними преференціями; складність координації досліджень. Водночас, збирання матеріалу на місцях за допомогою місцевих експертів дає додаткові можливості: безпосереднє спостереження, зокрема за розмовним мовленням, ЗМК; встановлення зв'язку місцевого мовлення з діалектним середовищем; отримання культурологічних відомостей (місцевий фольклор, творчість письменників, спостереження графічного простору населених пунктів та ін.), для чого можна залучити студентів, яким це може забезпечити оригінальну проблематику справжніх наукових робіт.

Отже, враховуючи нагальну потребу в якомога об'єктивнішому оцінюванні сучасної мовної ситуації в Україні, можна запропонувати такі заходи для вдосконалення цього процесу:

- участь мовознавців у підготовці питальника для проведення чергового перепису населення і власне проведення перепису;
- місцевий моніторинг за єдиною методикою (для можливості достовірного порівняння), для чого потрібні моніторингові групи в регіонах, роботу яких координує єдиний центр;
- тісна співпраця мовознавців із соціологами (за принципом: «наші питання» — «їхня методика», спільний аналіз);

- співпраця академічних інститутів з місцевими викладачами ВНЗ, координація практики (збирання матеріалу) і наукової роботи студентів, узгодження тем кандидатських дисертацій тощо;
- узагальнення даних з випрацюванням конкретних рекомендацій для органів державної влади різних рівнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Москва, 1928 — 29. Т. 10 — 16. Таблица VI. Население по полу, народности. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873
2. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Таблица 15 д. Национальный состав населения. РГАЭ. Ф.1562 Оп. 336 Д.970. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=1&Submit=OK.
3. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results>
4. Енциклопедія Українська мова. Київ, 2007. 853 с.
5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва, 1963. Табл. 53 — 54.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Москва, 1973. С. 152 — 179.
7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. Київ, 2008. 363 с.
8. Пачев Ангел. Малка енциклопедия по социолінгвистика. Плевен, 1993.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т. 1 — 50. С.-Петербург, 1903 — 1905. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.
11. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ, 2014. 512 с.
12. Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. Ленинград, 1971. 103 с.
13. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолінгвистику. Москва, 1978. 216 с.
14. Язык и общество. Энциклопедия. Москва, 2016. 872 с.

REFERENCES

1. All-Union census of the population of 1926. Moscow, 1928 — 29. Volume 10 — 16. Table VI. Population by gender, nationality. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873
2. All-Union census of the population of 1939. Table 15d. National population. RGAE. F.1562 Op. 336 D.970. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=-1&Submit=OK.
3. All-Ukrainian Population Census 2001 URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results>
4. Encyclopedia of the Ukrainian language. (2007). Kyiv, 853 p. (In Ukr.)
5. Results of the All-Union Population Census of 1959. Ukrainian SSR. (1963). Moscow, Table. 53 — 54. (In Russ.)
6. Results of the All-Union Population Census of 1970. Volume IV National composition of the population of the USSR, Union and autonomous republics, territories, regions and national districts. (1973). Moscow, P. 152 — 179. (In Russ.)
7. Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations. 2008. Kyiv, 363 p. (In Russ.)
8. Hailer, Angel. (1993). Malka Encyclopedia of Sociolinguistics. Pleven.
9. The First Universal Census of the Russian Empire in 1897 Table XIII. Distribution of the population by the native language. T.T. 1 — 50. St. Petersburg, 1903 — 1905. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?Reg=533.
10. Selivanova, O. (2006). Modern Linguistics: Terminologic Encyclopedia. Poltava, 716 pp. (In Ukr.)

11. Tkachenko, O.B. (2014). Ukrainian Language: Present and Historical Perspective. Kyiv, 512 p.
12. Shweetser, A.D. (1971). Questions of sociology of language in modern American linguistics. Leningrad, 103 p. (In Russ.)
13. Schweitzer, A.D., Nikolsky, L.B. (1978). Introduction to sociolinguistics. Moscow, 216 p. (In Russ.)
14. Language and society. Encyclopedia. (2016). Moscow, 872 p. (In Russ.)

Статтю отримано 23.01.2018

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE STUDY OF LINGUISTIC SITUATION AS AN INTERDISCIPLINARY AND INTERDEPARTMENTAL PROBLEM

The article deals with the main parameters of the study of the language situation in multiethnic country in particular quantitative, qualitative and evaluative (axiological), and the scheme of a comprehensive description of the linguistic situation in modern Ukraine is proposed, based on the data of sociology and linguistics. An essential component of this description should use the most recent population census data, for the preparation of which linguists should be attracted. Census data give an idea of the national population and the language of the country in general, in some of its regions and settlements as compared with prior censuses - and dynamics of the language situation and the reasons for the current state. The description of the quantitative parameters of the linguistic situation in Ukraine should be too detailed, in particular detailing of the quantitative parameters is relevant analysis of the communicative power each language in the field of education (Coverage of various levels and profiles), professional activities and science, information etc. Analysis of statistics related to the functional load of languages, acquired from the various sources should be verified by direct observation with the help of the real use of these languages — in teaching, professional linguistic activities, book publishing, mass media and others. Materials of special sociological surveys such as presented in the article give an opportunity to analyze the axiological parameters of the linguistic situation in quantitative survey and evaluate their correlation with social characteristics of informants and conducting several surveys using a similar technique is to trace their dynamics. Generalization of the data not only enables an objective description of the language situation, but will also support the development of specific recommendations on the implementation of the state language policy.

Keywords: *linguistic situation, quantitative parameters, axiological parameters, population census, communicative sphere, functional load of languages.*

УДК 047.31+811.6

Євгенія Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МОДУЛІВ У РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВОЇ МОВИ БАЗИ ISYBISLAW*

У статті висвітлено роль національних модулів у розбудові Бази світового славістичного мовознавства iSybislaw, що має функції інформаційно-пошукової та дослідницької комп'ютерної лінгвістичної системи. Особливу увагу приділено перспективам розвитку українського модуля цієї системи, який від 2012 року створюють співробітники Інституту української мови НАН України. Викладено підходи до розв'язання в інформаційно-пошуковій мові системи iSybislaw проблем варіантності та синонімії українських мовознавчих термінів, їхньої еквівалентності термінам в інших слов'янських мовах, можливостям оптимізації інформаційно-пошукової мови ключових слів системи iSybislaw та формування комп'ютерного тезаурусу термінів сучасної лінгвославістики.

Ключові слова: лінгвославістика, лінгвоукраїністика, інформаційно-пошукова мова (ІПМ), інформаційно-пошуковий тезаурус (ІПТ), термін, варіант, синонім¹.

У вересні 2017 р. інформаційно-пошукова система «База світового славістичного мовознавства» (iSybislaw — infprmasujny System bibliografii slawistycznej) відсвяткувала 10-річчя функціонування у вільному цифровому просторі мережі Інтернет. Сама ця система має удвічі більший вік, позаяк д-р З.Е. Рудник-Карватова і проф. Б. Бояр оприлюднили її концепцію в 1998 р. на XII Міжнародному з'їзді славістів у Кракові [21]. Базу iSybislaw як систему бібліографії світо-

---

¹ Статтю підготовлено як доповідь на засіданні тематичного блоку «Бібліографія славістичного мовознавства в цифровому просторі» (організатор — д-р З.Е. Рудник-Карватова (Польща), включеного до програми XVI Міжнародного з'їзду славістів у Белграді (20 — 27 серпня 2018 р.).

вої лінгвоставістики складають окремі національні модулі, формовані за спільними принципами. У пропонованій статті ставимо за мету на прикладі українського складника системи iSybislaw висвітлити роль національних модулів у її розвитку, а також накреслити можливе використання таких модулів як вхідів до ширшого цифрового простору окремих слов'янських мов і мовознавчих шкіл.

Український модуль системи iSybislaw трактуємо як сукупність її джерел українською мовою або джерел іншими мовами, присвячених проблемам української мови чи таких, які залучають до викладу факти української мови. На сьогодні в складі системи iSybislaw міститься 1541 публікація про українську мову (словники, мовознавчі енциклопедії, монографії, індивідуальні й колективні, тематичні та періодичні збірники, збірники матеріалів наукових конференцій, статті, огляди, рецензії, хроніки, консультації), 1383 з них — українською мовою. До текстів додано короткі та укладнені (анотовані) бібліографічні описи. Спеціальна інформаційно-пошукова мова ключових слів, до складу якої на сьогодні входять 799 ключових слів українською мовою, з них 450 термінів українського мовознавства, надає користувачам можливість одержати різноманітну інформацію про ці джерела або й безпосередньо працювати з ними завдяки долученому до iSybislaw репозиторію.

У різні роки над створенням українського модуля iSybislaw працювали: Б. Антоняк (Львів, 2002 — 2003), А. Івченко (Харків, 1996 — 2007), І. Івченко (Харків, 1996 — 2001), Г. Лиса (Київ, 1993 — 1997). З 2012 р. український модуль систематично розбудовує група співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (з 2016 р. — відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики) — Ю. Романюк (з 2012) та Є. Карпіловська (з 2014) — у координації з доцентом Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А. Таран (з 2015). Протягом 2015 — 2017 рр. роботу над українським модулем iSybislaw здійснювано за програмою міжнародного наукового проекту «Онлайн-бібліографія світового славистичного мовознавства», який Інститут української мови НАН України разом з Інститутом славістики ПАН виконував у межах Угоди про наукове співробітництво між НАН України та ПАН. Виконання цього проекту в рамках нової Угоди продовжено на 2018 — 2020 рр. (керівник проекту з української сторони — д.філ.н., проф. Є.А. Карпіловська, керівник проекту з польської сторони — д-р П.Ковальський).

Вимоги до творення системи iSybislaw [11; 17; 21], об'єктивні й суб'єктивні чинники роботи з джерелами індикаторів з окремих країн спричинили нинішній вигляд всіх трьох складників певного її національного, зокрема українського, модуля: 1) склад джерел; 2) їхніх бібліографічних описів і 3) індекса ключових слів у спеціальній опції системи «Słowa kluczowe» («Ключові слова») як основи мови пошуку інформації в них.

Прагнення розробників подати в системі iSybislaw бібліографію про мовознавчі публікації, якомога повнішу й адекватнішу сучасному стану

дослідження певної слов'янської мови, певної національної мовознавчої школи, має корелювати з логікою розвитку самої цієї системи. В ідеалі iSybislaw передбачає гармонійну розбудову всіх його національних модулів, урівноваженість і збалансованість всіх можливих режимів роботи користувачів з цією системою. Завдяки такій сумірності модулів користувач зможе оперативно видобувати з iSybislaw потрібну інформацію про певну мову, окреме мовне явище, певного автора чи певний текст у запитаному обсязі та формі, а також бачити певну проблему в загальнослов'янському контексті, зокрема й стан випрацювання національномовної мовознавчої термінології.

Розробники системи обрали індуктивний шлях її розбудови, а отже, її стан на сьогодні визначений складом уведених до джерельної бази публікацій, зокрема українською мовою, та способом їхнього опису, передусім переліком дібраних до публікацій ключових слів. Саме за ключовими словами, серед яких переважають мовознавчі терміни, й можна визначити ті ділянки, зокрема українського модуля, на яких є лакуни, дисципліни, напрямки, проблеми, авторів, мало представлених в iSybislaw або й відсутніх у ній. Зауважимо, однак, що повнота такого подання залежатиме від хронологічних (до джерельної бази вводять публікації від 1992 р.) і жанрових рамок джерел iSybislaw (не вводять підручники, іншу навчально-методичну літературу, науково-популярні видання).

Для розбудови національних модулів використовують два шляхи: а) від нових текстів через їхні описи поповнюють й, у разі необхідності, переорганізують індекс ключових слів та б) за певними ключовими словами добирають тексти й готують їхні короткі й анотовані бібліографічні описи. Розробники українського модуля працюють в обох цих напрямках. Однак і творцям, і користувачам системи iSybislaw дедалі яснішим стає те, що її опція «Ключові слова», як і склад та будова мови ключових слів, мають не лише суто практичне значення інструмента пошуку інформації, а й самостійне теоретичне значення як потужне підґрунтя для вивчення сучасної слов'янської лінгвістичної термінології. Різномовні мовознавчі терміни, накопичені в iSybislaw, дають важливий і показовий матеріал для розв'язання проблеми еквівалентності та варіантності термінів у різних слов'янських і неслов'янських мовах, для укладання багатомовних словників лінгвістичних термінів і мовних енциклопедій, що функціонуватимуть у цифровому просторі.

У публікаціях д-ра З.Е. Рудник-Карватової та її колег П. Ковальського і Я. Банасяка [11; 17; 21], а також розробників українського, білоруського, російського модулів iSybislaw [4; 7 — 8; 15; 22] уже неодноразово підкреслювалося, що саме терміни слугують основним засобом для створення запитів користувачів, а отже, й доступу до вміщеної в системі інформації. З огляду на це першочерговим завданням розвитку українського, як і інших національних модулів iSybislaw, вважаємо, з одного боку, заповнення лакун в індексі ключових слів, спричинених відсутністю джерел з певних мовознавчих дисциплін або проблем, а з другого, —

врівноваження подання таких джерел, усунення «перекосів» у бік певних мовознавчих дисциплін або напрямків. Ось лише кілька прикладів тих лакун в українському модулі, які потребують невідкладного заповнення. Мовою оболонки системи iSybislaw є польська, оскільки ініціаторами створення цієї системи виступили польські мовознавці, а сама вона виставлена в мережі на платформі Інституту славістики ПАН. З цієї причини функцію дескрипторів у класах ключових слів-термінів виконують польські терміни. На сьогодні у класах термінів на позначення частин мови відсутні українські *частка, вигук, інтер'єктив, прийменник* через те, що в базі iSybislaw немає джерел, виданих після 1992 р., присвячених позначенням цими термінами мовним об'єктам.

Інший приклад. Серед національних відповідників польського терміна *socjolingwistyka* в iSybislaw є рос. *социолингвистика*, хорватський, чеський, словацький і словенський *sociolingvistika*, натомість відсутній український *соціолінгвістика*. І це спричинила невідсутність джерел у базі, як у випадку з поданими вище граматичними термінами, а відсутність цього терміна в переліках ключових слів в анотаціях праць, присвячених українській мові (а їх на сьогодні в джерельній базі iSybislaw 37 з 67; це дослідження Ю.В. Шевельова, Л.Т. Масенко, С.О. Соколової, М. Штеця, О.О. Белея, О.М. Данилевської та ін.).

Аналіз ключових слів, зафіксованих у чинній версії системи iSybislaw, дає також підстави для: 1) з'ясування типів часткової еквівалентності (=близькості) термінів-кореферентів і типів їхніх варіантів; 2) встановлення ділянок терміносистеми світової лінгвостлавістики, для яких такі терміни засвідчують документи системи iSybislaw; 3) побудови шкали еквівалентності термінів за характером і ступенем розходження їх змісту та/або форми й 4) накреслення для українського модуля системи шляхів усунення таких термінологічних незбігів з надією, що такі пропозиції щодо розв'язання проблеми визначення характеру еквівалентності термінів прислужаться для опрацювання інших національних модулів iSybislaw.

У процесі поповнення індекса ключових слів постає питання про доцільність введення до нього не лише певних термінів, а й об'єктів їхнього позначення — конкретних мовних одиниць. Наприклад, в індексі нині є термін-дескриптор *afiksoïd*, під яким зібрано пол. *afiksoïd*, рос. *аффиксоид* та чес. *afixoid*. Постає питання, наскільки доцільно (а вважаємо, що так!) ввести до списку ключових слів не тільки український родовий термін *афіксоїд* з видовими щодо нього термінами *префіксоїд* і *суфіксоїд*, а й самі основи-афіксоїди на зразок **-залежний** (*машинозалежний, кіберзалежний*), як це вже реалізовано для українських суфіксів **-иця, -ість** та ін. Крім того, в українському як, напевно, й в інших модулях, постає питання про доповнення цього фасета іншими поширеними термінами на позначення слів чи їхніх частин, що набувають статусу словотворчих формантів, наприклад, укр. *напівафікс* (пор. з рос. *полуаффикс*), і перетворення його на кластер. Нагадаємо, що кластер на відміну від фасета становить об'єднання назв того самого об'єкта за різними його ознаками. Напри-

клад, терміни: білорус. *нульсуфіксальнае словаўтварэнне*, укр. *безафіксне словотворення, нульфаїксація* — відповідники пол. *derywacja zerowa* становлять фасет. Натомість терміни: рос. *интерфикс, пустой морф, структура, форматив, асемантема*, укр. *інтерфікс, пустий морф, структурема, форматив, асемантема, суфіксальна зв'язка, основотвірний суфікс, морфемна прокладка*, споряджене відповідними джерелами, становило б уже кластер. Проте на сьогодні під польським дескриптором *interfiks* подано лише один російський термін *интерфикс*.

Зіставлення таких міжмовних груп термінів-корелативів дає змогу виявити спектр аспектів певного поняття, які означено в тій чи тій мові, окреслити специфіку вербалізації певного лінгвістичного поняття в окремих слов'янських мовах і національних мовознавчих традиціях, а також у цілому виявити спектр вербалізації певного лінгвістичного поняття у мовах документів iSybislaw. Урахування спільного поняття уможливує й виявлення місця в таких групах національно самобутніх термінів на взір укр. «ковані слова». На сьогодні в індексі ключових слів iSybislaw є українські терміни *неологізм, неосемантизм, неозапозичення, інновація мови* (хоча в практиці поширеніший варіант *мовна інновація*), утім, немає через відсутність у переліках ключових слів у джерелах ані терміна «ковані слова», ані термінів *авторський неологізм, словотворчість письменника, індивідуально-авторська новація*.

Не менш важливим завданням розвитку українського й загалом національних модулів iSybislaw є розв'язання проблем варіантності термінів. Воно закономірно пов'язане з необхідністю з'ясування 1) ступеня близькості змісту варіантів термінів; 2) сфери, характеру й часу їхнього побутування та 3) ступеня активності вживання у сьогочасній різностильовій мовознавчій практиці. На визначення доміанти в рядах одно- та багатомовних термінів-варіантів впливає врахування кількісних та якісних властивостей їхнього функціонування у текстах бази iSybislaw, а також ступінь близькості національномовних термінів до польських як основи інформаційно-пошукової мови системи iSybislaw.

Обсяг певного спеціального поняття «провокує» появу термінів-варіантів як наслідку прагнення мовців до підкреслення певної його ознаки, певного аспекта. Отже, існування варіантів може, з одного боку, свідчити про необхідність упорядкування певної терміносистеми мови, уніфікації позначень певного поняття, а з другого, навпаки, може унаслідок глибини його «розпрацювання» у національній мовознавчій традиції.

Вузькими варіантами терміна вважаємо позначення з відмінностями в графічній структурі та/або наголошуванні (*діскурс — дискурс*). Вважаємо, що для проблем оптимізації пошуку інформації в спеціалізованих мовознавчих системах на зразок iSybislaw, доцільно прийняти й широке трактування варіанта терміна як іншого позначення того самого поняття з частково чи цілком відмінною графічною або звуковою формою. Завдяки цьому в інформаційно-пошуковій системі користувач зможе зібрати джерела з варіантами позначення певних понять на різну глибину варіювання

їхнього плану вираження: як в окремому мовному знаку, так і в сукупності різних мовних знаків-кореферентів, у сучасній різностильовій фаховій практиці й у часовій перспективі розвитку різних слов'янських мовознавчих традицій.

Межею варіювання форми вузьких варіантів є те саме слово, пор. сучасні нормативні терміни *зьяння*, *спрощення* і заблоковані мовною нормою раніше уживані в українському мовознавстві терміни — кальки з російської мови *зьяння*, *опрощення*. Натомість зміни у формі термінів-широких варіантів можуть відбуватися в межах слова, а також сягати кількаслівних словосполук або й складніших синтаксичних конструкцій. Попри всі суперечки в лінгвістиці про припустимі межі формального варіювання слова, на користь доцільності врахування для термінів широкого спектру можливих позначень того самого поняття, або варіантів не лише вузьких, а й широких, свідчить у сучасній славістичній морфології явище так званих різновідмінюваних слів, тобто практика включення до словозмінних парадигм слів суплетивних форм на взір форм відмінювання українського дієслова *дути* з основою *дуј-* (*дую*, *дуєш*) і з основою *дм-* (*дму*, *дмеш*), форм українських іменників *десна* в однині й *ясна* у множині або відмінкових форм деяких українських займенників типу *я*, *мене*, *мені*; *що*, *чого*, *чому* тощо. Як слушно зауважує Л.Г. Боярова: «Норма в термінології не повинна суперечити загальнолітературній нормі: у межах термінологічної мовної норми знаходиться все те, що збігається з нормою в загальнолітературній мові, а також те, що свідомо введено до термінології для вираження спеціального поняття» [1: 190]. Отже, якщо загальна літературна, тобто унормована та кодифікована, мовна практика допускає широке трактування варіанта слова і, ширше, мовного знака, то є підстави прийняти його і для термінів.

Повнота картини представлення славістики в окремих національних мовознавчих традиціях потребує й врахування специфіки її сучасного розвитку. Зокрема, в Україні таку специфіку виявлено в активному поверненні до наукового й навчального процесу мовознавчої спадщини періоду національно-культурного відродження 1920 — 1930-х рр., української діаспори, джерел (текстів, словників, наукових праць), підзаборонних у радянський період (до 1991 р.). Часом варіанти-абсолютні синоніми в загальномовній практиці стають позначеннями різних понять у фаховій мові. Наприклад, у концепції фундатора школи української дериватології професора І.І. Ковалика запропоновано чітке розрізнення словотвору — складника системи мови й словотворення — процесу мовної практики. Відповідно, прикметники *словотвірний* і *словотворчий*, дублети в загальному лексиконі, набувають відмінних спеціальних значень і перестають бути варіантами позначення того самого поняття. Перший стосується словотвору, складників системи мови як ідеальної сутності (*словотвірна система*, *словотвірна модель*), другий — словотворення, реальних процесів і продуктів мовлення (*словотворчі ресурси мови*, *словотворчий засіб*). У 1981 р. І.І. Ковалик опублікував спеціальну працю «Словотвірний» чи

«словотворчий», у якій обґрунтував опозицію цих термінів і зазначив, що їх розрізнення вже закріпив «Словник слов'янської лінгвістичної термінології» (SSLT) у виданому в 1977 р. першому томі [10: 358].

Нині спостерігаємо й процес повернення до наукового вжитку термінів, засвідчених у словниках 1920 — 1930-х рр., утім, з іншим значенням. Наприклад, у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського і С. Єфремова (СКЄ) поруч з першим (активніше уживаним) терміном *інфінітив* вміщено питомий термін *дієйменник*. Як єдино можливий відповідник російського терміна *неопределенная глагольная форма (наклонение)* його в російсько-українській та українсько-російській частинах словника «Елементарна граматична термінологія» подав і «Український правопис» 1928 р. [18: 90, 92]. Натомість в енциклопедії «Українська мова» поруч з основним терміном *інфінітив* як найбільш уживаний подано варіант-словосполучку *неозначена форма дієслова* [14: 236]. Нині в працях українських мовознавців натрапляємо на термін *дієйменник* з іншим значенням. Наприклад, Н.Ф. Клименко терміном *дієйменник* позначає віддієслівні іменники зі значенням «опредметнена дія, стан» на зразок *деперсоналізація, акціонування* [9: 69].

На нашу думку, взаємодія з національномовними цифровими ресурсами дасть можливість розширити уявлення користувачів iSybislaw про склад національної мовознавчої продукції загалом і термінології зокрема без переобтяження цієї системи чи «розмивання» вимог до її формування. Наприклад, у джерелах, розміщених на сайті «Російсько-українські словники» (www.r2u.org.ua) або на лінгвістичному порталі лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (www.mova.info), користувачі знайдуть як самі терміни, що з різних причин залишаються поза індексом ключових слів iSybislaw, так і інші кодекси українських мовознавчих термінів. Зокрема, на порталі mova.info виставлено такі оригінальні інформаційно-пошукові системи, як «Тезаурус комп'ютерної лексикографії», «Тезаурус лінгвістичної термінології», «Лінгвістична енциклопедія». В окремих джерелах, викладених в українському цифровому просторі, зацікавлений користувач знайде інформацію і про стан мовознавчої термінології певного часу. Так, в електронній версії уже згаданого «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, можливість безкоштовного доступу до якої забезпечує сайт «Російсько-українські словники», за ремаркою *грам.* (граматичний термін), знайдемо терміни *зияння, самогласний, голосівка* замість кодифікованих нині *зияння, голосний* (для звуку), *голосна* (для літери). Натрапимо в цьому джерелі й на терміни, які не витримали випробування мовною практикою і не увійшли до кодифікованої терміносистеми сучасного українського мовознавства. Як відповідник до російського терміна-прикметника *обстоятельный* у цьому словнику подано український прикметник *обставний*. Утім, у сучасній українській мовознавчій термінології його не вживають. Побутує термін *обставинний*, утворений за допомогою суфікса **-н(ий)** від назви такого

другорядного члена речення як *обставина*. Прикметно, що в цьому словнику іменник *обставина* не вміщено як мовознавчий термін з ремаркою *грам.* на відміну від прикметника *обставний* (СКЄ III 1927: 36). Ці розведені в часі терміни-варіанти різняться вже не суфіксами, як *словотвірний* і *словотворчий*, а твірними основами: в прикметнику *обставний* виступає основа не іменника *обставин-а*, а твірною для нього дієслова *обстав-ити*.

В енциклопедії «Українська мова» знаходимо лише термін *відмінювання* зі значенням «словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників» [2: 78]. Натомість у вже згаданому СКЄ як основний (перший) з ремаркою *грам.* подано іншомовний термін *кон'югація*, а питомий термін *відмінювання* — після нього. Усталенню в українській мовознавчій традиції питомого терміна *відмінювання*, очевидно, посприяла його спорідненість з такими спільнокореновими термінами української морфології, як *відміна*, *дієвідміна*, *дієвідмінювання*, *відмінок*, *відмінювати*, *відмінюваний*, *різновідмінюваний*. Як бачимо, вирішальну роль у конкуренції з терміном *кон'югація* зіграла більша словотворча потужність питомого дієслова *відмінювати* в його значенні мовознавчого терміна. Проте численні й випадки, коли саме через зручність для словотворення обирають терміни іншомовного походження, пор. *флексія* — *флексивний* і *флексійний*, *інфінітив* — *інфінітивний*, *інфінітивність* за неспроможності утворити такі деривати від питомих термінів на зразок кількаслівних номінацій *неозначена форма дієслова* чи okazіональності таких утворень, пор. **закінченневий* від *закінчення*, такі прикметники, утім, регулярно утворюють від безпрефіксних віддієслівних іменників (*мисленневий* від *мислення*).

Особливе місце в поповненні варіантних груп термінів посідає термінотворчість окремих учених, авторські, «ковані», терміни. У працях, наприклад, відомого українського мовознавця, ономаста, граматики, дериватолога В.О. Горпинича, зокрема в його підручнику для вищої школи «Морфологія української мови» [6] як варіанти усталених термінів *модальне слово* та *слово категорії стану* знаходимо авторські терміни-варіанти, відповідно, *модальник* і *станівник*. Відомий український граматикист І.Р. Вихованець у розвідці «Студії про українські відмінки: термінологічний аспект» [3] обґрунтував необхідність заміни низки усталених граматичних термінів. Він запропонував термін *предметник* замість *іменник*, а також *суб'єктник* замість *називний відмінок*, *похідник* замість *родовий відмінок*, *адресатник* замість *давальний відмінок*, *об'єктник* замість *знахідний відмінок*, *зряддєвик* замість *орудний відмінок*, *місцевик* замість *місцевий відмінок* і *кличник* замість *кличний відмінок*. Отже, врахування спектру функціонально-стильових відмін мови в сучасній мовознавчій традиції і практиці в її часовій перспективі дає можливість виділити різні за обсягом і типом формальної будови варіанти термінів мовознавства: 1) вузькі і широкі (синоніми), напр., *зіяння* — *зяяння*; 2) кодифіковані терміни й авторські неологізми, напр., *модальне слово* — *модальник*; 3) сучасні й застарілі терміни, напр. *іменник* — *речівник*; 4) питомі й іншомовні терміни,

напр. *наказовий спосіб* — *імператив*. Часто такі бінарні опозиції можуть об'єднуватися, відбиваючи широкий спектр варіювання позначення певного поняття в сучасній науково-освітній практиці й у часовій перспективі її розвитку, напр.: *орудний відмінок* — *інструменталь* — *зряддєвик*; *інфінітив* — *неозначена форма дієслова* — *дієйменник* або *дієслово* — *глагол* — *часівник* — *слово часове* — *часослово* [20].

Запропоновані широке й вузьке трактування варіантів термінів мовознавства, аспекти аналізу способів і засобів формування їхніх варіантних груп відкривають можливості для побудови максимально повного пошукового образу українськомовних документів, присвячених певній проблемі мовознавства. Такий пошуковий образ можна, за потреби, уточнювати, вказавши тип текстів, спектр їхнього функціонування та час їхнього видання. З'ясування обсягу й характеру варіювання термінів в окремій слов'янській мові закладає підґрунтя для створення еталону зіставлення лінгвістичних термінів у різних слов'янських мовах.

Необхідність встановлення повної (=тотожність) і неповної, часткової (=близькість різного ступеня) еквівалентності термінів у документах, їхніх бібліографічних описах до польських термінів у складі інформаційно-пошукової мови iSybislaw спричинена потребами користувачів в ефективному (без втрат і шуму) пошуку інформації на задану глибину і широту. Водночас необхідність задовольнити таку суто практичну потребу користувачів бази спонукає до розв'язання важливого теоретичного завдання сучасної славістики — створення багатомовного пояснювального словника слов'янської лінгвістичної термінології тезаурусного типу, який відбивав би сучасний стан поняттєвого та методико-процедурного апарату світової лінгво-славістики. Адже, нагадаємо, з часу виходу в світ 2-томного «Словника слов'янської лінгвістичної термінології» (SSLT) минуло вже 39 років. Пройшов час, достатній для перевірки активності, стійкості термінів, засвідчених у цьому тезаурусі, а також для з'ясування обсягу нових термінів, що довели свою значущість для лінгвославістики і потребують введення до такого тезаурусу. Досвід створення цього словника, який підготувала Міжнародна термінологічна комісія (лінгвістична) при Міжнародному комітеті славістів з ініціативи Л. Андрейчина і видала за науковою редакцією А. Єдлічки, довів, що укласти такий термінологічний багатомовний компендіум під силу лише міжнародному колективу мовознавців. Здобутки формування бази iSybislaw як зібрання сучасних мовознавчих джерел усіма слов'янськими мовами дає надійну основу й вагому поживу для виконання цього невідкладного фундаментального завдання дінгвославістики. Його успішному розв'язанню слугують і напрацювання української мовознавчої термінографії, зокрема в аспекті аналізу побутування найменувань певних мовознавчих понять в історичній перспективі [5; 12; 18 — 19].

Групи варіантів (вузьких і широких) національномовних термінів можна було б упорядковувати за спадною активності в джерелах iSybislaw, тобто за кількістю документів, в яких засвідчено той чи той термін. Це давало б кількісні підстави виділяти як домінанту групи варіантів

функціонально найактивніший термін і завдяки цьому оптимізувати пошук інформації стосовно певного мовознавчого поняття у публікаціях певною слов'янською мовою. Глибину пошуку визначала б кількість термінів-варіантів позначення певного поняття, урахована в індексі ключових слів. На кожному наступному кроці пошуку до найуживанішого терміна-домінанти додавався б наступний термін-варіант за спадною активності його функціонування в документах бази. Пошук можна було б будувати за а) повним складом варіантної групи або ж структурувати його за б) домінантою; в) певним варіантом і г) певною кількістю варіантів і здійснювати такий пошук покроково на глибину, задану користувачем. Наприклад, у групі українських термінів-варіантів I *префікс* — II *префіксальний афікс* — III *префіксальний морф* — IV *префіксальна морфема* — V *приросток* глибина пошуку становила б п'ять кроків, а сама така група охоплювала б всі засвідчені в джерелах iSybislaw позначення цього класу морфем.

Створення українського модуля інформаційно-пошукової мови бази iSybislaw гостро ставить проблему вибору з-поміж груп термінів-варіантів найуживанішого й найзагальнішого щодо позначення певного поняття. Саме такі варіанти й стають домінантами певних варіантних угруповань. Формування груп термінів-варіантів уможливорює оптимізацію пошуку в базі без зміни структури її інформаційно-пошукової мови ключових слів. Разом з тим важливою є й повнота таких угруповань варіантів тих самих термінів і їхніх синонімів як показник амплітуди видозміни позначень певних понять сучасного українського мовознавства. Координація індекса ключових слів певною мовою (у нашому випадку — українською) з текстами джерельної бази iSybislaw дає змогу впорядкувати терміни в складі таких варіантних угруповань за спадною їх функціональної ваги в національній мовознавчій традиції обстежуваного періоду з урахуванням, наскільки це засвідчують тексти, видані після 1992 р. до сьогодні, й часової перспективи їхнього побутування.

Зіставлення створюваного українського модуля з базовим словником польських мовознавчих термінів доводить необхідність пошуку критеріїв еквівалентності українських термінів без викривлення реальної картини їхнього функціонування в українській науковій традиції. Взаємозв'язок системи iSybislaw з іншими славістичними інтернет-ресурсами, зокрема українськими, забезпечить її користувачам можливість ознайомлення в ширшій і глибшій часовій, жанровій і територіальній перспективі зі станом вивчення певної слов'янської мови, а також зі станом славістичних студій у цілому в певній національній мовознавчій традиції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- СКЄ — Російсько український словник. Гол. ред. А.Е. Кримський, С. Єфремов. Київ, 1924 — 1933. Т. I — III.
- iSybislaw — *Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego*. URL: <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>
- SSLT — *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. Věd. red. A. Jedlička. Praha, 1977. Т. I; 1979. Т. II.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боярова Л.Г. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2 (1). С. 189 — 195.
2. Вихованець І.Р. Відмінювання. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 78 — 79.
3. Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 3 — 7.
4. Волкова Е. Проблемы белорусской лингвистической терминологии и вопрос соответствия ключевых слов (лингвистических терминов) в iSybislaw. *Slavia Orientalis*. 2013. № 62. С. 285 — 292.
5. Горда О.М. Становлення та розвиток словотвірної термінології в галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. XIX — поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2016. 20 с.
6. Горпинич В.О. Морфологія української мови. Київ, 2004. 335 с.
7. Карпіловська Є.А. Когнітивний і функціональний потенціал мовознавчих термінів-корелативів. *Термінологічний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 236 — 244.
8. Карпіловська Є.А. Роль термінів-непрямих номінацій у тезаурусі інформаційно-пошукової системи славистичного мовознавства. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 2014. Т. 49. С. 150 — 163. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
9. Клименко Н.Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови. *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов*. Київ, 2008. С. 68 — 98.
10. Ковалик І.І. «Словотвірний» чи «словотворчий»? *Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці*. Упоряд. В. Грещук. Івано-Франківськ — Львів, 2007. Ч. I. С. 358.
11. Ковальський П., Банасяк Я. Ключові слова та класи еквівалентності в системі iSybislaw як знаряддя та предмет досліджень. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 14 — 26.
12. Кочан І. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові. Львів, 2004. 519 с.
13. Лінгвістичний портал mova.info. URL: www.mova.info
14. Півторак Г.П. Інфінітив, неозначена форма дієслова. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 236 — 237.
15. Романюк Ю.В. Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 2014. Т. 49. С. 245 — 258. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
16. Російсько-українські словники. URL: www.r2u.org.ua
17. Руднік-Карватова З.Е. Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 105 — 117.
18. Український правопис. Харків, 1928. 100 с.
19. Чернобров Ю.А. Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві XIX — I пол. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2017. 20 с.
20. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX — початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2008. 22 с.
21. Wojar B., Rudnik-Karwatowa Z. Koncepcja nowoczesnego systemu informacji slawistycznej. *Językoznawstwo. Prace na XII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Krakowie 1998*. Warszawa, 1998. S. 42 — 49. Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 9.
22. Ostapczuk O. Język informacyjno-wyszukiawczy i problem ekwiwalencji słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego. *Zagadnienia Informacji Naukowej*. 2007. № 2. С. 54 — 63. URL: <http://bbc.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=1795>
23. Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H. Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego. Warszawa, 1999. 109 s.
24. Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H. Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego. Warszawa, 2006.

LEGEND

СКЄ — *Russian Ukrainian Dictionary*. (1924 — 1933). Goal. Ed. A.E. Crimean, S. Efremov. Kyiv. Vol. I — III.

- iSybislaw — *Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego*. URL: <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>
- SSLT — *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. Věd. red. A. Jedlička. Praha, 1977. T. I; 1979. Vol. II.

REFERENCES

1. Boyarova, L.G. (2013). Variant terms in Ukrainian general lexicography: normative aspect. *Terminological Bulletin*. Issue 2 (1). Pp. 189 — 195. (In Ukr.)
2. Vykhoanets, I.R. (2007). Disclaimer. *Ukrainian language: Encyclopedia*. Kyiv. P. 78 — 79 (In Ukr.)
3. Vykhoanets, I.R. (2005). Studios about Ukrainian terms: terminological aspect. *Ukrainian language*. № 4. P. 3 — 7. (In Ukr.)
4. Volkova, E. (2013). Problems of Belarusian linguistic terminology and the question of the matching of key words (linguistic terms) in iSybislaw. *Slavia Orientalis*. No. 62. S. 285 — 292.
5. Gorda, O.M. (2016). Formation and development of word-formation terminology in the Galician school grammar of the Ukrainian language (second half of the nineteenth and early twentieth centuries): author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Lviv, 20 p. (In Ukr.)
6. Горпинич, В.О. (2004). *Morphology of the Ukrainian language*. Kyiv, 335 p. (In Ukr.)
7. Karpilovskaya, E.A. (2017). Cognitive and functional potential of linguistic terms-co-agents. *Terminological Bulletin*. Issue 4. P. 236 — 244. (In Ukr.)
8. Karpilovskaya, E.A. (2014). The role of terms-indirect nominations in the thesaurus of the information retrieval system of Slavic linguistics. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. Vol. 49. P. 150 — 163. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
9. Klimenko, N.F. (2008). Differential and integration processes in the vocabulary and word formation of modern Ukrainian language. *Dynamics and stability of lexical and word-building systems of Slavic languages*. Kyiv. P. 68 — 98. (In Ukr.)
10. Kovalik, I.I. (2007). “Word-building” or “word-making”? *Ivan Kovalyk. Word Creation Doctrine: Selected Works*. Ivano-Frankivsk — Lviv. Vol. I. P. 358. (In Ukr.)
11. Kovalsky, P., Banasyak, I. (2017). Key words and equivalence classes in the system iSybislaw as an instrument and subject of research. *Ukrainian language*. 4, P. 14 — 26. (In Ukr.)
12. Kochan, I. (2004). *Dynamics and codification of terms with international components in the modern Ukrainian language*. Lviv (In Ukr.)
13. Linguistic portal mova.info. URL: www.mova.info
14. Pivtorak, H.P. (2007). Infinitive, undefined form of the verb. *Ukrainian language: Encyclopedia*. Kyiv. P. 236 — 237. (In Ukr.)
15. Romanyuk, Yu.V. (2014). Ukrainian author's terminology in the iSybislaw system (verb). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. T. 49. P. 245 — 258. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
16. Russian-Ukrainian dictionaries. URL: www.r2u.org.ua
17. Rudnik-Karvatova, Z.E. (2016). Organizing terminology for the needs of iSybislaw's information and retrieval system. *Ukrainian language*. No. 3. P. 105 — 117. (In Ukr.)
18. Ukrainian spelling. (1928). Kharkiv, 100 p. (In Ukr.)
19. Chernobrov, Yu.A. (2017). Formation of syntactic terminology in Ukrainian linguistics XIX — the first half of the twentieth century. Author's abstract. dis ... Candidate filol sciences. Kyiv (In Ukr.)
20. Yaroshevich, I.A. (2008). Ukrainian morphological terminology of the XX — early XXI centuries: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Kyiv (In Ukr.)
21. Bojar, B., Rudnik-Karwatowa, Z. (1998). The concept of a modern Slavic information system. *Linguistics. Works for the Twelfth International Congress of Slavists in Krakow 1998*. Warsaw, S. 42-49. From Polish Slavic Studies. Series 9.
22. Ostapczuk, O. (2007). Information and search language and the problem of equivalence of key words in Slavic linguistics. *Issues of Scientific Information*. № 2. C. 54 - 63. URL: <http://bbc.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=1795>
23. Rudnik-Karwatowa, Z., Karpińska, H. (1999). *Dictionary of key words in Slavic linguistics*. Warsaw, 109 s.

24. Rudnik-Karwatowa, Z., Karpińska, H. (2006). Dictionary of key words of Slavic linguistics. Warsaw.

Статтю отримано 16.04.2018

Ievgeniia Karpilovska

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ROLE OF NATIONAL MODULES IN THE DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL-RETRIEVAL LANGUAGE OF DATABASE ISYBISLAW

The role of national modules in the development of the iSybislaw (Database of World Slavic Linguistic Studies), which has the functions of information retrieval and research computer linguistic system is considered. Particular attention is paid to the prospects for the development of the Ukrainian module of this system, which the team of researches from the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine create since 2012. The approaches to solving problems of variability and synonymy of Ukrainian linguistic terms, their equivalence to terms in other Slavic languages in the language of keywords as information retrieval language of iSybislaw, the possibilities to optimize the search for information in the system and the formation of the computer thesaurus of modern linguistic terms are presented.

Comparison of the created Ukrainian module of iSybislaw with the basic vocabulary of Polish linguistic terms proves the necessity of finding criteria for the determination of equivalence between Ukrainian terms and other Slavic linguistic terms without distorting the real picture of their functioning in the Ukrainian scientific tradition. The interconnection of the iSybislaw system with other Slavic Internet resources will enable for its users to get acquainted with the wider and deeper time, genre and territorial perspective of studying particular Slavic language, as well as the state of Slavic studies in general in a certain national linguistic tradition.

Keywords: *Slavic linguistic studies, Ukrainian linguistic studies, information retrieval language (IRL), information retrieval thesaurus (IRT), term, variant, synonym.*

УДК 811.161.2:81'374

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ГРАМАТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ*

У статті схарактеризовано граматичну лексикографію як окрему галузь українського мовознавства, відзначено її пошуковий, індивідуально-авторський характер, що засвідчують насамперед укладені на різних теоретичних засадах граматичні словники. Наголошено на концептуальних особливостях та принципах побудови академічних граматичних словників і словників-довідників службових класів одиниць, на відмінностях уперше використаного формалізованого опису словозмінних ознак слів у граматичному словникові. Обґрунтовано новаторський характер нещодавно створеного словника дієслівного керування, акцентовано увагу на критеріях вибору залежних від дієслова граматичних форм іменників та їхніх закінчень. Позитивно оцінено перший і досить важливий для сучасної мовної практики граматичний словник міжчастиномовних омонімів, у якому зібрано і вичерпно схарактеризовано омонари та омокомплекси української літературної мови. Констатовано тенденцію до укладання довідково-навчальних словничків на матеріалі повнозначних класів слів, присвячених найскладнішим питанням їх граматичного вживання або відмінювання.

Ключові слова: граматична лексикографія, академічні граматичні словники, граматичні словники-довідники, службові класи одиниць, повнозначні частини мови, словозміна, дієвідмінювання, граматична форма, закінчення.

Грамматична лексикографія — порівняно молода галузь українського мовознавства, що перебуває на етапі пошуків, визначення пріоритетів, окреслення граматичних проблем, які можна подати в лексикографічному форматі, тобто словником. Проблематику граматичної лексикографії сьогодні не координує ні Інститут української мови НАН України, ні жоден із центрів, створених на базі педагогічних університетів.

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2018

Свого часу, у першому десятиріччі ХХІ ст., І.Р. Вихованець запланував укласти академічні граматичні словники на матеріалі трьох класів службових одиниць — прийменників, сполучників і часток. Вибір саме службових одиниць був зумовлений тим, що їхні граматичні характеристики обмеженіші, порівняно з граматичними характеристиками слів повнозначних частин мови. Ці граматичні словники започаткували новий граматично-лексикографічний напрямок в українському мовознавстві. Основне їхнє завдання полягало в тому, щоб подати якнайповніші граматичні характеристики реєстрових службових одиниць. У розв'язанні цього завдання автори наштотувалися на досить складну проблему: на яких концептуальних засадах укладати граматичні словники прийменників, сполучників, часток, адже їх неоднаково кваліфіковано в теоретичній граматиці. Яку з відомих концепцій узяти за основу? Саме потреба вибору концепції надала граматичним словникам індивідуально-авторського, суб'єктивного характеру. Це засвідчують, зокрема, два, майже одночасно укладені словники: «Граматичний словник української мови: Сполучники» К. Городенської (Херсон, 2007) і «Толковый словарь служебных частей речи русского языка» Т.Ф. Єфремової (Москва, 2004).

Концепція граматичного словника сполучників, на якій ґрунтована структура його словникових статей, передбачала характеристику двох їхніх граматичних функцій в українській мові: 1) як **виразників формально-синтаксичних зв'язків** — сурядного і підрядного, на підставі чого розмежовано сурядні та підрядні сполучники; оскільки сурядним зв'язком поєднані сурядні частини в складносурядному реченні та однорідні члени в простому ускладненому реченні, то логічно було подати сполучники сурядності в цих двох типах речень; відповідно до того, що поєднано підрядним зв'язком, виокремлено підрядний прислівний зв'язок між підрядною частиною і опорним словом у головній частині, підрядний детермінантний зв'язок між підрядною і головною частиною в складнопідрядних реченнях та підрядний прислівно-кореляційний зв'язок між підрядною частиною і співвідносним займенниковим словом у головній частині складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу; 2) як **виразників семантико-синтаксичних відношень** між підрядною і головною частинами в складнопідрядному реченні або **лише вказівників на ці відношення**. За типом вираженого семантико-синтаксичного відношення сурядні сполучники поділено на шість семантичних груп: єднальні, зіставні, протиставні, розділові, приєднувальні, градаційні, а підрядні — на причинові, наслідкові, часові, умовні, цільові (мети), допустові, відповідності / невідповідності [5: 3 – 4]. Із наведених характеристик сполучників зрозуміло, що граматичний словник цих одиниць оперто на службову слівно-морфемну концепцію сполучника І.Р. Вихованця [2: 28]. Якби структуру словникової статті було вибудовано на основі традиційного потрактування сполучника, то вона була б іншою, передусім обмеженішою щодо граматичної інформації про типи підрядного зв'язку, семантичні групи сурядних і підрядних сполучників тощо.

У «Толковом словаре служебных частей речи русского языка» Т.Ф. Єфремової у статтях сполучників використано кілька однотипних формулювань: «употребляется при соединении...», «употребляется при присоединении...», «употребляется при выражении...», «употребляется при указании...» і под., за якими постає досить лаконічна граматична характеристика конкретного сполучника, що не визначає навіть його належності до відповідної групи за типом вираженого синтаксичного зв'язку [6: 212; 399; 698 — 699 та ін.].

Індивідуально-авторський підхід спостерігаємо і в концепціях граматичного словника прийменників, використаних, з одного боку, у «Словнику українських прийменників. Сучасна українська літературна мова» (Донецьк, 2007), де виокремлено 1705 прийменників і прийменникових еквівалентів, серед яких за спеціально створеною методикою розмежовано 1) власне-прийменники, 2) слова, ужиті у значенні прийменника, 3) слова, що постають у функції прийменника, 4) слова, які за аналогією виступають прийменниками, 5) слова, що вжиті оказіонально як прийменники [7: 9], і з другого боку, у граматичному словникові прийменників, засади якого випрацював І.Р. Вихованець і виділив на їхній основі близько 300 прийменників. На жаль, цього словника він не встиг укласти через хворобу. І.Р. Вихованець уважав, що з теоретичного погляду граматичний словник прийменників — це спроба опису синтаксем — мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, оформлених прийменниково-відмінковими формами, і всієї сукупності моделей речення з прийменниками в сучасній українській літературній мові, а з практичного — словник буде нормативним семантико-граматичним довідником для загалу користувачів [3: 30 — 36]. Якщо перший словник прийменників — це переважно граматичний довідник з елементами препозиціоналізації, тобто переходу, уподібнення одиниць різних класів до прийменників, то другий заплановано як академічний граматичний словник прийменників.

Спроби запропонувати певну граматичну інформацію переважно про нові службові одиниці спостерігаємо в словниках, доданих до дисертацій. Зокрема, словники нових прийменників долучили до своїх дисертацій Г.С. Балабан [1] і Т. В. Левакіна [10]. Ці словники цікаві насамперед із погляду фактичного матеріалу, бо подані в них граматичні характеристики нових прийменників визначають належність їх до відповідної семантичної групи та відмінка, з яким вони поєднані.

Практики укладання академічних граматичних словників на матеріалі повнозначних слів в українському мовознавстві ще немає. Причина зрозуміла: потрібен неабиякий хист для того, щоб у лексикографічному форматі викласти величезний обсяг граматичної інформації про слова конкретної повнозначної частини мови. Переважно автори використовують жанр граматичного довідника, для якого відбирають найскладнішу для практичного осягнення граматичну інформацію. Наприклад, у граматичному довідникові «Іменник» (Київ, 2016) Н.Є. Лозова

сформувала кілька тематичних словничків, у яких подала рід невідмінюваних іменників, закінчення родового та кличного відмінків іменників — загальних назв, закінчення родового відмінка іменників — географічних та астрономічних назв, множинних іменників, найскладніші відмінкові закінчення іменників на *-р* [11], тобто ті граматичні форми, які допоможуть правильно вживати іменники на практиці. Цей граматичний довідник має прикладний, консультативно-навчальний характер.

Цікаву концепцію граматичного словника на матеріалі частиномовних класів запропонували Н. Глібчук та У. Дубосевич в укладеному «Словнику міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» (Львів, 2016). Це перша спроба лексикографічного опрацювання міжчастиномовної омонімії, у межах якої розмежовано лексико-граматичні та функціональні омоніми з їхнім внутрішнім поділом. Усього в реєстрі Словника понад тисячу омокомплексів, дібраних із тлумачного Словника української мови в одинадцяти томах. Авторки розширили поняття «міжчастиномовні омоніми» та застосували його до десятих традиційних частин мови і до двох — модальника та звуконаслідувальних слів, виокремлених ними [4: 15]. Вони визначили частиномовну належність компонента омпари чи омокомплексу, морфологічні ознаки самостійних частин мови, подали граматичні характеристики несамостійних одиниць та іншу важливу інформацію. Концепція цього Словника зорієнтована на задоволення потреб вишівської практики викладання граматики на філологічному факультеті. Його вирізняє повнота матеріалу, потрібного для розмежування міжчастинових омонімів, що сприяє однозначному розв'язанню проблеми граматичних омонімів у теоретичному мовознавстві.

Третій тип граматичних словників репрезентує «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (Київ, 2011). Він став підсумком багаторічної праці співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики. У ньому подано повні словозмінні парадигми слів української мови, що істотно відрізняє його від словників інших типів — орфографічних, тлумачних, перекладних тощо, де традиційно подають обмежену інформацію про словозмінні особливості відмінюваних та дієвідмінюваних слів. Цей Словник укладено не традиційно, у ньому вперше в українському мовознавстві використано засади формалізованого опису словозмінних ознак слів, що спричинено насамперед вимогами сучасної практики: потребами інформаційних технологій, комп'ютерним опрацюванням текстової інформації, тенденціями до формалізованого викладу знань. У реєстрі Словника близько ста сорока тисяч слів, тут використано коди типів парадигм (числа та буквені символи), що слугують формалізованим представленням усієї сукупності словоформ реєстрового слова, — дуже зручним способом об'єднати однакові парадигми багатьох конкретних слів та раціонально використати площу словника. Тут найповніше, найкомпактніше подано систему закінчень відмінюваних і дієвідмінюваних слів, яку фіксували традиційні описи словозміни української літературної мови [9: 3 — 5]. Проте формалізований опис словозмінних

ознак слів зумовив графічний принцип побудови словозмінних парадигм, тобто в парадигмах використано графічні флексії та основи, без уживання додаткових букв. Зокрема, в іменниках чоловічого роду та дієсловах наказового способу, на противагу узвичаєному поділу їх на основу і закінчення, виділено закінчення *-й*, пор.: *кра-й*, *би-й*, замість традиційного нульового закінчення. У представників загальноосвітньої та вищої школи такий поділ породив непорозуміння, а в деяких — навіть і протест, бо вони сприйняли запропонований формалізований спосіб як заміну узвичаєного, тобто тепер так потрібно ділити слова на основу і закінчення.

Важливо наголосити, що в додатку 3 цього Словника є показники кількості слів, яким властива певна парадигма відмінювання, що слугує підставою для розмежування регулярних та унікальних зразків української словозміни. «Грамотичний словник української літературної мови. Словозміна» названо етапною працею в прикладній граматиці, працею, що не має аналогів в українському словникарстві, працею, що зробила вагомий внесок в українську лексикографію, працею, що має незаперечне практичне значення.

Так само етапною, давно очікуваною працею, за оцінкою рецензентів і користувачів, визнано «Словник дієслівного керування» Л. Колібаби та В. Фурси (Київ, 2016), у якій успішно зrealізовано спробу систематизувати вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови [8]. Цей Словник був запланований і укладений як академічний, ґрунтований на валентності дієслів, але зорієнтований на прибуток видавець (видавництво «Либідь») спонукав переукласти його на довідково-навчальне, практичне видання. Концепція Словника — суто авторська, вона не має аналогів ні в українському, ні в закордонному грамотичному словникарстві. Це — і витлумачення суті керування, і добір безприменникових та применниково-відмінкових форм іменників, субстантивованих прикметників, дієприкметників, займенників, і принципи розмежування керованих форм у стверджувальних та заперечних реченнях, і корекція вживання закінчень у давальному, знахідному та місцевому відмінках та багато інших питань. Авторською є також запропонована структура словникової статті. Її високо оцінено в рецензіях за ємне наповнення грамотичною та іншою інформацією. У спробах трактування дієслівного та прикметникового керування українські мовознавці були і досі не однастайні, що природно впливає на вибір закінчення (закінчень) залежного іменника. У розв'язанні цієї дискусійної проблеми укладачки Словника спиралися на прескриптивну грамотичну норму, зафіксовану в граматиках української мови та «Українському правописі», а також на вживання форм іменників у сучасній українській мовній практиці. Наприклад, закінчення іменників II відміни чоловічого роду в давальному відмінку визначено відповідно до історично сформованої прескриптивної норми, тобто в послідовності *-ові*, *-еві* (*-єві*), *-у* (*-ю*). Саме такої послідовності дотримано в іменниках — назвах істот, пор.: *казати синові* і *сину*; *личити братові* і *брату*. Але у визначенні по-

слідовності іменників, до яких поставлено запитання чому?, на перше місце було поставлено форму іменника із закінченням -у (-ю), а на друге — форми іменників із закінченнями -ові, -еві (-єві), пор.: *компенсувати банку* і *банкові*, *інституту* й *інститутові*; *казати народу* і *народові*, *колективу* і *колективові*. На зміну послідовності форм вплинуло вживання таких іменників у сучасній мовній практиці. Це, власне, був відступ від прескриптивної граматичної норми, адже вона не регламентує вживання закінчень -ові, -еві (-єві), -у (-ю) залежно від семантичної ознаки істота / неістота. Ще очевидніший відступ від прескриптивної граматичної норми спостерігаємо в уже проаналізованому «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна», де всі іменники II відміни чоловічого роду, тобто назви істот і неістот, подано в давальному відмінку однини із закінченнями -у (-ю), -ові, -еві (-єві), пор.: *казати сину* і *синові*; *казати народу* і *народові*.

Зазначена непослідовність у поданні відмінкових закінчень іменників на тлі прескриптивної граматичної норми — явище вкрай небажане, оскільки воно дезорієнтує насамперед користувачів, для яких укладено ці словники, не сприяє послідовному дотриманню граматичних норм, передусім у навчальній та видавничій практиці.

Цей стислий огляд укладених словників і граматичних довідників дає підстави оцінити стан граматичної лексикографії як пошуковий, відкритий до цікавих ідей, до випрацювання оригінальних концепцій, створення засад нових граматичних словників.

Граматично-лексикографічний напрямок, на противагу традиційній лексичній лексикографії, де вже є усталені принципи укладання словників — орфографічних, тлумачних, перекладних та інших, має переважно індивідуально-авторський характер, особливо у створенні засад граматичних словників, значною мірою суб'єктивний у виборі теорії граматичного явища. У межах України цей напрямок мав би бути зорієнтований на академічну граматичну думку, координований з боку Інституту української мови НАН України. Відділ граматики долучається до цих пошуків, консультуючи авторів.

Сучасна мовна практика висуває запити на створення граматичних словників прикладного характеру, передусім довідково-навчальних видань зі складних питань граматичного вживання. Такі видання охоче підтримує і сучасний український менеджмент. Проте нинішня ситуація аж ніяк не перешкоджає укладанню академічних граматичних словників, для яких потрібне кваліфіковане кадрове забезпечення та належне фінансування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан Г.С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2007. 283 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ, 1988. 236 с.
3. Вихованець І. Концепція «Граматичного словника української мови (прийменники)». *Українська мова*. 2004. № 3. С. 30 — 36.

4. Глібчук Н., Дубосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів, 2016. 640 с.
5. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники. Херсон, 2007. 340 с.
6. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь служебных частей речи русского языка. Москва, 2004. 816 с.
7. Загнітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Шукіна І.А. Словник українських прийменників. Сучасна українська літературна мова. Донецьк, 2007. 416 с.
8. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ, 2016. 656 с.
9. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011. 760 с.
10. Левакіна Т.В. Семантична диференціація та функціонування прийменників соціативності в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. 2011. 252 с.
11. Лозова Н.Є. Іменник: граматичний довідник. Київ, 2016. 284 с.

REFERENCES

1. Balaban, G.S. (2007). Dynamic processes in the prepositional system of modern Ukrainian literary language: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. Kyiv, 283 p. (In Ukr.)
2. Vykhoanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic-grammatical aspect*. Kyiv, 236 p. (In Ukr.)
3. Vykhoanets, I. (2004). Concept of "Grammar Dictionary of the Ukrainian language (prepositions)". *Ukrainian language*. No. 3. pp. 30 — 36. (In Ukr.)
4. Glybchuk N., Dubosevich U. (2016). *Dictionary of inter-language homonyms of modern Ukrainian language*. Lviv, 640 pp. (In Ukr.)
5. Gorodenska, K. (2007). *Grammar Dictionary of the Ukrainian language. Connections*. Kherson, 340 p. (In Ukr.)
6. Efremova, T.F. (2004). *A spelling dictionary of the service parts of the speech of the Russian language*. Moscow, 816 p. (In Russ.)
7. Zagnitko, A.P., Danylyuk, I.G., Sitar, G.V., Shchukina, I.A. (2007). *Dictionary of Ukrainian prepositions. Contemporary Ukrainian Literary Language*. Donetsk, 416 p. (In Ukr.)
8. Kolibaba, L., Fursa, V. (2016). *Dictionary of verbal control*. Kyiv, 656 p. (In Ukr.)
9. Kritska, V.I., Nedozim, T.I., Orlova, L.V., Pusdireva, T.K., Romanyuk, Y.V. (2011). *Grammar dictionary of the Ukrainian literary language. Word change*. Kyiv, 760 p. (In Ukr.)
10. Levakina, T.V. (2011). Semantic differentiation and functioning of prepositions of socialism in the Ukrainian language: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. 252 p. (In Ukr.)
11. Lozova, N. E. (2016). *Noun: grammar directory*. Kyiv, 284 p. (In Ukr.)

Статтю отримано 23.01.2018

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

GRAMMATICAL LEXICOGRAPHY: CONDITION AND PERSPECTIVES

The article describes the grammatical lexicography as a separate branch of Ukrainian linguistics with search, individual and authorial character, which is primarily shown in grammatical dictionaries made on various theoretical principles.

The conceptual peculiarities and new principles of constructing academic grammatical dictionaries and reference books of such units as conjunctions, prepositions and particles are marked, the differences of the first used formalized description of word-changing signs of words in the grammatical dictionary, which is caused primarily by the requirements of modern practice, are noted.

The innovative character of the first created dictionary of verbal control is grounded, attention is paid to the criteria of the choice of verb dependent grammatical forms of nouns and their endings.

The first and very important for modern linguistic practice grammatical dictionary of inter-part-of-speech homonyms, which contains and fully describes according to the broad source base homo-pairs and homo-complexes of the Ukrainian literary language, was positively evaluated.

The tendency towards the compiling of educational dictionaries on the material of full-meaning classes of words, devoted to the most difficult questions of their grammatical use or changing was stated.

Keywords: *grammatical lexicography, academic grammatical dictionaries, grammatical reference books, function words, full-meaning parts of speech, word change, verb-change on cases, grammatical form, ending.*

УДК 811.161.2'367.622'372.611

Петро Білоусенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВОТВІР ІМЕННИКА НА ШЛЯХУ ВІД ІЛЮСТРАТИВНОГО ДО ПОЯСНЮВАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА*

*Окреслено завдання, які необхідно виконати, щоб перейти від ілюстративного до пояснювального мовознавства в дослідженнях з історичного словотвору іменника. Серед них виявлення повної номенклатури матеріально виражених і нульових формантів, суфіксів іменників *pluralia tantum*, конфіксів з матеріально вираженими і не вираженими постпозитивними компонентами. Вивчення діалектного варіювання словотвірної системи, докладний опис історії словотвірних типів крізь призму їхніх складників лексико-словотвірних типів, урахування всіх екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників дасть змогу виявити так званий фактор тиску системи на впорядкування її елементів.*

Ключові слова: ілюстративне й пояснювальне мовознавство, мовознавство, матеріально виражені форманти, нульові словотвірні засоби, йот-суфіксальні деривати, іменники *pluralia tantum*, діалектні словотвірні підсистеми, основоцентричний підхід.

Вивчення словотвірної системи українського іменника має давню історію. У граматиках ХІХ — поч. ХХ ст. словотвір іменника не подавався або ж був представлений у неповному вигляді в розділах із морфології. До того ж досить нечітко розмежовувалися етимологічний і дериватологічний аналіз. Окремий розгляд словотвірної структури іменника подано в низці посібників та підручників 20 — 30-х років, але найповніше його опрацьовано лише в двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського (автор розділу В.С. Ільїн) [10: 344 — 425].

У всіх працях зі словотвору основним елементом досліджуваної системи іменника був афікс. І.І. Ковалик об-

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2018

ґрунтував необхідність виявлення словотвірних типів як основних вихідних словотвірних величин у синхронному, діахронному та порівняльно-історичному дослідженні мов [13: 24]. Це був вагомий здобуток слов'янського мовознавства — викладене засновником дериватологічної школи в Україні розуміння словотвірного типу з певними модифікаціями панує на сьогодні майже в усіх описах словотвірних систем слов'янських мов.

У 50-х роках ХХ ст. відбулося остаточне виокремлення вчення про словотвір із морфології (чи лексикології) в окрему лінгвістичну дисципліну, що сприяло підвищенню інтересу українських мовознавців до проблем дериватології. Зокрема, видання вервечки праць з української словотвірної морфеміки та дериватології сучасної української літературної мови дало змогу поетапно розв'язати цілий комплекс важливих теоретичних і практичних завдань словотвору української мови, дослідити дериваційну будову української мови відповідно до висунутих теорією ідей з приводу принципів її організації.

Не обходили дослідники й питання історичного словотворення різних частин мови, у тому числі й іменника. У цій галузі значну роль відіграли широковідомі монографії Л.Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст.» (1958) [6], С.П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1962) [2] і С.П. Самійленка «Нариси з історичної морфології української мови. Ч.1.» (1964) [23]. Складниками двох останніх праць були короткі нариси з історії іменникових афіксальних дериваційних засобів.

У кінці 60 — 70-х та початку 80-х рр. минулого століття простежено історію окремих фрагментів українського іменникового словотвору на різних синхронних зрізах. Це праці Д.Г. Гринчишина, З.Й. Керсти, А.В. Майбороди, Г.І. Малишко, О.Д. Неділько, І.С. Олійника, П.П. Чучки, О.П. Білих, Л.М. Полюги та ін. Однак історія афіксального словотворення іменника донедавна була досліджена фрагментарно. Кількість тих дериваційних формантів, які вже вивчені в україністиці в плані їх історії, була зовсім невелика. Деякі вагомні групи формантів узагалі випали з розгляду. Значний фактичний матеріал, наявний у виконаних працях, унаслідок відсутності об'єднувальних історико-дериваційних ідей, залишався розрізненим, незапитаним. Різноманітні розвідки в цій галузі, відображаючи стан науки свого часу, здебільшого торкалися еволюції не всієї системи, а окремих морфем, звідси констатаційний характер багатьох досліджень. Причиново-наслідкові зв'язки, історичний фон, що пояснюють хід і причини еволюції словотвірної системи в цілому, не могли бути розкриті повною мірою. У східнослов'янському мовознавстві дедалі гостріше поставало питання про чинники розвитку словотвірної системи. У найбільш концентрованому вигляді ця ідея стосовно всіх складників мовної системи була висловлена 1986 р. у статті радянського мовознавця Абаєва Василя Івановича, осетинця за походженням (осет. *Абайты Иваны фырт Васо*) «Мовознавство ілюстративне й пояснювальне». Він стверджував: «Пояснювальне мовознавство ще тільки розправляє крила.

Коли воно розкриє всі свої потенції, ... воно стане однією із центральних наук гуманітарного кола» [1: 36].

Перехід до пояснення змін у словотвірній системі впродовж усієї історії мови має передувати виконання низки завдань, серед яких насамперед є виявлення *повної номенклатури словотворчих формантів*.

Матеріально виражені іменникові афікси в діахронному аспекті вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Останнім часом дослідники за вихідну систему історико-дериватологічних досліджень беруть праслов'янську мову, спираючись на розвідки попередників, власні пошуки та мовні факти, здобуті із етимологічних словників. Словотвірна система поповнюється новими формантами: як запозиченими з інших мов, так і власними, котрі виникають здебільшого внаслідок ускладнення первинних суфіксів за рахунок частини твірних основ у результаті зміни структурно-семантичної співвіднесеності твірних і похідних одиниць. Під час словотвірного аналізу часом буває важко відрізнити варіант суфікса й новий суфікс. Їх можна розмежувати лише в результаті ретельного зіставного аналізу словотвірних і лексико-словотвірних типів згаданих мовних одиниць. Такі студії допомагають з'ясувати, чи є потреба розглядати окремо динаміку цих формантів.

При цій нагоді слід згадати так звані детермінативи — давні суфіксальні словотвірні елементи, котрі тісно зрослися з коренем й формують основу, проте їхнє значення вже в праслов'янській мові звичайно неясне. Спочатку ці формативи основ не були нейтральними до семантики позначуваних реалій, приєднувалися лише до певних імен, виділяючи їх серед інших. В індоєвропейській мові, наприклад, до живих належали всі імена, що позначали істоти, рослини, а також соціально значущі речі. Їхній зв'язок з категорією живих/неживих предметів, визначався на лексичному рівні, а також за формальними ознаками — тематичними суфіксами.

З різних причин зневиразнилося й значення інших суфіксів, унаслідок чого вони втратили продуктивність і відійшли до кореня. Ідеться про форманти типу *-тъ* (*късмъ — къснутися*), *-гъ* (*дати — даръ, жити — жиръ, пити — пиръ*), *-въ* (*гнѣвъ — гнити*), *-гъ* (*стогъ — стояти*), *-до* (*чадо — чати, чьну*) та ін. Оскільки творення слів відбувається в певному просторово-часовому континуумі, принцип системності вимагає встановлювати саме в цих межах структурно-семантичну відповідність мотивованих і мотивувальних слів. Якщо така відповідність втрачена, то згадані мовні факти можуть бути з певними натяжками потрактовані як семантично і структурно пов'язані лише стосовно праслов'янського періоду, оскільки відсутність тогочасних писемних пам'яток не дозволяє з абсолютною точністю визначити час появи деривата та його зв'язок із твірним словом. Проте втрата продуктивності й відсутність словотвірної перспективи в згаданих формативів, як правило, дає підстави вилучати згадані похідні з дериватологічного аналізу в писемний період функціонування української мови.

Із найдавніших часів у нашій мові функціонували деривати, що вживаються лише в множині. У *множинних формах* спостерігається спочатку нерегулярний зсув лексичного значення, при якому вживаний у множині іменник позначає граматичну множину однорідних предметів і (паралельно) одиничний предмет, що має дещо іншу семантику, чи позначає сукупність однорідних предметів, дій. Результатом регулярного зсуву лексичного значення виступає дефектний у числовому відношенні іменник, який не має паралельної граматичної форми однини, тобто відбувається лексикалізація множинної форми. Серед дериватів праслов'янської доби етимологи реконструювали похідні іменники *pluralia tantum* з різними суфіксами, наприклад: **obmoltinu* 'солото, що залишається при обмолоті, не зовсім обмолочені снопи із залишками зерна, залишки від обмолоту'; 'закінчення молотби, святкування з цього приводу'; **obgledinu* 'оглядини, перший візит жениха до нареченої, нареченої до батьків жениха; оглядини житла й господарства жениха батьками нареченої після сватання'; **dragoviti* 'дреговичі, назва племені', **obberaky* 'те, що збирають; залишки після збирання врожаю' тощо. Кількість похідних іменників *pluralia tantum* у наступні часи збільшувалася, як і збільшувалася кількість суфіксів, що брали участь у їх творенні. Похідні іменники *pluralia tantum* — окремий класифікаційний розряд категорії числа, який має специфічну денотативну базу, стилістичну місткість та функції, набір словотворчих формантів. Це зорієнтовує дослідників вивчати динаміку словотвірної структури множинних іменників як окрему підсистему.

Матеріально не виражені іменникові афікси в описах словотворення українського іменника до 80-х років ХХ ст. здебільшого випадали з розгляду, оскільки поняття нульсуфіксального творення було сформоване лише в 50-х роках, а термін утвердився в українській дериватології на початку 80-х років минулого століття. Щоправда, ще на початку ХХ ст. мовознавці звертали увагу на велику кількість «безсуфіксних слів» [30: 73 — 88]. Л.М. Тимченко похідні типу *біль, чернь, синь, зелень, погань, молодь* та ін. кваліфікував як утворення із суфіксом *i > (b)*. «Лексикон цих слів необмежений, сила новотворів (термінологічні словники, красне письмо тощо), отож група жива, творча», — підкреслював А. Вовк [5: 131]. О. Курило навіть рекомендувала замінити іменники на *-ння, -ття* структурами без суфіксів [14: 45]. Такі деривати називали безафіксними, похідні з нульовими суфіксами й донині в підручниковій літературі часом називають «безсуфіксними словами». Тим часом, як показали попередні дослідження, нульсуфіксальне творення іменників — це досить ваговий фрагмент словотвірної системи, цим способом твориться велика кількість іменників з широкою гамою лексико-словотвірних значень. Тому повна історія афіксальної словотвірної системи іменника в українській мові не може бути представлена без історії іменникової нульсуфіксації, яка є не лише важливим складником цієї системи, а й упродовж усього писемного періоду впливала на впорядкування її елементів.

Серед дериватологів немає єдності у поглядах на те, до йотсуфіксальних чи нульсуфіксальних утворень слід відносити структури типу *суша*, *будівля*. Іншими словами кажучи, перед дослідниками мови постає питання глибини відтворення форми твірної основи, «межі застосування глибинного запису» [16: 298]. У часи, коли етимологія й словотвір не були чітко розмежованими, цілком закономірною сприймалася інтерпретація похідних типу *гребля*, *годівля*, *торгівля*, *круча*, *пуща*, *гуща* як йотсуфіксальних [30: 36]. Однак і тоді, коли були чітко визначені мета й завдання етимологічного й словотвірного аналізу, різні дослідники згадані структури часом відносять до різних утворень. За доцільне вважає введення глибинного *j* в подібні структури Д. Уорт, Т.В. Булигіна та інші мовознавці [33: 79; 3: 336 — 337].

Ряд дослідників історичного словотворення слов'янських мов вважають згадані похідні іменники нульсуфіксальними дериватами [8: 48; 35: 35; 18: 28, 52 — 54 і наступні]. В.В. Лопатін резонно наголошував, що введення елемента *j* в утворення типу *гуща* (*gust-j-a*), *суша* (*such-j-a*), які в синхронному плані мають лише нульовий суфікс, є не що інше, як історичний коментар, але ні в якому разі не синхронна морфонологічна презентація [16: 308]. У принципі цей підхід на рівні практичного словотвірного аналізу застосовують Н.Ф. Клименко [11: 102 і наступні], В.І. Максимов [17: 66], Л.М. Третьевич [31: 12] та ін. Нагадаємо, що словотворення завжди синхронне: будь-яке слово вважається похідним, коли в носіїв мови зберігається структурно-семантичний зв'язок його із твірним. Коли такий зв'язок втрачається, слово перестає бути словотвірно членованим, а процедура з'ясування походження його складників належить до етимологічного аналізу.

Нульові словотворчі засоби беруть початок в дописемний період. Суфікси *-ъ*, *-ь*, *-а*, попередники нульових формантів у праслов'янській мові мали специфічний характер, вони поєднували в собі дві функції: словотвірну й флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Ця двофункційність була рисою, яка суттєво відрізняла структури з нульовим суфіксом від дериватів з матеріально вираженим формантом. Тематичний суфікс поступово втрачає своє словотвірне значення [35: 12 — 13], згодом він повністю поглинувся флексією. Ця специфіка попередників нульових суфіксів має бути відображена в їхній назві. Свого часу В.В. Німчук запропонував їх називати протонульсуфіксальними формантами, а процес словотворення в праслов'янській мові за допомогою цих засобів — протонульсуфіксацією.

У найповніших описах афіксальної словотвірної структури іменника першої половини ХХ ст. суфіксальні і префіксальні структури описано окремо. У згаданому «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського (автор розділу В.С. Ільїн) [10] осібно описано іменникові суфікси та іменникові префікси.

З часом, коли словотвір виділився в окрему галузь мовознавства, почали з'являтися й перші характеристики префіксально-суфіксального

способу словотворення. Про суфіксально-префіксальний спосіб творення іменника пише І. Ковалик [12: 20], а вже в «Нарисах» С.П. Самійленка історії префіксально-суфіксального способу творення іменників представлено цілий параграф [23: 39 — 40]. У працях же попередників неправомірно до префіксальних утворень потрапляли префіксально-суфіксальні утворення типу *межиріччя, безладдя, прізвище, прізвисько, суміш* та ін.

У цьому плані слід згадати, що пішло в небуття давнє уявлення про словотвірну структуру слова: із яких частин складається слово, так воно і утворене. Натомість прийшло чітке усвідомлення того, що словотвірний акт — це одиничний акт, при якому до твірної основи приєднується один формант, а основа новоствореного іменника може бути твірною для наступного словотвірного акту. З цих міркувань термін префіксально-суфіксальне словотворення був невдалим, оскільки він зорієнтовував дослідників на те, що ніби до твірної основи приєднувалися два форманти: префікс і суфікс, тому знову такі деривати часто в описах словотвірної підсистеми іменника безпідставно потрапляли або до префіксальних (*сузір'я, безладдя, міжзір'я, заробіток*), або до суфіксальних дериватів (*острішок, підситок, пролісок, забувень, узлісся, передчуття*). Це сприяло появі нового терміна для позначення цього способу словотворення. Серед багатьох пропозицій, які надійшли від науковців (біморфема, біфікс, біном, циркумфікс, багатокомпонентна морфема та ін.), закріпилися терміни конфікс і, відповідно, конфіксальне словотворення. Конфіксальна підсистема іменника має давню історію. Зароджена в надрах дописемного періоду, вона зазнала бурхливого розвитку в період формування української мови як окремішньої системи, через те в багатьох ланках має самобутні, національно-специфічні риси, які вирізняють її серед конфіксальних іменникових підсистем мов інших слов'янських народів. Конфіксальна деривація іменників є потужним засобом продукування нових слів із широким діапазоном словотвірних значень, а отже, вона має значний вплив на розвиток усєї афіксальної словотвірної системи іменника.

Іменникові конфіксальні форманти складаються з двох частин — препозитивною (розташовується перед твірною основою) та постпозитивною (розташовується після твірної основи). Постпозитивна частина може бути матеріально вираженою або не вираженою, звідси конфікси з матеріально не вираженою другою частиною. Як показали спеціальні дослідження таких дериватів в історії української мови було немало, похідні типу *поплав* «заболочений сінокіс», *покрик, поштовх, огріх, оприск* «скалка, уламок», *заплав* «низина біля рячки», *заступ* «лопата», *сусід, суміш, облава* слід розглядати серед конфіксальних, а не префіксальних утворень.

Узагальнений опис динаміки афіксальної системи можна здійснити, за умови однотипного опрацювання історії окремих формантів. Одним із найбільш інформативних чинників є класифікація похідних на основі семантичного критерію, тобто коли історія словотвірних типів розглядається крізь призму їхніх складників лексико-словотвірних типів та

лексико-словотвірних груп, які можна виокремити внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики.

Сучасні історико-дериватологічні дослідження спираються на велику кількість мовних фактів, здобутих як із лексикографічних праць, що відображають лексику певних періодів функціонування української мови, так і з писемних пам'яток різних стилів і жанрів. Крім словника І.І. Срезневського, виданого на початку ХХ ст., значна кількість лексикографічних праць, у яких відображена лексика Х — ХІІІ ст., на сьогодні незавершена. Тому мовознавці мають працювати з давніми текстами. Для молодого покоління дослідників часом важко зорієнтуватися в пам'ятках давньої руськоукраїнської мови ХІ — ХІІІ ст. Їм допоможе книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія Х — ХІІІ ст.» — перше у вітчизняній медієвістиці найповніше зібрання пам'яток української мови найдавнішого періоду. У коментарях до кожного тексту подано стислі відомості про нього, характерні особливості [21].

Українські мовознавці, окрім виданого майже 40 років тому «Словника староукраїнської мови ХІV — ХV ст.» у двох томах (1977 — 1978 рр.), мають опубліковану в 2003 р. давню працю Є. Тимченка у 2-х книгах «Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХV — ХVІ ст.». Нині ж продовжується публікація окремих випусків «Словника української мови ХVІ — першої половини ХVІІ ст.» (видання розпочате в 1994 р.). Згадані словозбірки не охоплюють повного кола лексем, задокументованих у староукраїнській мові. На сьогодні побачила світ низка писемних пам'яток, що відображають лексику різних періодів розвитку української мови. Найвагоміші пам'ятки готуються до видання в Інституті української мови НАН України. Коло давніх переважно рукописних текстів значно розширилося завдяки подвижницькій праці В.В. Німчука, В.М. Мойсієнка, О.А. Купчинського, Ю.В. Осінчука, В.В. Кравченка, М. Крикуна та ін. істориків і мовознавців.

Ці видання дають змогу значно удокладнити дослідження, що створює передумови для підвищення вірогідності результатів пошуків. Важливим є також той факт, що перевидано ряд наукових праць, різних словозбірок української мови 20 — 30-х рр. ХХ ст., які раніше були недоступними для нинішніх дослідників.

Українська мова протягом віків розвивалася як сукупність діалектних систем і підсистем, що взаємодіяли між собою. Дослідження в цьому напрямку (ідеться про історичний діалектний словотвір) лише розпочинаються, однак уже зараз виявлені діалектні особливості словотвору іменника навіть на найдавнішому писемному етапі розвитку української мови [20]. Такі спостереження зроблено лише на рівні інвентаря словотворчих формантів. Однак, як показують праці компаративістів, досить інформативними для розмежування діалектних систем словотвору можуть бути дані про специфіку використання спільного фонду дериваційних формантів у різних територіально-мовних масивах [4]. Безсумнівно,

такі діалектні розбіжності посилювалися в наступні епохи, що має стати предметом окремих студій. З огляду на це в нинішніх описах словотвірна система представлена до деякої міри у вигляді певної абстракції унаслідок того, що тут умовно знімається проблема просторового варіювання й замінюється поняттям системної варіативності. У подальших студіях важливо відійти від традиційного підходу й здійснювати описи динаміки словотвірної структури за окремими діалектними системами й підсистемами. Такий аналіз передбачає окреслення часових і просторових меж системи досліджуваної мови, у рамках якої здійснюється дериватологічний аналіз.

Треба зважати й на те, що значний вплив на розвиток окремих ланок дериваційної системи української мови справляє синтаксична й стилістична розбудова мови. На сьогодні, на жаль, у цьому напрямку досліджень українська історична дериватологія має лише окремі невеликі розвідки.

У діахронічних дослідженнях зі словотвору принцип системності набуває особливого смислу, адже він «є таким же похідним від принципу всезагального зв'язку, як і принцип причиновості та історизму» [9: 31], основне ж завдання історичного словотвору «полягає у визначенні загальних закономірностей розвитку словотвірної системи, у встановленні таких зв'язків і відношень між окремими ланками цієї системи, коли зміна однієї ділянки ланцюга необхідно впливає на зміни інших ділянок» [28: 230]. Словотвір, хоч би який синхронний зріз не був узятий для аналізу, не являє собою замкнутої системи, що знаходиться в стані повної рівноваги [7: 27], а відносна стабільність мовних фактів у певний історичний період осмислюється як етап у постійному розвитку мови. Цілісна система володіє атрибутом саморозвитку, саморуху [9: 25], має регульовальний характер при розподілі вторинних одиниць, що виникають у мові [19: 3]. Одним із вагомих факторів, котрий впливає на впорядкування дериваційних засобів іменника, поряд з екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками, є так званий фактор тиску системи. Велика кількість суфіксальних формантів жіночого, чоловічого, середнього роду, а також суфіксів, що вживаються лише в множині, взаємодіяли між собою, ця взаємодія позначалася на різних рівнях дериваційної системи. Вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього, як уже згадувалося, дослідження історії й особливостей розвитку окремих афіксів. Зіставна характеристика лексико-словотвірних типів дасть змогу виявити функційно-семантичну і стилістичну дистрибуцію формантів, пояснити її причини. У цьому плані в українській історичній дериватології є певні надбаня. Вагомим здобутком низка досліджень історії іменників із модифікаційними значеннями, а саме: опис динаміки словотворення іменників зі значенням жіночої статі [24], подібності [29]. Свого часу добру дисертаційну працю про історію демінутивних і гіпокористичних наменувань виконала Г.В. Семеренко [25], а В.Ф. Христенко — про аугментативи й пейоративи [34].

Шкода, що ці розвідки не були опубліковані у вигляді монографій. Вдалою спробою є дослідження Т.В. Сіроштан про історію словотворення локативних назв в кінці XVII — початку XXI ст. [26].

Дотримання єдиних засад дослідження дасть змогу в українському мовознавстві вперше на широкому фактичному матеріалі системно вивчити суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному відношенні слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, збільшення чи зменшення продуктивності словотвірних формантів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів — ці та інші факти, розглянуті в контексті системи, дадуть змогу пояснити причини і умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному, економічному житті народу, як фактора тиску системи на характер змін її елементів.

Нинішній період вивчення словотвору характеризується виявленням нових елементів словотвірних систем і підсистем, принципів їх організації і взаємозв'язку, а також дослідженням цих систем. Останнім часом торує шлях у дериватології основоцентричний підхід. Зокрема, поряд з розумінням словотвірної системи як сукупності словотвірних типів мови у їх взаємодії, у науку міцно увійшло уявлення про словотвірну систему як сукупність словотвірних гнізд [27: 13; 22: 137], тобто взаємодії згрупованих у гнізда мотивованих слів з тотожним коренем і їх розстановкою відповідно до напрямків мотивації відношень [32: 239]. «Гніздовий» опис словотворення в українській мові лише розпочинається, він потребує попереднього створення відповідних словотвірних словників. Наявні дослідження у цьому напрямку показують перспективність пошуків [15: 63 — 64]. Інтенсивно ведеться вивчення словотвірних парадигм, які разом зі словотвірними ланцюжками є складниками словотвірних гнізд.

У лінгвістичній науці намітилися й інші підходи до опису словотвірних систем. Можна описувати систему взаємодії похідних і твірних одиниць як частин мови, способів словотворення, загальних і часткових словотвірних значень, парадигматичних і синтагматичних зв'язків між одиницями словотворення, словотвірних типів і підтипів та ін.

Залежно від того, який із критеріїв (чи їх сукупність) береться за основу, змінюється не лише характер самого опису, але і його результати, виявляються свої, специфічні закономірності і властивості системи, які залишаються в тіні при іншому обраному критерії. Повні описи словотвірних систем, виконані з різних поглядів, будуть джерелом теоретичних узагальнень, вони торують шлях до пояснювального мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Parerga 2. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук. *Вопросы языкознания*. 1986. С. 27 — 39.
2. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словотвору та словозміни. Ужгород, 1960. 416 с.

3. Булыгина Т.В. Проблемы теории и практики морфологического описания. *Известия АН СССР. ОЛЯ*. 1975. № 4. С. 336 — 337.
4. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. Москва, 1990. 168 с.
5. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками. *Збірник секції граматики української мови*. Книга перша. Київ. 1930. С. 115 — 138.
6. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст. Київ, 1958. 298 с.
7. Гухман М.М. Понятие системы в синхронии и диахронии. *Вопросы языкознания*. 1962. № 4. С. 25 — 26.
8. Дубограева М.П. Соотносительные существительные и глаголы в древнерусском языке. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І. Леніна*. Сер. ІУ. Філалогія. Журналістыка. 1969. № 2. С. 46 — 50.
9. Журавлев В.К. Диахроническая морфология. Москва, 1991. 207 с.
10. Ільїн В.С. Словотвір. *Курс сучасної української літературної мови*. Т. І. Київ, 1951. С. 344 — 425.
11. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотвору сучасної української літературної мови. Київ, 1973. 188 с.
12. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (Словотворча характеристика мови. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін). Львів, 1961. 83 с.
13. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. Львів, 1958. 24 с.
14. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1925. 112 с.
15. Лесюк М.П. Словотвірне гніздо як об'єкт дослідження словотвору. *Метод. чит. «Словотвірна та семантична структура української лексики», присвячені пам'яті засновника дериватол. школи на Україні проф. Івана Ковалика*: Тези доп. 15 — 17 травня 1991 р. Львів, 1991. С. 63 — 64.
16. Максимов В.И. Структура и членение слова. Ленинград, 1977. 150 с.
17. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. Москва, 1977. 316 с.
18. Молодых Л.И. Отглагольное словообразование существительных в древнерусском языке. Саранск, 1982. 85 с.
19. Николаев Г.А. Русское историческое словообразование. Казань, 1987. 153 с.
20. Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності. *Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії*. Київ, 1990. С. 190 — 234.
21. Німчук В.В. Історія української мови. Хрестоматія з історії української мови Х — XIII ст. Житомир, 2015. 350 с.
22. Русская грамматика. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Москва, 1982. 784 с.
23. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. Київ, 1964. 325 с.
24. Семенюк С.П. Формування словотвірної структури іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2000. 20 с.
25. Семеренко А.В. История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Київ, 1988. 22 с.
26. Сіроштан Т.В. Нариси з історії українського словотворення (поміна loci кінця XVII — початку XXI ст.). Запоріжжя — Мелітополь, 2016. 204 с.
27. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979. 407 с.
28. Сузанович В.Б. Вопрос о происхождении конечного “а” в словах типа запивала. *Вопросы русского и общего языкознания*: Тр. Ташкент. гос. ун-та. Вып. 449. 1963. С. 116 — 125.
29. Тилик О.Ф. Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. 19 с.
30. Тимченко Є. Українська граматики. Київ, 1917. 168 с.
31. Третевич Л.М. Нулевая суффиксация имен существительных в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1980. 25 с.

32. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. Москва, 1977. 256 с.
33. Уорт Д. Морфология нулевой аффиксации в русском словообразовании. *Вопросы языкознания*. 1972. № 6. С. 76 — 84.
34. Христенко В.Ф. Динаміка аугментативного пейоративного словотвору іменника в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1995. 25 с.
35. Wojtyła-Świerowska M. Prasłowiańskie nomen agentis — PAN. Monografie sławistyczne. 30 — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974. 159 s.

REFERENCES

1. Abayev, V.I. (1986). Parerga 2. Linguistics is descriptive and explanatory. On the classification of sciences. *Questions of linguistics*. P. 27 — 39. (In Russ.)
2. Bevzenko, S.P. (1960). *Historical morphology of the Ukrainian language: Essays on word-formation and phrasing*. Uzhhorod (In Ukr.)
3. Bulygina, T.V. (1975). Problems of the theory and practice of morphological description. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. OLE 4*, 336 — 337. (In Russ.)
4. Vendina, T.I. (1990). Differentiation of Slavic languages according to word-formation. Moscow (In Russ.)
5. Vovk, A. (1930). Verbose nouns of the female genus with a build-k-in comparison with other verb nouns. *Collection of the grammar section of the Ukrainian language*. The book is first. Kyiv. P. 115 — 138. (In Ukr.)
6. Gumetska, L.L. (1958). *An essay on the word-making system of the Ukrainian actuality of the fourteenth and fifteenth centuries*. Kyiv, 298 p. (In Ukr.)
7. Gukhman, M.M. (1962). The concept of the system in synchronization and diachrony. *Questions of linguistics*. 4, 25 — 26. (In Russ.)
8. Dubrograeva, M.P. (1969). Relative nouns and verbs in the Old Russian language. *Vesnar Belaruskag Dzyarzhavnaga Universitete the name of U.I. Lenin*. Sir IV. Philology. Journalist. 2, 46 — 50.
9. Zhuravlev, V.K. (1991). *Diachronic morphology*. Moscow (In Russ.)
10. Ilyin, V.S. (1951). Wordwork. *The course of modern Ukrainian literary language*. Vol. I. Kiev. P. 344 — 425. (In Ukr.)
11. Klimentenko, N.F. (1973). *The system of fixation word formation of contemporary Ukrainian literary language*. Kyiv (In Ukr.)
12. Kovalik, I.I. (1961). *The doctrine of the word formation (Word-forming characteristic of the language. The relation between the doctrine of word formation and other linguistic disciplines)*. Lviv (In Ukr.)
13. Kovalik, I.I. (1958). *On some issues of the Slavic word-formation*. Lviv (In Ukr.)
14. Kurilo, O. (1925). *Attention to the modern Ukrainian literary language*. Kyiv (In Ukr.)
15. Lesyuk, M.P. (1991). Cobblestone as an object of study of word-formation. *Method. cheat "Slavic and semantic structure of Ukrainian vocabulary", dedicated to the memory of the founder of derivative works. schools in Ukraine prof. Ivan Kovalyk*: Abstracts add. May 15-17. Lviv. P. 63 — 64. (In Ukr.)
16. Maksimov, V.I. (1977). *The structure and division of the word*. Leningrad (In Russ.)
17. Lopatin, V.V. (1977). *Russian word-formation morpheme*. Moscow (In Russ.)
18. Young, L.I. (1982). *Pronounced word-formation of nouns in the Old Russian language*. Saransk (In Russ.)
19. Nikolaev, G.A. (1987). *Russian historical word formation*. Kazan (In Russ.)
20. Nymchuk, V.V. (1990). The origin and development of the language of Ukrainian nationality. *Ukrainian nationality: Essays on socio-economic and ethnopolitical history*. Kiev. P. 190 — 234. (In Ukr.)
21. Nymchuk, V.V. (2015). *History of the Ukrainian language. The textbook on the history of the Ukrainian language X — XIII centuries*. Zhytomyr (In Ukr.)
22. Russian grammar. (1982). Vol.1. Phonetics. Phonology. Strike Intonation. Word formation. Morphology. Moscow (In Russ.)

23. Samilenko, S.P. (1964). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language*. Vol. 1. Kyiv (In Ukr.)
24. Semenyuk, S.P. (2000). Formation of word-formation structure of nouns with modifying values of female in the new Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Zaporozhye (In Ukr.)
25. Semerenko, A.V. (1988). History of formation of Ukrainian deminutive and hypocortical word-formation: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Kyiv (In Ukr.)
26. Siroshatan, T.V. (2016). *Essays on the history of Ukrainian word formation (nomina loci of the end of the XII — early XXI century)*. Zaporozhye — Melitopol (In Ukr.)
27. The textbook of contemporary Ukrainian literary language. (1979). Kyiv, 407 pp. (In Ukr.)
28. Susanovich, V.B. (1963). The question of the origin of the final "a" in the words of the type washed down. *Questions of Russian and general linguistics*: Tr. Tashkent state un-that. Yield 449, pp. 116 — 125.
29. Tiliuk, O.F. (2006). Nouns with similarity value: ways of creation and scope of use: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Zaporizhzhia (In Ukr.)
30. Timchenko, E. (1917). *Ukrainian grammar*. Kiev (In Ukr.)
31. Tretovich, L.M. (1980). Zero suffixation of names of nouns in modern Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Uzhgorod (In Ukr.)
32. Uluhanov, I.S. (1977). Word-forming semantics in Russian. Moscow (In Russ.)
33. Worth, D. (1972). Morphology of zero affixation in Russian word-formation. *Questions of linguistics*. 6, 76 — 84. (In Russ.)
34. Khristenok, V.F. (1995). Dynamics of the augmentative pejorative word-formation of the noun in the Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Kyiv (In Ukr.)
35. Wojtyła-Świersowska, M. (1974). *Prasłowiańskie nomen agentis — PAN*. The celebratory monographs. 30 - Wrocław-Warsaw-Kraków-Gdańsk, 159 pp.

Статтю отримано 30.12.2017

Petro Bilousenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ON THE WAY FROM ILLUSTRATIVE TO EXPLANATORY LINGUISTICS (THE HISTORICAL DERIVATION OF THE NOUN)

The task, the implementation of which will allow to move from illustrative to explanatory linguistics in the study of the historical word-formation of the noun, is outlined. The primary task is to identify the full range of word-formation formants. Materially-defined suffixes may change due to the left-sided extension of the formant, resulting in new suffixes. Discovery of the arsenal of lexical-word-building types of individual suffixes, and their comparison will make it possible to distinguish between new formants from their predecessors. The role of so-called determinants, ancient suffixal word-forming elements, which are closely interwoven with the root, is reviewed, but their meaning is already unclear in the Proto-Slavonic language. Recommendations concerning the inclusion of these formants in the history of word formation have been submitted. An important component of noun formants is the suffixes of the pluralia tantum nouns that appeared in the pre written period as a result of the lexicalization of grammatical forms of plurality, based on which samples were created new multiple derivatives of nouns, which should orient researchers to study the dynamics of the word-building structure of multiple nouns as a separate subsystem. The history of the noun suffixes of the noun is described, arguments are given regarding the delineation of the й-suffixal and nul-suffixal derivatives. It is shown the preference of the term confixal word-formation over the prefix-suffixal, and pointed attention to the confixes with a materially non-expressed second component.

It is emphasized that the probability of conclusions in the descriptions of the history of derivative systems and subsystems depends on the number of linguistic facts extracted from texts of different styles and genres of all periods of the functioning of the Ukrainian language. Emphasis is placed on the publication of unpublished monuments of the Ukrainian language.

The attention is drawn to the question of the dialectal variation of the word-formation system of the Ukrainian language, which must be taken into account in historical — derivative studies.

The present period of the study of word formation is characterized by the discovery of new elements of word-building systems and subsystems, the principles of their organization and interconnection. An important direction of derivative research is the fundamental approach. In science, the concept of the word-building system as a collection of word-formation nests has become firmly established, and the study of word-formation paradigms is intensively studied, which together with word-building chains represent their components. Complete descriptions of the history of word-building systems, executed from different perspectives, laying the way to explanatory linguistics.

Keywords: *illustrative and explanatory linguistics, linguistics, materially expressed formants, null word-building means, ù-suffixal derivatives, nouns pluralia tantum, dialect word-building subsystems, core-centric approach.*

УДК 81'38

Світлана Єрмоленко, Світлана Бибик, Ангеліна Ганжа
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ*

Матеріали виступу на пленумі наукової ради «Українська мова» увиразнюють роль лінгвостилістики й культури мови в інтенсифікації та оновленні сучасної гуманітаристики. Відзначено, що вони презентують окремий напрямок мовознавчих досліджень, який, по-перше, засвідчує академічний рівень осмислення феномену літературного стандарту української мови, по-друге, найтісніше пов'язаний з практичними культурно-освітніми стратегіями українського суспільства. Особливу увагу звернено на міждисциплінарний характер лінгвостилістичних знань, на ті соціальні виклики, які стоять перед сучасною академічною наукою в її пошуках ефективного впливу на гуманітарну культуру українського суспільства.

Ключові слова: культура, гуманітаристика, українська мова, лінгвостилістика, культура мови, стиль, соціальна престижність мови, літературний стандарт, інтердисциплінарність.

Слово «культура» нині в гуманітарних текстах є одним із частотних. «Чому?» — запитуємо себе. Думаємо, що в проекції на мовне життя тут відчутні щонайменше чотири імпульси:

один — **соціокультурний**, або культурно-політичний. Апелюючи до поняття «культура», ми стверджуємо літературно-мовну єдність цивілізованих поколінь, що жили і творили на нашій землі, у неоднорідних умовах, різномірних сферах, способах мовного поводження — і високого елітарного, і середньолітературного, і фамільярного розмовного,

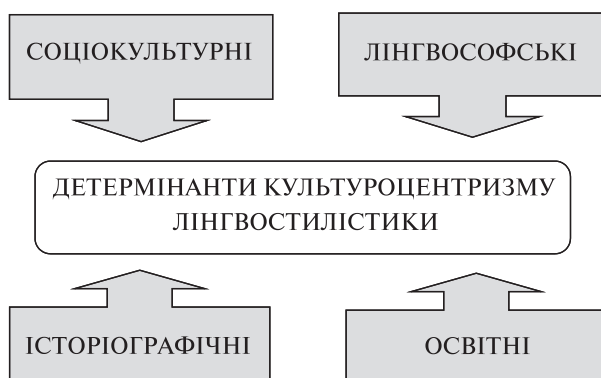
другий — **лінгвософський**, за якого ми прагнемо оцінити тексти національної культури як складник світового концептуально-знакового простору,

третій — **історіографічний**, адже наша щоденна науково-практична діяльність спрямована на оцінювання текстового

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, С.П. БИБИК, А.Ю. ГАНЖА, 2018

добробку й комунікативної культури етноспільноти у функціональній і жанрово-стильовій динаміці: щоб схарактеризувати сучасне, треба взяти до уваги плоди попередніх теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій,

четвертий — **освітній**. Наші теоретико-практичні напрацювання мають відповідати викликам професійної орієнтації. Це ґрунтується на поєднанні гуманістичного і спеціалізованого галузевого змісту освіти, на векторі формування культури мовної особистості — модельної мовної особистості як носія національної культури, особистості, запитаної відповідною соціально-економічною галуззю.

Через це ми вже не раз підкреслювали академічне розуміння *культури мови* як єдності конкретно-історичного змістового (концептуально-знакового) і ортологічно-нормативного спрямувань.

Мабуть, продуктивність нашої і теоретичної, і практичної узагальнювальної, рекомендаційної праці недостатня, що має свої насамперед економічні причини і зумовлює не завжди конструктивний діалог з ширшою спільнотою про корисність та ефективність наукових досліджень. Чи не найбільше питань виникає до гуманітаристики, наукові результати якої не всім очевидні: справді, важко побачити комерційний ефект від видання історичної пам'ятки, збірки народних пісень ХІХ ст. чи poradника з культури мови.

Отже, які нині можуть бути наукові відкриття в нашій лінгвостилістичній або культуромовній галузі?

Наша наукова галузь найтісніше пов'язана зі *Словом* як основою творення гуманітарного клімату, гуманітарного простору в державі, тобто з реалізацією культурної політики в Україні, широкої в ціннісному орієнтуванні. Насамперед ті зміни, що відбуваються в лінгвостилістиці та культурі мови — це зміни в ограненні центрального поняття — *стилю*. Якщо раніше воно пов'язувалося з естетизмом змісту тексту, то тепер ця інтерпретація охоплює історію української культури, оцінку мовцем ситуації спілкування, в якій важливо враховувати сприймання співрозмовників, аудиторії. Дослідник-стиліст постає перед проблемою окреслення ситуацій комунікації, надто коли йдеться про розширення сфер функціонування державної мови.

За останню чверть століття ми побачили, що тип мовомислення в офіційно-діловій або науковій сферах відрізняється від типу мовомислення мовця, який створює художній чи публіцистичний текст. Розуміння мови не лише як системи знаків, певного коду, а саме як мовно-розумової діяльності, як мовної свідомості, скеровує думку дослідників на пошуки власне мовних і позамовних чинників формування стилю. Отже, *стиль* — це різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в конкретних сферах культури. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди літературної мови.

Створювана багатьма поколіннями людей, збережена в пам'яті, саме літературна мова, літературний стандарт як соціально престижний різновид національної мови забезпечує єдність нації, єдність українців усього світу.

Але ж у сучасному суспільстві спостерігаємо неоднозначне ставлення мовців до літературного стандарту. Літературну нормовану мову дехто називає штучною, нежиттєвою, нереальною. Ось, скажімо, й письменники у пошуках «оновленої» естетики слова й ефективних засобів привернення уваги читача пробують писати або рідним діалектом, або сленгом... Журналісти окремих видань намагаються максимально наближатися до т. зв. «реальної» мовної практики українського соціуму, з їхнього погляду вельми далекої від літературного стандарту. Інші ж усіма силами намагаються подолати «засмічення» літературної мови, «врятувати її від шкідливих впливів», «відновити історичну справедливість».

Поняття чистоти чи засмічення мови належить до оцінної категорії, так само як і поширене в сучасних полемічних висловлюваннях поняття суржика. Мабуть, в умовах демократизації нашого життя, розкритості спілкування закономірно змінюються й оцінки літературного стандарту. Адже помітно збільшилася кількість варіантів мовного вираження, не лише дискутуються питання правопису, кодифікованої норми слововживання, вибору точного термінологічного змісту слова в мас-медіа, а й висловлюються різні думки щодо оцінки конкретних висловів, тобто бачимо (чуємо) вияв індивідуальних мовних смаків.

Для живої, а не мертвої, законсервованої мови це процес природний. Але важливо, щоб у суспільстві завжди панувала думка: саме літературна мова має не роз'єднувати, а об'єднувати людей. Соціальна престижність цього різновиду національної мови забезпечується використанням його в найрізноманітніших функціях суспільного життя. Літературної мови навчають у загальноосвітній школі, удосконалюють її знання в коледжах і вишах. Утверджувати літературний стандарт допомагає культура мови. Норми літературної мови, тобто й культуромовні рекомендації, також змінюються, адже змінюється свідомість, оцінка мовців. Згадаймо у цьому зв'язку термінологічне поняття *динамічна стабільність*, важливе для наших досліджень літературної мови.

Коли виникає дискусія про літературний стандарт, ставлять питання: «Хто встановлює літературну норму?» Раніше авторитет академічного словника, академічних граматик був незаперечний. Так само як була за взірць мова дикторів радіо, телебачення. Тепер інші реалії: немає багатотисячних накладів словників, довідкова література з культури мови часто містить рекомендації, що ґрунтуються на суб'єктивних оцінках і висновках; радіомовлення й телебачення «виховують» слухачів (глядачів) своєю «незразковою» мовною практикою. Не може бути достатнім аргументом авторитет мови письменника. Те саме відбувається і в театрі, де мова акторів не становить еталонної літературної вимови. Отже, пересічному мовцеві важко розібратися, яка ж у нас літературна норма.

Сучасна українська літературна мова переживає період активного впливу на писемно-літературну традицію усно-розмовної практики. Розширення сфер публічного використання української мови виявляє прогалини, з одного боку, у мовній освіті громадян, а з другого — засвідчує фактичне існування слабких і сильних норм літературної мови. Глобалізаційні процеси, міжмовне контактування спричиняють зміни на всіх рівнях мовної структури.

Які ж нові соціальні запити постають перед академічною наукою й практикою сьогодні?

Усвідомлюємо, що українська мова має бути інструментом формування нової світоглядної парадигми, в якій людина поставлена в центр цивілізаційного поступу держави. Академічна школа лінгвостилістики понад півстоліття забезпечує теоретичні й практичні курси вищої школи індивідуальними, колективними напрацюваннями в галузі **теорії та історії української літературної мови як науки про еволюцію стилів**.

Текст завжди у полі зору лінгвостилістики, тому одним із маркерів її розвитку є **динаміка інтерпретативних практик**, адже змінюються умови суспільного життя — змінюється розуміння створених і віддалених у часі насамперед художніх текстів, а також і текстів ЗМІ.

З усіх мовознавчих галузей саме лінгвостилістика має найбільш внутрішньо мотивований і зовнішньо стимульований **інтердисциплінарний характер**. Останній чи не найвиразніше виявляється у зв'язках із літературознавством. Вивчаючи художню мову як один із визначальних функціональних стилів, а також індивідуальні мовостилі письменників, ми пропонуємо концептуально-знаковий вимір історії літературної мови.

У відділі стилістики та культури мови від самого початку його створення розроблялася, як вже було підкреслено, теорія широкого розуміння культури мови, а це зумовлює тісніший зв'язок із соціальною психологією, синергетикою, герменевтикою, лінгвокультурологією. Тому без належного теоретичного, термінологічно-поняттєвого переорієнтування, а також довідково-монографічного, технічного забезпечення нам важко відповідати на запити часу.

Скажімо, економічний виклик з'єднав стилістику й культуру мови із соціолінгвістикою. Але вже з десятків років ми на своїх засіданнях, під час обговорення дисертацій відзначали, що формується соціостилістичний напрямок — увага до людини як особистості (індивідуума), як со-

ціальної істоти, яка по-різному представлена у варіативному за жанрово-стильовими ознаками спілкуванні. Варто звернути увагу на початки розгортання соціопоетичного напрямку досліджень, які актуалізувала в одній із своїх статей про мову П. Тичини А.Ю. Ганжа (матеріали журналу «Культура слова», 2015 рік).

Вже понад 20 років ми говоримо, що перед у формуванні норм як суспільного явища ведуть ЗМК, що репрезентують орієнтацію чи то на елітарну, чи то на масову культуру, розширюють українсько- й цивілізаційноцентричне пізнавальне поле української літературної мови, активізують інтермедіальність текстів різних форм, формують мовне підґрунтя у особистостей як споживачів інформації.

Час висуває перед нами запит на спільне з театральною спільнотою пізнання драматургійного дискурсу. Представникам театральної еліти не байдужа думка лінгвостилістів про тексти класичної й сучасної драматургії, вони зацікавлені почути наші оцінки й поради, наприклад, з цією метою вже запрошували на прем'єрний перегляд «Чайки» А. Чехова, «Міста» В. Підмогильного. Така співпраця не втрачає актуальності. Адже у виробленні літературно-мовних стандартів, утвердженні естетичного канону національної мови важлива роль належить як мові драматургійного мистецтва, так і сценічній мові.

Ще один напрямок співробітництва відділу — з мистецтвознавцями, науковий і творчий доробок яких сприяє формуванню елітарної мовної культури.

На жаль, наявний кількісний склад відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики не в змозі охопити весь обшир мовної інформації, джерела її надходження та форми подавання. Нас навіть не вистачає, щоб охопити усі стилі літературно-мовної практики, не кажучи вже про жанри. Один із виходів — створення спільних дослідницьких проєктів з кафедрами закладів вищої освіти.

Але ми переконані в тому, що саме інтердисциплінарність у гуманітаристиці є однією з пріоритетних, вона відкриває перспективи для внутрішнього саморозвитку певного гуманітарного напрямку: формування новітньої та адаптацію привнесеної з інших дослідницьких практик метамови та категорійної бази досліджень; розширення напрямків наукових студій, урахування внутрішньофахової взаємодії напрямків (мова — література, мова — історія, мова — соціологія, мова — культурологія, мова — юриспруденція, мова — психологія), а також компліментарної взаємодії природничо-технічних і гуманітарних наук.

Не можна оминати і того чинника, що людину-мовця, людину-носія принаймні середньолітературного стандарту треба формувати, пропонуючи до засвоєння ортологічні приписи (вимова, наголошування, правильне написання), придатні для забезпечення динамічної культури повсякдення. А ці пріоритетні в гуманітаристиці завдання «лягають на плечі» лінгвостилістики та культури мови в її широкому розумінні.

Статтю отримано 19.02.2018

Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LINGUISTIC STYLISTICS IN THE CONTEXT OF NATIONAL CULTURE

The materials of the report illustrate the role of stylistics and culture of language in the intensification and modernization of modern humanities. It is noted that they present a separate direction of linguistic research. First, he testifies to the academic level of comprehension of the phenomenon of the literary standard of the Ukrainian language. Secondly, linguistic and language culture are closely related to the practical cultural and educational strategies of Ukrainian society. Particular attention is paid to the interdisciplinary nature of stylistic knowledge. The attention is paid to the internal professional interaction of the directions of language — literature, language — history, language — sociology, language — culturology, language — jurisprudence, language — psychology, language — theater, language — radio, television. It is also noted that there is a possibility of complementary interaction between natural sciences and humanities.

It was emphasized that in situation of personnel crisis the creation of joint research projects with departments of higher education is perspective.

The coauthors emphasized that in the department of stylistics and culture of the language from the very beginning of its creation was developed the theory of a broad understanding of the culture of the language. This leads to a closer connection with social psychology, synergetics, hermeneutics, linguistic culturology.

One of its consequences is the proper theoretical, terminological reorientation of stylistics and the culture of the language.

The article highlights the social challenges faced by modern academic science in its search for effective influence on the humanitarian culture of Ukrainian society.

Keywords: *culture, humanities, Ukrainian language, linguistic stylistics, culture of language, style, social prestige of the language, literary standard, interdisciplinarity.*

УДК 811.161'276.6:62

Людмила Туровська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО ХХІ ст.: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ*

У статті подано коротку характеристику основних напрямів наукових пошуків в українському термінознавстві на початку ХХІ ст.; виокремлено традиційний (системно-структурний), функціонально-комунікативний та когнітивний вектори досліджень. Зазначено, що важливою проблемою сучасного термінознавства є практичний аспект.

Ключові слова: українське термінознавство, традиційне термінознавство, когнітивний напрям, функціонально-комунікативний напрям, термінологічний словник.

Дослідження природи терміна зближує мовознавство не лише з різними галузями наукових знань, але й з різними сферами виробничої практики, оскільки жодна сфера людської діяльності не здатна обійтися без чітко випрацьованого, логічно вмотивованого, зрозумілого термінологічного апарату. Одним із першочергових завдань українського термінознавства є вивчення історії формування національних терміносистем, поглиблення теорії терміна, його місця в системі літературної мови, співвідношення національних і міжнародних компонентів у сучасних терміносистемах, шляхи їх творення та збагачення.

Для початку ХХІ ст. характерне зацікавлення термінологів не лише проблемами традиційного напрямку наукових пошуків, але й зростання ваги функціонально-комунікативного та когнітивного термінознавства. Коротко зупинимося на основних тенденціях наукових пошуків українських термінологів.

Традиційне / системно-структурне українське термінознавство сьогодні активно розвиває семасіологічний

© Л.В. ТУРОВСЬКА, 2018

аспект, що передбачає дослідження проблем, пов'язаних із вивченням семантики, зокрема кореляції понять і значень, та семантичним розвитком термінів, семантичних явищ і лексико-семантичних відношень (полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, гіперо-гіпонімії, уніфікації термінів тощо).

Загальне термінознавство початку ХХІ ст. в українському лінгвістичному просторі розвивається лише на ґрунті галузевого термінознавства та потребує фундаментальних досліджень, оскільки наявні праці мають фрагментарний характер і не можуть задовольнити всіх термінознавчих потреб нового століття [9].

Можемо констатувати, що наразі системно-структурний напрям представлений кількома векторами досліджень:

- *поглиблення теорії дефініції, семантичної теорії терміна*, наприклад, у працях Р.І. Дудка, І.С. Івашкевич;

- *вивчення мотиваційних особливостей термінів*, наприклад, у дисертаціях А.П. Грицевої, Н.С. Рибалки;

- *характеристика семної структури терміна на основі методик сіткового моделювання та компонентного аналізу термінів*, яким присвячено дослідження О.І. Гутиряк, М.М. Бондарчук, О.Ю. Малюк, Л.В. Ярової, Р.І. Монастирської, Т.В. Михайлової, Н.І. Пасічник, Д.В. Теглівець, Я.Ю. Манжос [7];

- *вивчення типів термінологічної синонімії, метафори та полісемічних відношень у термінологічній лексиці*, зокрема у дисертаціях О.А. Мартиняк, І.І. Ворони, О.П. Винник, О.М. Кримець, О.С. Білки, Н.А. Ляшук, О.Ю. Радченко;

- *зацікавлення проблемами семасіологічного термінознавства посилюється також у напрямі діяхронного й синхронного вивчення семантики терміна в лінгвопрагматичному та власне конотативно-оцінному аспектах* у працях Д.П. Шапран, Д.Ю. Сизонова, А.В. Мороз, В.В. Турчин;

- *окрему групу становлять розвідки, присвячені проблемам вивчення етимології галузевих терміоодниць та власне семантичному розвитку терміна на тлі історії формування терміносистеми* (дисертації Т.В. Лепехи, М.В. Дмитрук, Н.О. Яценко);

- *комплексне вивчення термінологій передбачає тісний взаємозв'язок семасіологічного та ономасіологічного аспектів на синхронному тлі*, зокрема у працях Н.Ф. Стаховської, І.В. Котеленець, О.О. Романової, А.В. Зеніної, О.В. Колган, С.М. Локайчук, О.О. Мороз, Н.П. Книщенко, М.М. Медведь, Л.Л. Михайленко, Є.С. Ємельянової, А.А. Романченка, Н.Л. Краснопольської [10].

Кілька векторів досліджень характерні і для історичного напрямку сучасного українського термінознавства:

- *вивчення галузевої лексики конкретного історичного періоду*, зокрема у працях Г.М. Дидик-Меуш, Н.І. Клипи, М.М. Паночка, О.Ю. Зелінської, Н.О. Лобачової, О.О. Мунтяна, Н.С. Трач, С.А. Яценка, Д.Б. Якимович-Чапран;

- визначення основних етапів формування тієї чи тієї терміносистеми (дисертації О.Я. Андріянової, М.Б. Вербенец, П.Є. Луня, О.А. Войцевої, Ю.В. Осінчука, Т.І. Жили, Н.В. Пуряєвої);

- дослідження етимонів фахових термінів, зокрема у розвідках А.М. Комаровської, Н.В. Піддубної [8].

Подальшого розпрацювання потребують крос-парадигмальний та крос-дисциплінарний вектори історичних досліджень.

Інвентаризація теоретичних праць *зіставного*, контрастивного, порівняльного й типологічного термінознавства кінця ХХ — початку ХХІ століть показала, що в українському мовознавстві немає фундаментальних теоретичних розвідок, спеціально присвячених систематизованому описові та уніфікованому визначенню цих підрозділів за основними напрямками їх досліджень. Сьогодні серед науковців немає єдності щодо трактування термінів *порівняльне*, *порівняльно-історичне*, *компаративне*, *зіставне*, *контрастивне*, *конфронтативне*, *типологічне термінознавство* й чіткого окреслення позначуваних ними понять, що спричинене:

- 1) невідповідністю задекларованого у дослідженні того чи того методу та його реалізації, яка породжує плутанину у використанні термінів *порівняльний / порівняльно-історичний метод* та *зіставний метод*;

- 2) відсутністю уніфікованого визначення проблематики та завдань окреслених підрозділів термінознавства, наприклад: а) визначення *зіставного термінознавства* як напрямку, до проблематики якого залучають питання зіставлення термінів і термінологій кількох галузей знань тієї самої мови (В.М. Лейчик, Ф.А. Циткіна) [6: 3–9; 11: 69] і різних національних мов (С.В. Гриньов-Гриневиц) [1: 77]; б) наявність, за спостереженням А.С. Зеленька, двох різних поглядів щодо завдань *типологічних досліджень*: становлення ізоморфізму мов; констатація й ізоморфізму, й аломорфізму [3; 4: 289] тощо.

Отже, українське термінознавство системно-структурної дослідницької парадигми кінця ХХ — початку ХХІ ст. репрезентує кілька основних векторів пошуку — теоретичний, вивчення семної структури терміна, типів метафори, лексико-семантичних відношень (30 %); потужний ономасемасіологічний, що формує такі основні пошукові напрями — конотативно-оцінний, етимологічний, історичний на тлі процесів термінотворення (40 %). Крос-парадигмальний напрям задекларований структурно-семантичним, діалектологічним та когнітивним аспектами (20 %). Найменше розпрацьовані в українському термінознавстві крос-дисциплінарні дослідження (10 %).

Фундаментальні теоретичні праці кінця ХХ — початку ХХІ століть з українського комунікативного термінознавства засвідчують, що проблематика цього напрямку, виформовувана сьогодні переважно в лоні галузевого термінознавства, розподіляється на такі його аспектуальні підрозділи: 1) *власне функціональне / функціонально-комунікативне* (текстоцентричне, терміноцентричне, мово- й мовленневоцентричне, номінативно-комунікативне із заглибленням у прагматику й лінгводидактику — праці

А.М. Варинської, В.В. Чепелика, Т.І. Панько, С.М. Рибачок, Н.І. Бойко, О.В. Юндіної, Г.П. Городиловської, І.А. Синиці); 2) *комунікативно-стилістичне* (текстоцентричне, нормоцентричне, мовленнєвоцентричне, перекладознавчо-контрастивне з опертям на прагматику) — розвідки Л.П. Гнатюк, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Е.Ф. Скороходька, Т.Г. Скопюк, Н.Ф. Непийводи, С.М. Рибачок, Т.А. Космеди; 3) *когнітивно-комунікативне* (дискурсивне, нормативне) — праці О.О. Селіванової, Н.Є. Коваль, В.Л. Іващенко, Т.В. Весни, С.В. Вострової, Л.П. Науменко та ін. [12].

Функціонально-стильовий напрям у сучасному українському термінознавстві представлений концепціями стильової (вивчення проблеми функціонування терміна в науковому стилі, у науковому або фаховому тексті, у художньому стилі — Л.П. Гнатюк, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Е.Ф. Скороходько, Т.Г. Скопюк, В.В. Деркач, О.Г. Масликова, Г.В. Черно-вол, І.А. Синиця) та стилістичної диференціації терміна (вивчення стилістичного забарвлення та різних нашарувань терміна в тому чи тому різновиді тексту — Г.М. Дядюра, О.М. Павлова, В.А. Бабюк). Сьогодні у царині функціонально-стилістичного термінознавства в Україні працюють З.Б. Куделько, С.М. Рибачок, Н.О. Яценко, Т.А. Космеда та ін. [12].

Когнітивно-дискурсивна парадигма сучасного мовознавства дозволяє по-новому осмислити традиційні об'єкти термінознавства — термін і терміносистему, представити їх у динамічній взаємодії із текстовими та позатекстовими елементами. Відтак можна констатувати актуальність термінознавчих досліджень у межах окремих галузевих дискурсів й узагальнити проблематику цих досліджень, а саме: вивчення дискурсотвірної ролі термінів; аналіз впливу позамовних чинників на еволюцію термінів і терміносистем; характеристика термінів як дискурсивних маркерів; з'ясування особливостей інтердискурсивної природи термінів і терміносистем; аналіз термінологізації і детермінологізації в контексті дискурсу; вивчення термінологічних концептів у певному різновиді дискурсу; дослідження проблем дефініювання як дискурсивної операції. Цей напрям представлений у працях О.В. Круківської, Л.П. Науменко, І.В. Сапожник, І.А. Казимирової, Т.В. Суродейкіної, О.О. Коляденко.

Антропоцентричний вектор у сучасних когнітивно-дискурсивних дослідженнях представлений працями, у яких основна увага зосереджена на мовній особистості як представникові певного соціального інституту й продуцентів мови спеціального призначення (МСП), що є об'єктом вивчення в термінознавстві, а також на прагмалінгвістичних особливостях мовлення представників певних соціальних інститутів. Огляд мовознавчих праць, присвячених аналізу мовної особистості в межах інституційного дискурсу / фахових мов, дозволяє засвідчити увагу сучасної лінгвістики до таких аспектів зазначеної проблеми: типологічні характеристики мовної особистості і статусно-рольових позицій комунікантів; дискурсні можливості мовної особистості, а також опис комунікативних стратегій і тактик в окремих різновидах інституційного дискурсу. Яскравими представниками таких наукових пошуків є О.П. Воробйова, А.Р. Га-

бідулліна, О.М. Гніздечко, О.В. Дьомкіна, О.Ю. Діомідова, О.В. Красовська, Р.Є. Пилипенко, Н.М. Попова, Л.Л. Славова, І.А. Юшковець [5].

Важливою проблемою сучасного термінознавства є практичний аспект: систематизування, упорядкування та стандартизування наукової термінології, вилучення з неї невинуватених слів-покручів, відродження окремих забутих або несправедливо «репресованих» термінів; створення підручників, посібників, довідників, військових статутів, імплементація європейських стандартів на терміни та визначення, випрацювання різних законотворчих актів державною мовою.

Термінографія як нова інтегративна дисципліна про практику й теорію укладання спеціальних термінологічних словників є галуззю на перетині лексикографії, термінознавства та певної фахової дисципліни. Вона настільки важлива, що практично не існує жодної галузі знань, яку можна було б вивчати, освоювати й розвивати, не володіючи при цьому спеціальною лексикою.

Незважаючи на ретельну працю термінологів і фахівців різних галузей знань, нерозв'язаною залишається ще ряд питань, пов'язаних із виробленням загально визнаної концепції створення термінологічних словників, оскільки у виданих часто спостерігається безсистемний набір термінів, відсутність чітко окреслених меж відповідних термінологій, порушення норм чинного правопису, що пояснюється відсутністю єдиної методологічної основи укладання словників; незавершеним процесом випрацювання концептуальних засад термінотворення та правопису новостворених термінів тощо.

Нинішня ситуація в Україні потребує створення словників, терміни в яких відповідали б кільком вимогам: 1) найповніше відбивали б суть поняття; 2) повністю відповідали б нормам і правилам сучасної української літературної мови; 3) були погоджені та задовольняли як фахівців певної галузі, так і мовознавців.

Подібні словники обов'язково повинні проходити апробацію у фахівців відповідної галузі. Вони можуть стати базою для створення українських стандартів на терміни, включаючи дефініцію, що відображає найоб'єктивніші ознаки поняття, та іншомовні відповідники європейських мов.

У зв'язку з цим зазначимо, що за укладання галузевих словників часто беруться ентузіасти з наукових установ та вишівських кафедр, які є висококваліфікованими спеціалістами відповідних галузей знань, але, на жаль, не мають достатнього досвіду лексикографічної роботи, тому подекуди такі праці нагадують списки термінів відповідних наук.

Формуючи словники українських терміносистем, потрібно орієнтуватися на власний мовний фундамент, але одночасно пам'ятати, що творимо словник не для бібліотеки, а для широкого вжитку, де останнє слово залишається за споживачем, за фахівцем, а тому орієнтування на повноцінну комунікацію, взаєморозуміння між фахівцями не лише однієї країни, а й на міжнародному рівні є необхідною умовою.

Отже, з-поміж усього масиву наукових праць, присвячених проблемам термінологічної лексики, найпотужніше представлені дисертації ономазіологічного, семасіологічного, типологічного та історичного спрямування. Від початку ХХІ ст. активно розвиваються функціональне та когнітивне термінознавство. Фрагментарно представлені теоретичні пошуки, подальшого розпрацювання потребують також крос-парадигмальний та крос-дисциплінарний вектори дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринеv-Гринеvич С.В. Терминоведение: учеб. пос. Москва, 2008. 181с.
2. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основы терминотворения: Семантический та соціолінгвістичний аспекти. Київ, 2000. 218 с.
3. Зеленько А.С. Проблеми семасіології в аспекті лінгвістичних парадигм: монографія: у 2 ч. Луганськ, 2010. Ч. 1. 199 с.; Ч. 2. 201 с.
4. Зеленько А.С. Загальне мовознавство: Навч. посіб. Київ, 2010. 380 с.
5. Казимиrowa І.А. Концепція терміноцентризму в сучасному українському когнітивно-дискурсивному термінознавстві (аналітичний огляд). *Ucrainica V. Současna ukrajinskika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sb. přisp. z mezinár. conf. "VI olomoucké symposium ukrainistů střední a východní Evropy"*. 23 — 25.08.2012. Olomouc, 2012. С. 88 — 91.
6. Лейчик В.М. Основные положения сопоставительного терминоведения. *Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание: Межвуз. сб. науч. тр.* Воронеж, 1988. С. 3 — 10.
7. Казимиrowa І.А., Туровська Л.В., Яценко Н.О. Словянське термінознавство: бібліографічний покажчик. Луцьк, 2016. 311 с.
8. Туровська Л.В. Історичне термінознавство в Україні кінця ХХ — початку ХХІ ст. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 67 — 80.
9. Туровська Л.В. Типологічне термінознавство кінця ХХ — початку ХХІ ст. в Україні. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2012. № 733. С. 49 — 52.
10. Туровська Л.В. Галузеве термінознавство в Україні на початку ХХІ ст. *Дивослово*. 2013. № 11. С. 38 — 43.
11. Циткіна Ф.А. Термінознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 67 — 71.
12. Яценко Н.О. Функціонально-стилістичне термінознавство в Україні на початку ХХІ століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 28. С. 522 — 524.

REFERENCES

1. Grinev-Grinevich, S.V. (2008). *Terminology: study. pos.* Moscow (In Russ.)
2. Dyakov, A.S., Kyiak, T.R., Kudelko, Z.B. (2000). *Fundamentals of Terminology: Semantic and Sociolinguistic Aspects*. Kyiv (In Ukr.)
3. Zelenko, A.S. (2010). *Problems of semasiology in the aspect of linguistic paradigms: monograph: 2 hours*. Lugansk, Part 1. 199 s.; Vol. 2. (In Ukr.)
4. Zelenko, A.S. (2010). *General linguistics: Teaching. manual*. Kyiv (In Ukr.)
5. Kazimirova, I.A. (2012). The concept of terminocentrism in modern Ukrainian cognitive-discursive terminology (analytical review). *Ucrainica V. Současna ukrainian language. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sb. přisp z mezinár. conf. "VI olomoucké symposium ukrainistů střední a východní Evropy"*. 23 — 25.08.2012. Olomouc, pp. 88 — 91.
6. Leykich, V.M. (1988). Basic principles of comparative terminology. *Sectoral terminology and its structural-typological description: Interuniversity. Sat scientific tr.* Voronezh, P. 3 — 10. (In Russ.)
7. Kazimirova, I.A., Turovska, L.V., Yatsenko, N.O. (2016). *Slavic terminology: a bibliographic index*. Lutsk (In Ukr.)

8. Turovskaya, L.V. (2012). Historical terminology in Ukraine at the end of the XX — beginning of the XXI century. *Ukrainian language*. 2, 67 — 80. (In Ukr.)
9. Turovskaya, L.V. (2012). Typological terminology of the end of the XXth — beginning of the XXI century in Ukraine. *Bulletin of the National Unitary Enterprise "Lviv Polytechnic". Series "Problems of Ukrainian terminology"*. 733, 49 — 52. (In Ukr.)
10. Turovskaya, L.V. (2013). Sectoral Terminology in Ukraine at the Beginning of the Twenty-first Century. *Divoslove*. 11, 38 — 43. (In Ukr.)
11. Tsitkina, F.A. (1993). Terminology in Ukraine and aspects of comparative research. *Linguistics*. 2, Vol. 67 — 71. (In Ukr.)
12. Yatsenko, N.O. (2011). Functional-stylistic terminology in Ukraine at the beginning of the XXI century. *Scientific works of Kamyanets-Podilsky National University. named after Ivan Ogienko. Philological Sciences*. Kamenetz-Podolsky, Vol. 28, 522 — 524. (In Ukr.)

Статтю отримано 28.02.2018

Liudmyla Turovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN TERMINOLOGY OF THE 21st CENTURY: MAIN RESEARCH AREAS

The paper presents brief characteristic of the main direction of scientific researches in the Ukrainian terminology of the beginning of the 21st century. The mentioned period can be characterized by terminologists' interest in traditional aspects of scientific studies and also by growing importance of functional-communicative and cognitive terminology.

Traditional / system-structural Ukrainian terminology actively develops semasiologic branch which is assumed to study problems of semantic, such as notion and meaning correlation, semantic of term development, semantic facts and lexica-semantic relationships (polysemy, homonymy, synonymy, antonymy, hyponymy, terms unification etc.).

Functional-style branch in the modern Ukrainian terminology is represented by conceptions of style and stylistic differentiation of term.

Cognitive-discursive paradigm of the modern linguistics makes it possible to think in a new way over traditional object of terminology — term and termsystem, to represent it in dynamic cooperation with textual and non-textual elements.

Important problem of the modern terminology is practical aspect: systematization, normalization and standardization of scientific terminology, taking out of it unjustified words, second birth of some forgotten or wrongly "repressed" terms; textbooks, workbooks, reference books, military statutes writing, the implementation of European standards on term and definition, the development of various legislative acts in the state language.

The current situation in Ukraine requires the creation of such dictionaries, the terms of which would meet several requirements: 1) would fully reflect the notion of the concept; 2) would fully comply with the norms and rules of the modern Ukrainian literary language; 3) would meet the requirements of both specialists of a particular industry and linguists.

Keywords: *Ukrainian terminology, traditional terminology, cognitive branch, functional-communicative branch, terminological dictionary.*

УДК 81'42: 81'161.2

Наталя Кондратенко

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса

КОМУНІКАТИВНО-ДИСКУРСИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ *

Статтю присвячено дослідженню комунікативно-дискурсивного наукового підходу до аналізу мовних явищ в українському мовознавстві. Простежено основні етапи виникнення та розвитку комунікативно орієнтованих течій в україністиці, запропоновано періодизацію та типологію основних проблем вивчення дискурсивної діяльності людини. Доведено значущу роль українського мовознавства у формуванні європейської дискурсології та комунікативної лінгвістики. Представлено огляд основних наукових шкіл комунікативно-дискурсивних досліджень і висвітлено проблематику, порушену у працях українських мовознавців.

Ключові слова: дискурсологія, лінгвістика тексту, лінгвопрагматика, наукова школа, комунікативно-дискурсивний підхід, українське мовознавство.

Зміна наукових пріоритетів на початку ХХІ ст. зумовлена загальними методологічними тенденціями у розвитку наукового пізнання. Проблеми мови перебували в центрі уваги вчених з давніх-давен, проте їх досліджували здебільшого в межах логіки, філософії, богослов'я чи риторики (Аристотель, Платон, Цицерон, Тома Аквінський, Уільям Оккам та ін.). Синкретизм наукових пошуків давнього світу виясковано в численних описових граматиках античності та середньовіччя, а перша пояснювальна Граматика Пор-Рояля Антуана Арно та Клода Лансло стала проривом у теоретичній думці та вплинула в подальшому на розроблення трансформаційної (генеративної) граматики Н. Хомського.

Зважаючи на це, у ХІХ — ХХ ст. сформувалися два магістральні напрями мовознавства — порівняльно-історичне та системно-структурне, рефлексіями яких у сучасній науці

© Н.В. КОНДРАТЕНКО, 2018

можна вважати ареальну лінгвістику, соціо- та етнолінгвістику, лінгвокультурологію та концептологію. Ці галузі об'єднує пріоритетна увага до вивчення мови в статичній й динамічній; до створення мовних типологій і класифікацій; до вивчення мовних явищ у взаємозв'язках — опозитивних, парадигматичних, синтагматичних; до виявлення зв'язків мови з культурою і традиціями, тобто різноманітні форми неогумбольгійанства — від психологізму до етнології та антропології. Однак спільною рисою зазначених напрямів і розділів мовознавства є мінімізація дослідження мовленнєвої діяльності — останнє передбачає актуалізацію чинника людини як суб'єкта формування, продукування та сприйняття мовлення, тобто як учасника комунікативного процесу, тому отримало назву комунікативно-дискурсивного підходу. Загальноновизнаним у світовому мовознавстві є пошук витоків цього підходу в лінгвофілософії Л. Вітгенштайна та аналітичній філософії, в межах якої сформувався теорія мовленнєвих актів Дж. Сьорля та Дж. Остіна і лінгвопрагматика Г.П. Грайса і Дж. Ліча. Проте, на нашу думку, в українському мовознавстві комунікативно-дискурсивний підхід має власні передумови виникнення та наукове підґрунтя — в межах лінгвістики тексту та лінгвостилістичного аналізу художньої мови, що потребує окремого наукового висвітлення.

Проблеми виникнення і формування комунікативно-дискурсивного підходу в українському мовознавстві було порушено у працях відомих теоретиків Ф.С. Бацевича, А.П. Загнітка, О.О. Селіванової, І.С. Шевченко та ін. У статті С.В. Соколовської здійснено огляд етапів становлення лінгвістичної прагматики в зарубіжному та українському мовознавстві, виокремлено основні наукові школи і підходи, однак поза увагою лишилися всі праці з україністики, натомість простежено формування лінгвопрагматики в германістиці, зокрема в межах київської і харківської наукових шкіл (В.І. Карабан, П.В. Зернецький, Г.Г. Почепцов, Т.Д. Чхетіані, Н.Ф. Гладуш, А.Д. Белова та ін.) [22: 104 — 105]. Вважаємо такий підхід однобічним, оскільки він не охоплює всіх наукових концепцій, представлених у вітчизняному мовознавстві незалежно від матеріалу дослідження. З огляду на це вважаємо за потрібне представити комплексну наукову розвідку, яка б об'єднувала аналіз усіх етапів і наукових шкіл дискурсології в сучасній українській лінгвістиці, зокрема в україністиці.

Мета дослідження полягає в доведенні первинності комунікативно-прагматичних розвідок в українському мовознавстві на противагу традиційному потрактуванню їх наслідувального характеру. Тривалий час першість належала російським лінгвістам як першовідкривачам комунікативних і лінгвопрагматичних підходів до вивчення мовних явищ, тоді як саме українські наукові школи історично сформували новітнє підґрунтя дослідження тексту і дискурсу.

Формуванню комунікативно-дискурсивного підходу до вивчення мовних явищ передувала актуалізація досліджень тексту — його структури, семантики та мовної реалізації чинників мовця (автора) й адресата (читача) в тексті. Ми вбачаємо витoki новітнього підходу в лінгвістиці ще

в наукових працях О.О. Потєбні: не випадково вчені Харківської лінгвістичної школи зробили найпотужніший внесок у розвиток сучасної української дискурсології (Л.Р. Безугла, О.І. Горошко, А.П. Мартинюк, І.С. Шевченко та ін.). У праці «Думка і мова» читаємо: «Мова є завжди повторюване зусилля / робота / духу перетворити членоподільний звук вираженням думки... Це — визначення не мови, а мовлення... лише сукупність таких актів мовлення... є мовою» [15: 38]. Українські мовознавці минулого століття порушували проблеми текстолінгвістики й лінгвостилістики, що стали першим кроком до вивчення тексту у світлі комунікативної взаємодії автора і читача. У працях В.М. Русанівського, присвячених лінгвостилістичним особливостям художнього тексту [18], фіксуємо зауваження щодо специфіки взаємодії автора з читачами. Крім того, у наукових розвідках відомих лінгвістів С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, С.П. Биби́к представлено спостереження за структурою і семантикою синтаксичних одиниць у структурі тексту та проаналізовано особливості розгортання тексту в комунікативній площині (напр., оповідність у С.П. Биби́к [5]).

Сучасне українське мовознавство демонструє перевагу комунікативно-дискурсивних досліджень у царині германістики, підґрунтям чого, на нашу думку, стала теорія тексту. Перші наукові розвідки з текстолінгвістики належать мовознавцям Одеської лінгвістичної школи. У 1968 р. Л.М. Лосєва захистила докторську дисертацію за спеціальністю «російська мова», присвячену міжфразним зв'язкам у монологічних текстах [14], що стало першим етапом розроблення нового наукового напрямку, який отримав спочатку назву «текстика» (термін Л.М. Лосєвої), а пізніше набув популярності як «теорія тексту», «текстолінгвістика», «синтаксис тексту» тощо. Уже 1980 р. вийшла друком монографія Л.М. Лосєвої про структуру тексту [13], а за кілька років і знакова наукова праця В.А. Кухаренко «Інтерпретація тексту» [11] — правда, обидві в Москві російською мовою. Остання була перевидана в переробленому вигляді вже в незалежній Україні 2004 р. [12] українською мовою. Підхід, запропонований до аналізу тексту В.А. Кухаренко, виявився продуктивним і як наслідок у межах одеської германістики було створено наукову школу, в центрі уваги якої постав текст як засіб комунікативної взаємодії, із наданням переваги аналізу художнього і наукового текстів (І.М. Колегаєва, Т.І. Домброван, Н.О. Бігунова та ін.).

Паралельно теорія тексту отримала розвиток у межах журналістикознавства, що в україністиці представлено науковим доробком науковців Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (під керівництвом В.В. Різуна). У колективній монографії «Нариси про текст: теоретичні питання комунікації і тексту» [17] було обґрунтовано комунікативні особливості тексту та потрактовано його як компонент комунікативного акту взаємодії між мовцем-автором і читачем: «...умовою здійснення комунікативного акту є психологічна активність автора і психологічна активність читача, які відбуваються із протилежних висхідних точок (від задуму до готового твору — у автора,

від готового твору до авторського задуму — у читача...» [23: 239]. Комунікативно-прагматичний підхід у межах текстолінгвістики у цей період було представлено і в докторській дисертації та монографії Т.В. Радзівської, у якій висвітлено дискурсивний характер монологічного щоденникового мовлення [16].

На той час уживання терміна «дискурс» ще мало поодинокій характер, а основна проблематика дискурсивно скерованих праць була зосереджена на потрактуванні засадничих термінів, категорій і принципів аналізу тексту. Однак зарубіжні дослідники, які працювали в галузі постструктуралістської методології (Т. ван Дейк, Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Дерріда, У. Еко, М. Фуко та ін.), уже мали широкий арсенал наукових інструментів дослідження тексту в комунікативному аспекті й демонстрували повернення до синкретичного способу наукового осмислення матеріалу, яке тепер отримало назву міждисциплінарності та експланаторності (О.С. Кубрякова). В українському мовознавстві перші праці з текстолінгвістики мали все ж таки поодинокій характер і не представляли новітньої методології дослідження тексту, а були зосереджені здебільшого на лінгвостилістичних і функційних методах. Натомість у зарубіжній лінгвістиці формується принципово новий підхід до вивчення мовлення, що і став підґрунтям для виникнення дискурсології. Він спирався передусім на філософські засади — аналітичну філософію (Дж. Остін, Дж. Сьорль), генеративну граматику (Н. Хомський), теорію мовних ігор (Л. Вітгенштайн) і постструктуралізм (Р. Барт, Ж. Дерріда, У. Еко).

Зважаючи на це, на початку ХХІ ст. в українському мовознавстві були створені умови для актуалізації дискурсивних досліджень і формування дискурсології як окремого мовознавчого напрямку. Однією з перших праць, виконаних у світлі комунікативно-дискурсивних принципів, стала докторська дисертація з журналістикознавства (і відповідно монографія) К.С. Серажим [20], присвячена політичному та публіцистичному різновидам дискурсу. Теоретичні проблеми тексту й дискурсу було порушено в тому ж році в монографії О.О. Селіванової [19], де розмежовано поняття тексту і дискурсу, наведено їх категорійні параметри (текстово-дискурсивні категорії), запропоновано новий метод аналізу тексту, що ґрунтується на діалогічній природі останнього. О.О. Селіванова аналізує основні дефініції дискурсу, розмежовуючи поняття «текст» і «дискурс» і пропонує потрактовувати останній як «комунікативну ситуацію в сукупності її складників» [19: 42]. Такий підхід і став засадничим для українського мовознавства на противагу запропонованому в російській лінгвістиці метафоричному визначенню Н.Д. Арутюнової: «Дискурс — це мовлення, занурене в життя» [1: 136]. Ці відмінності зумовили в подальшому перевагу лінгвопрагматичних розвідок, а не власне дискурсивних.

Парадокс полягає в тому, що українське мовознавство, ґрунтуючись на потужних наукових традиціях вивчення тексту, тривалий час наслідувало ідеї російських науковців, а теорії Харківської та Одеської лінгвістичних шкіл були взяті на озброєння тими ж російськими і вже опосередковано

повернулися до вітчизняної науки. Насправді у працях Л.М. Лосєвої було започатковано новий науковий напрям — «текстика», що і є однією з перших в Європі теорій тексту (одночасно над розробленням лінгвістики тексту в той час працювали німецькі лінгвісти В. Дресслер, Р.-А. Богранд), а дослідження з інтерпретації тексту В.А. Кухаренко є визнаними в межах германістики окремим науковим і навчальним напрямом. Харківська лінгвістична школа подала цілісну теорію дискурсу, теоретичними засадами якої слугували ідеї О.О. Потебні.

З огляду на це пропонуємо виокремлювати в розвитку комунікативно-дискурсивних досліджень в україністиці чотири періоди.

I період. 1968 — 1990. Лінгвостилістика, «текстика» та інтерпретація тексту як окремі напрями дослідження тексту в межах традиційного мовознавства з використанням методів лінгвостилістичного та функційно-семантичного аналізу (С.Я. Єрмоленко, Л.М. Лосєва, І.І. Ковалик, В.А. Кухаренко, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб та ін.). У цей період дослідження з теорії тексту здійснюють переважно на матеріалі російської і германських мов, але лінгвостилістика активно розвивається і в межах україністики. Поступово вибудовується система методів аналізу тексту, але відірваність від світового контексту унеможлиблює залучення власне дискурсивного підходу та досягнень зарубіжних науковців.

II період. 1991 — 1998. Лінгвістика тексту і формування комунікативної теорії тексту в межах мовознавства і журналістикознавства (В.В. Різун, М.Д. Феллер, Б.В. Потятинник, Т.В. Радзієвська та ін.). Започатковано комунікативний підхід у дослідженні текстових явищ, у центрі уваги лінгвістів постає структура тексту, його одиниці та категорії. У цей період представники Чернівецької синтаксичної школи представляють нову концепцію синтаксису, що ґрунтується на комунікативних засадах (І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська), що спричинило розвиток окремого напрямку — синтаксису тексту [21]. Однак функціонування терміна «дискурс» у цей період ще не набуло поширення, натомість активно використовують поняття «текст у комунікативному аспекті». Теоретико-методологічні засади вивчення тексту розширено за рахунок залучення праць зарубіжних лінгвістів, зокрема постструктуралістів.

III період. 1999 — 2008. Період формування дискурсології як окремої мовознавчої галузі (О.О. Селіванова, К.С. Серажим, Ф.С. Бацевич, В.Б. Бурдело та ін.). З'являються і навчальні видання з цієї проблематики — посібники і підручники з дискурсології та комунікативної лінгвістики [3; 4; 10] та ін. Дискурс як предмет вивчення мовознавства вже не викликає сумнівів і не потрактовується як сфера зацікавлень літературознавців і філософів (в україністиці літературознавчі розвідки з дискурсології масштабно представлені у працях В. Агеєвої, Т. Гундорової, Н. Зборовської, С. Павличко та ін.). Починають формуватися основні наукові школи дискурсології — Львівська, Харківська, Одеська і Київська, у межах яких розвиваються комунікативно-дискурсивні та лінгвопрагматичні дослідження різних жанрових і дискурсивних виявів.

IV період. 2009 — 2017. Розгалуження комунікативно-дискурсивних досліджень за науковими напрямками: комунікативна лінгвістика, дискурсологія та лінгвопрагматика з відповідним предметом і методами аналізу. Дослідження дискурсів різних типів, зокрема інституційних — політичного, мас-медійного, юридичного, художнього тощо. Виокремлення центрів дискурсивних досліджень української мови — Львів, Харків, Дніпро, Київ, Одеса, Чернівці, Донецьк. Потракування художньої мови як дискурсивної діяльності та домінування лінгвопрагматичних наукових розвідок.

Розглянемо основні сучасні дискурсивні дослідження в українському мовознавстві, репрезентовані у виокремлених наукових школах.

1. Київська школа охоплює як журналістикознавчу проблематику (В.В. Різун, К.С. Серажим, В.М. Корнеєв, М.Д. Феллер та ін.), так і питання германістики (В.І. Карабан, Г.Г. Почепцов, О.Г. Почепцов, А.Д. Белова, О.П. Воробйова та ін.). Останнім часом на матеріалі слов'янських мов досліджено проблеми теорії впливу (Н.Ф. Непийвода, Н.В. Слухай). Представники київської школи були здебільшого зосереджені на лінгвостилістичних аспектах аналізу тексту й дискурсу (С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, А.К. Мойсієнко, Н.М. Сологуб, М.Я. Плющ та ін.). В Інституті української мови НАН України у відділі стилістики виформувався магістральний напрям лінгвостилістичних досліджень тексту, традиції якого започатковано В.М. Русанівським, І.К. Білодідом та С.Я. Єрмоленко [7]. На початку XXI ст. активно розвивається комунікативно-дискурсивний напрям дослідження (Т.В. Радзівська, Л.Л. Славова та ін.).

2. Львівська школа представлена низкою наукових праць Ф. С. Бацевича з комунікативної лінгвістики та лінгвопрагматики, а також традиційними працями з лінгвістичного аналізу тексту (Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда, І.М. Кочан та ін.). Львівська школа започаткована у 80-х роках минулого століття І.І. Коваликом [9] з пріоритетом досліджень лінгвістичного аналізу тексту, звідси поширення цього напрямку в працях інших учених Прикарпаття (М.І. Голянич, В.І. Кононенко, М.І. Венгринюк, О.І. Криницька та ін.). Також представлена науковими розвідками журналістикознавців Б.В. Потятинника, М.В. Лозинського, С.Т. Онуфрів та ін. У центрі уваги проблеми комунікативних невдач і мовних девіацій, мовленнєві жанри, мовленнєві акти, аксіологічні аспекти дискурсу, методи лінгвістичного аналізу тексту. Дослідження виконані на матеріалі української (Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда, І.М. Кочан та ін.) та германських (А.Л. Арцишевська, О.А. Бабелюк, І.А. Бехта та ін.) мов.

3. Харківська школа ґрунтується на давніх традиціях психологічного вивчення мовних явищ, проте наразі переважають дискурсивні дослідження на матеріалі германських мов. І.С. Шевченко з колегами досліджує як власне комунікативний аспект дискурсу, так і когнітивний, що висвітлено в колективних монографіях, основними проблемами яких є виокремлення одиниць і категорій дискурсу (О.І. Морозова), когнітивні питання дискурсу (І.С. Шевченко), лінгвопрагматика і синергетика дискурсу (Л.Р. Безугла, Л.С. Піхтовнікова, Н.П. Карпчук), гендерні проблеми

дискурсу (А.П. Мартинюк). Магістральний напрям комунікативно скерованих розвідок заклав Г.Г. Почепцов (ст.). Основні наукові напрями ґрунтуються на ідеях О.О. Потєбні, а дискурсивний підхід харківської наукової школи «склався на базі ідей психолінгвістики й теорії комунікації, філософії мови, розроблених харківськими професорами у ХХ ст.» [6: 5].

4. Одеська школа дискурсології, започаткована Л.М. Лосевою та В.А. Кухаренко, розвивається за напрямами лінгвостилістичного аналізу тексту, лінгвопрагматики, комунікативної та сугестивної лінгвістики. На матеріалі германських мов виконано дослідження І.М. Колегаєвої, Т.І. Домброван, Н.О. Бігунової, О.В. Орленко, О.А. Розанової, М.В. Кашуби, О.О. Калинюк, Л.В. Дученко, О.Я. Колесникової та ін. На матеріалі української мови представлено праці з аналізу інституційних типів дискурсу: мас-медійного (Т.Ю. Ковалевська, Н.В. Кутуза, А.А. Кисельова), політичного (Н.В. Кондратенко, А.В. Ковалевська, Л.І. Стрій, Л.В. Завальська, О.С. Білінська), художнього (Н.В. Кондратенко, А.М. Кіщенко), економічного (Н.А. Ковальська), юридичного (А.В. Просяна) тощо. У центрі уваги науковців постають проблеми мовленнєвих жанрів, вербальних маркерів впливу, категорій дискурсу, комунікативних стратегій і тактик, міжтекстової взаємодії.

Виокремлюючи наукові школи на підставі наявності давніх традицій і витоків дослідження тексту і дискурсу, зазначимо, що останнім часом в україністиці сформувалися нові центри комунікативно-дискурсивного вивчення мовних одиниць. Серед таких потужних центрів потрібно назвати Донецький національний університет імені Василя Стуса, науковці якого представляють комунікативний аналіз тексту (А.П. Загнітко [8], М.О. Вінтонів, Т.А. Єщенко, І.В. Богданова та ін.), тобто переважно йдеться про розвиток традиційної теорії тексту в аспектах актуального членування, моделювання синтаксичних структур, потрактування тексту як комунікативного акту взаємодії мовця та адресата.

У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького існує потужний науковий осередок дослідження тексту і дискурсу, що віддзеркалено у працях О.О. Селіванової, яка є одним із провідних фахівців з дискурсології в Україні та автором оригінального методу діалогічної інтерпретації тексту.

У Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича представлено формування лінгвопрагматичного аналізу, зокрема розроблення теорії комунікативної інтенції у працях С.Т. Шабат-Савки [24], що вважаємо розвитком комунікативної теорії синтаксису, започаткованої І.І. Слиньком, Н.В. Гуйванюк та їхніми учнями. Активно розвивається і комунікативно-прагматичне мовознавство в чернівецькій германістиці (І.М. Осовська, О.М. Гнатковська, Є.Л. Ліпська, Т.С. Стечик та ін.).

У Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара дослідники зосереджені на вивченні особливостей інституційних типів дискурсу (І.С. Попова, В.В. Корольова, К.А. Карасьова та ін.). Сюди

уналежнюємо й окремі праці А.М. Поповського і дослідження Л.А. Білосенко, присвячене конфліктній взаємодії комунікантів.

Узагальнюючи, зазначимо, що, на нашу думку, новітніми тенденціями комунікативно-дискурсивних досліджень, представлених у сучасній україністиці, є: вивчення художньої мови як дискурсу (Н.К. Войцехівська, Н.В. Кондратенко, В.В. Корольова та ін.); дослідження мовленнєвих жанрів і дискурсів різних типів (Ф.С. Бацевич, Н.К. Кравченко, Н.А. Ковальська, Н.П. Литвиненко, О.С. Билінська, Л.І. Стрій та ін.); дослідження комунікативних стратегій і тактик учасників мовленнєвої взаємодії (Л.Л. Славова, О.І. Криницька, Л.В. Завальська та ін.); вивчення особливостей вербального впливу — сугестії (Т.Ю. Ковалевська, А.В. Ковалевська, Н.В. Кутуза та ін.); дослідження комунікативних ролей учасників спілкування (К.А. Карасьова, Ю.П. Маслова та ін.); аналіз комунікативних інтенцій у комунікативній взаємодії і різних типах дискурсу (С.Т. Шабат-Савка). Загалом фіксуємо посилення ролі лінгвопрагматики в українському сегменті комунікативно-дискурсивних досліджень, наслідком чого є аналіз комунікативних ролей, стратегій і тактик спілкування комунікантів у різних типах дискурсу.

Формування комунікативно-дискурсивних досліджень розпочалося в українському мовознавстві в кінці 60-х років ХХ ст., тобто паралельно з розвитком лінгвопрагматики і дискурсології в зарубіжній лінгвістиці. Цей факт руйнує «комплекс наукової меншовартості», тривалий час підтримуваний за рахунок покликань та обов'язкових цитувань закордонних учених, зокрема російських. Комунікативно-прагматичні розвідки з україністики мають витоками праці О.О. Потебні, В.М. Русанівського, І.К. Білодіда, І.І. Ковалика і ґрунтуються на лінгвостилістиці і теорії тексту, що розвинулися у вітчизняному мовознавстві саме на матеріалі української мови. Паралельне становлення комунікативно-прагматичних досліджень у германістиці необхідно потрактовувати не як окремий науковий напрям, а разом з іншими мовознавчими розвідками, зокрема в царині слов'янських мов, що уможливить створення комплексної теорії комунікативно-дискурсивних досліджень в Україні.

Підсумовуючи, зазначимо, що наукових розвідок комунікативно-дискурсивного скерування стає в україністиці дедалі більше, вони демонструють новаторські підходи та оригінальність і на відміну від праць 90-х років не мають характеру наслідування, що є ознакою сформованого наукового напрямку у вітчизняній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 136 — 137.
2. Бацевич Ф.С., Кочан І.М. Лінгвістика тексту. Львів, 2016. 316 с.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. Львів, 2005. 264 с.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник]. Київ, 2004. 344 с.
5. Бибиц С.П. Оповідність в українській художній прозі: монографія. Київ — Луганськ, 2010. 288 с.

6. Шевченко І.С. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: монографія. Харків, 2005. 356 с.
7. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ, 1982. 210 с.
8. Загнітко А.П. Основи дискурсології. Донецьк, 2008. 194 с.
9. Ковалик І.І., Мацько Л.І., Плющ М.Я. Методика проведення лінгвістичного аналізу тексту. Київ, 1984.
10. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посібник. Київ, 2008. 423 с.
11. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. Москва, 1988. 192 с.
12. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. Вінниця, 2004. 272 с.
13. Лосева Л.М. Как строится текст. Москва, 1980. 94 с.
14. Лосева Л.М. Межфразовая связь в текстах монологической речи: дисс. ... докт. филол. наук: в 2-х ч.: 10.02.01. Одесса, 1968.
15. Потебня А.А. Мысль и язык. Слово и миф. Москва, 1989. С. 17 — 200.
16. Радзівська Т. Текст як засіб комунікації. Київ, 1998. 191 с.
17. Різун В.В., Мамалига А.І., Феллер А.І. Нариси про текст: теоретичні питання комунікації і тексту. Київ, 1998. 336 с.
18. Русанівський В.М. Естетика художнього слова. URL: <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine11-1.pdf>
19. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Київ, 2002. 336 с.
20. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: монографія. Київ, 2002. 392 с.
21. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навч. посібник. Київ, 1994. 670 с.
22. Соколовська С.В. Історія становлення лінгвістичної прагматики в зарубіжній і вітчизняній науці. *Studia philologica*. 2012. Вип. 1. С. 101 — 107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2012_1_21
23. Феллер М.Д., Різун В.В., Феллер А.І. Текст як модель комунікативного акту. Нариси про текст. Київ, 1998. С. 223 — 334.
24. Шабат-Савка С.Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові. Чернівці, 2014. 412 с.

REFERENCES

1. Arutyunova, N.D. (1990). Discourse. *Linguistic Encyclopedic Dictionary*. Moscow, pp. 136 — 137. (In Russ.)
2. Batsevich, F.S., Kochan, I.M. (2016). *Linguistics of the text*. Lviv, 316 pp. (In Ukr.)
3. Batsevich, F.S. (2005). *Linguistic Genology: Problems and Prospects*. Lviv, 264 p. (In Ukr.)
4. Batsevich, F.S. (2004). *Basics of communicative linguistics: [textbook]*. Kyiv, 344 p. (In Ukr.)
5. Vybyk, S.P. (2010). *Concentration in Ukrainian artistic prose: monograph*. Kyiv — Luhansk, 288 p. (In Ukr.)
6. Shevchenko, I.S. (2005). *Discourse as a Cognitive-Communicative Phenomenon: monograph*. Kharkiv, 356 p. (In Ukr.)
7. Yermolenko, S.Ya. (1982). *Syntax and stylistic semantics*. Kyiv, 210 p. (In Ukr.)
8. Zagnitko, A.P. (2008). *Fundamentals of discourse*. Donetsk, 194 p. (In Ukr.)
9. Kovalyk, I.I., Matsko L.I., Plyushch M.Ya. (1984). *Method of conducting linguistic analysis of the text*. Kyiv. (In Ukr.)
10. Kochan, I.M. (2008). *Linguistic analysis of the text: teach. manual*. Kyiv, 423 p. (In Ukr.)
11. Kukhareno, V.A. (1988). *Interpretation of the text*. Moscow, 192 p. (In Russ.)
12. Kukhareno, V.A. (2004). *Interpretation of the text*. Vinnitsa, 272 p. (In Ukr.)
13. Loseva, L.M. (1980). How the text is constructed. Moscow, 94 p. (In Russ.)
14. Loseva, L.M. (1968). Interfacial connection in monologue speeches: diss. ... doc. filol Sciences: in 2 hours: 10.02.01. Odessa. (In Ukr.)
15. Potebnya, A.A. (1989). Thought and language. *Word and myth*. Moscow, pp. 17 — 200. (In Russ.)
16. Radzievskaya, T. (1998). *Text as a means of communication*. Kyiv, 191 p. (In Ukr.)
17. Rizun, V.V., Mamaliga, A.I., Feller, A.I. (1998). *Essays on the text: theoretical issues of communication and text*. Kyiv, 336 p. (In Ukr.)

18. Rusanivsky, V.M. *Aesthetics of artistic word*. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine11-1.pdf>
19. Selivanova, E.A. (2002). *Fundamentals of linguistic theory of text and communication*. Kyiv, 336 p. (In Ukr.)
20. Serazhym, K.S. (2002). *Discourse as a sociolinguistic phenomenon: methodology, architectonics, variability: monograph*. Kyiv, 392 p. (In Ukr.)
21. Slynko, I.I., Guivanyuk, N.V., Kobylans'ka, M.F. (1994). *Syntax of Modern Ukrainian Language: Problem Issues: Teach. manual*. Kyiv, 670 p. (In Ukr.)
22. Sokolovska, S.V. History of the formation of linguistic pragmatics in foreign and domestic science. *Studia philologica*. Num. 1. P. 101 — 107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2012_1_21
23. Feller, M.D., Rizun, V.V., Feller, A.I. (1998). Text as a model of communicative act. *Essays on the text*. Kyiv, pp. 223 — 334. (In Ukr.)
24. Shabat-Savka, S.T. (2014). *Category of communicative intention in the Ukrainian language*. Chernivtsi, 412 p. (In Ukr.)

Статтю отримано 22.01.2018

Natalya Kondratenko

Odessa National University by I.I. Mechnykov, Odessa

COMMUNICATIVE-DISOURSE STUDIES IN THE MODERN UKRAINIAN LINGUISTIC: TRENDS AND PROSPECTS

The article is devoted to the research of the communicative-discursive scientific approach of the analysis of the lingual phenomena in Ukrainian linguistics. The main stages of the emergence and development of communicatively oriented currents in Ukrainian studies were traced, periodization and typology of the main problems of studying human discursive activity were proposed. The significant role of Ukrainian linguistics in the formation of European discourse and communicative linguistics is proved. An overview of the main scientific schools of communicative-discursive research is presented and the problems raised in the works of Ukrainian linguists are highlighted.

The purpose of the study is to prove the primacy of communicative pragmatic intelligence in Ukrainian linguistics, in contrast to the traditional study of their imitative nature. For a long time, primacy belonged to European and Russian linguists as pioneers in communicative and linguistic and pragmatic approaches to the study of linguistic phenomena, whereas it was Ukrainian scholarly schools that historically formed the newest foundation for the study of text and discourse. However, the formation of communicative-discursive research began in Ukrainian linguistics in the late 60's of the 20 century, that is, in parallel with the development of linguo-pragmatics and discourse in foreign linguistics. This fact destroys the "complex of scientific inferiority", which has long been supported by vocations and compulsory citations by foreign scientists, in particular Russian ones. Communicative-pragmatic inventions in Ukrainian studies originate from the work of O.O. Potebnia, V.M. Rusanivsky, I.K. Bilodid, I.I. Kovalyk, based on linguistic and theoretical texts developed in the national linguistics on the basis of the material of the Ukrainian language. Parallel formation of communicative-pragmatic researches in German studies should be considered not as a separate scientific direction, but, along with other linguistic intelligence, in particular in the domain of Slavic languages, which makes it possible to create a comprehensive theory of communicative-discursive research in Ukraine.

Keywords: *discourse, textlinguistics, linguistic pragmatics, scientific school, communicative-discursive approach, Ukrainian linguistics.*

УДК 811.161.2'27(091)+811.15'272

Світлана Богдан

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

«СПРАВА ІРЛАНДСЬКОЇ МОВИ» ФРЕНСІСА ФЕГІ Й УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛІНГВІСТИКА ПОЧАТКУ ХХ століття*

У статті розглянуто погляди мовознавців про час зародження української соціолінгвістики; висловлено міркування про ймовірні передумови її формування й джерельну основу, однією з яких можна вважати переклад праці Френсіса Феґі «Справа ірландської мови» Лесею Українкою; проаналізовано найпосутніші чинники, що спонукали його появи, зокрема екстралінгвальні; докладно схарактеризовано змістові домінанти праці Френсіса Феґі та їхню проекцію на мовну ситуацію та мовні проблеми в сучасній Україні; звернено увагу на особливості мови перекладу.

Ключові слова: соціолінгвістика, переклад, ірландська мова, рідна мова, українська мова.

Провокативність постановки питання про українську соціолінгвістику вже початку ХХ ст. на перший погляд, можливо, й не зовсім помітна, якщо орієнтуватися на коло людей, лише принагідно поінформованих про історію її зародження на українських теренах. Водночас неправомірність саме такого формулювання теми дослідження стає беззастережно очевидна, якщо вдатися до пошуків наукового опису проблеми постановки цього напрямку українських мовознавчих студій у приступних для вивчення джерелах. Розглянемо трохи згодом хоча б декілька з них, найбільш поважних і авторитетних, маючи на увазі єдину мету: пошук справжньої точки відліку становлення української соціолінгвістики й осмислення позицій науковців у висвітленні цієї проблеми. Щонайпершою спонукою до такого пошуку стало ознайомлення магістрантів-філологів із актуальними напрямками українського мовознавства та історією їх зародження. Не менш

© С.К. БОГДАН, 2018

вагомим чинником був вихід нового (не цензурованого й вперше майже не редагованого) видання епістолярії Лесі Українки [12; 13], завдяки якому вперше ці тексти зазвучали автентично, «Лесиним голосом», а не варіантом цензорів, редакторів, які не лише вилучали фрагменти, цілі листи, а й із «благих намірів» (здебільшого — задля кращого розуміння читачами) змінювали, «адаптували до чинних правописних систем» кожен епістолу, унеможливаючи вивчення першотекстів, натомість на довгі роки підмінюючи їх вивчення — вторинними, змодельованими іншими авторами, тобто провокуючи наукову спільноту на десятиліття фальсифікаційних досліджень, зокрема, якщо йдеться про вивчення ідіостилю автора (те, що стосується мовотворчості Лесі Українки, можемо проектувати на всю українську ідіостилистику, яка зорієнтована на класичну літературу). І ще один, здавалося б, несуттєвий, але, як стане зрозуміло далі, дуже *характеристичний* (вдаючись до одного з улюблених у Лесиному ідіостилі кваліфікативів) факт, пов'язаний із помилковою атрибуцією в останніх кілька років у соціальних мережах (і не лише) відомого афоризму «*Нація повинна боронити свою мову більше ніж свою територію — се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу — се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову — се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко*», пов'язуючи його з Лесею Українкою, аж доки ці слова не актуалізував у своєму прилюдному виступі минулорічний Шевченківський лауреат Іван Малкович, назвавши нарешті всій українській спільноті його справжнього автора — Томаса Девіса, ірландського письменника XIX ст. (щоправда, давно відомого дослідникам творчості Лесі Українки). Поза тим, однак, залишився контекст первинної експлікації цих слів — праця приятеля Томаса Девіса — Френсіса Фегі: його «Справа ірландської мови» («*The Irish language movement*») [15] і Лесина причетність до неї. І як би це не видавалося парадоксальним — всі ці три спонуки стали тією точкою перетину, яка була вихідною в моїх сумнівах щодо правомірності теоретичних положень про ймовірний час зародження української соціолінгвістики, принаймні, щодо передумов її виникнення.

Отож, повернемося насамперед до наукових джерел. Більшість із них загалом оминає це питання [2; 4]. Натомість деякі з них вирізняються кількома підходами, подаючи як можливі два хронологічні першопочатки: 60-ті рр. XX ст. або кінець 80-х. Першу точку зору представляє, зокрема, енциклопедія «Українська мова», зазначаючи, що соціолінгвістика «... порівняно нова наука. В Україні почала розвиватися в 60-х рр. 20 ст. У дослідженнях цього часу в центрі уваги перебували питання мовної політики і мовного будівництва в країні, проблеми зв'язку мови з ідеологією та культурою, окремий широкий напрям становили праці, присвячені різним аспектам двомовності» [14: 583]. Натомість Л.Т. Масенко не безпідставно стверджує, що «Віднесення початків української лінгвістики до 60-х рр. XX ст. ... є хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію» [5: 15], бо після

заборон соціологічних досліджень у 1930-х роках російське мовознавство справді відновлює соціолінгвістичні студії в 1960-х роках. Однак в Україні цього періоду виразну «наукову цінність» мали, на її справедливе переконання, лише поодинокі праці Ю.О. Жлуктенка, в яких «соціолінгвістичні проблеми, зокрема білінгвізм, розглядалися на мовному матеріалі зарубіжних країн» [5: 18]. Розгляд окремих аспектів соціолінгвістичної проблематики представлено також у дослідженнях українсько-румунських мовних контактів С.В. Семчинського. Власне в його підручникові «Загальне мовознавство» (1988) [9] вперше подано «Соціолінгвістику» як окремий розділ, що «давав загальні відомості про предмет, завдання й методи дослідження цієї наукової дисципліни» [5: 18]. А отже, зародження української соціолінгвістики, з огляду на час появи соціолінгвістичних досліджень стану й функціонування *української мови*, припадає, на її думку, на кінець 80-х — початок 90-х рр. Не сумніваючись ні на йоту в правомірності переконливих міркувань Л.Т. Масенко, дозволимо все ж таки висловити гіпотезу про ймовірність формування передумов зародження цієї мовознавчої галузі значно раніше окреслених хронологічних меж, якщо зважити на не відомий широкому загалу наукової спільноти факт появи перекладу Лесі Українки праці Френсіса Феґі «Справа ірландської мови» в першому числі «Нашої громади» за 1906 р. (зауважмо, оригінал праці побачив світ раніше — 1901 р.), а отже, він мав бути створений у цьому п'ятилітньому проміжку. Закономірно постає запитання про те, чи не була **випадковою** і дата його публікації, і зацікавленість перекладачки саме цим дослідженням про історію ірландської мови, і найосновніше — проблемами стосунків цієї мови з соціумом у різні періоди функціонування.

Спробуймо хоча б окреслити передумови й декодувати ймовірну мотивацію появи цього перекладу саме 1906 р. Цілком очевидно, що сам переклад було здійснено раніше: не пізніше 1905 р. Пошук згадок про роботу над перекладом у Лесиній епістолярії цього періоду виявився безуспішним. Мало що прояснилося і після ознайомлення зі сторінками «Хронології» Ольги Косач-Кривинюк про цей часовий відтинок [3]. Системно можна представити хіба що кілька присутніх фактів і фрагментів зі згаданих джерел, які хоч частково пояснюють мотивацію його з'яви.

По-перше, варто згадати, що 1905 р., як відомо, був особливий в історії різних держав. Для України це був передусім час сподівань. Кажучи Лесиними словами, *«Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки було в ньому страшних контрастів “вершин і низин”, буйних надій і трагічних розчарувань, великих перемог і незагойних ран... Та й особисто для мене сей рік (починаючи з минулої зими) теж був таким, він зміряв силу духу мого, я знаю тепер, що я можу і чого не можу, та хоч я тільки що плакала, але то собі “нерви”, а я таки знаю, що я ще сильна і що не люди поборють мене»* (до О. Кобилянської 26 лютого (11 березня) — 3 (16) березня 1906 р. Київ) [11 XII: 157] (далі, покликаючись на це джерело, в дужках зазначатимемо лише том і сторінку). Узагальнено про власний настрій

того періоду вона пише і в листі до Михайла Кривинюка 3 січня: «... *жити стало коли не веселіш, то цікавіш*» [3: 746].

Для прогресивної української спільноти цей період означений насамперед пошуком шляхів виходу з мовно-культурної блокади. А тому не можна не згадати також, що саме на початку цього року О.П. Косач-Драгоманова (Олена Пчілка) (поза сумнівом, одна з найвиразніших, національно зорієнтованих, справді європейських особистостей України — і не лише початку ХХ ст.), жінка, яка в час тотального зросійщення в середовищі української інтелігенції змогла виховати, за висловом Лесі Українки, «в українській мові» [Х: 180] (додаймо — і в українській культурі, і в українських традиціях) шестеро своїх дітей, добре розуміючи виняткову роль рідної мови й національної культури в процесах родинного виховання й удержавлення (постулати для неї рівнозначні й апіорні), була однією з чотирьох делегатів, які поїхали до Петербурга на перемовини до тодішнього голови Ради міністрів Сергія Вітте з надважливим проханням — скасувати заборони й дозволити україномовний друк і шкільництво, тобто повернути українській мові права, заборані в неї Валувєвським і Емським указами. Останній, до речі, став, як відомо, причиною еміграції за кордон її брата, Михайла Драгоманова, як одного з небезпечних злочинців Російської держави, як зазначено в останньому: «11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов (Скраю дописано: «Выслать из края с запрещением въезда в Южн. Губ. и столицы, под секретное наблюдение») [8]. Про цю поїздку згадує в «Хронології життя і творчості» Ольга Косач-Кривинюк: «В першій половині лютого Лесина мати їздила до Петербургу (з В. Науменком, І. Шрагом і М. Дмитрієвим) клопотатися за громадсько-літературні справи. «Докладну записку» до влади писала Лесина мати. ... 7 лютого мати писала М.В. Кривинюкові: «Пишу Вам з Петерб[ургу], куди приїздила по своїм ділам з Дмитр[ієвим]. [...] Тепер спішуся йти в цензурн[ий] комітет»» [3: 747].

Однак, як відомо, усупереч сподіванням Олени Пчілки, що «справа стоїть нічого собі», прохання не було задоволене одразу (аж до царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., за яким було дозволено друк української преси. Саме він став, зокрема, передумовою появи української газети «Хлібороб» у Лубнах (12 листопада 1905 р.) без «явочного порядку», тобто без офіційного дозволу, і часопису «Рідний край» у Полтаві (24 листопада 1905 р. співробітниками якого були Олена Пчілка (пізніше редактор) і Леся Українка). Щоправда, ця ситуація, як не дивно, не позначилося на звичайно «песимістичному» настрої Олени Пчілки, про що вона пише в листі 8 травня до Михайла Кривинюка, аргументуючи його так: «... коли я тепер не вдаюся в песимізм, споглядаючи на наше сучасне життя, то, кажу, мабуть, справді єсть в ньому шось надійне. Принаймні, я тую надійність бачу скрізь округ себе. І не в найближчому околі бачу я признаки того, що мене підбадьорює — не в тих 'резолуціях', та промовах, (навпаки я вважаю те за шум, чи шумовину, котрій я мало придаю

ціни!), а бачу я ознаки пробудження в ширших кругах, — якихсь до сеї пори невідомих, і між самим народом. Прокидається, навіть самосвідомість *національна, українська*, — ото чудася!» [3: 752].

І навпаки, така невиразність і загалом непевність усієї «української справи» страшенно обурювала Петра Косача, про що він і сповіщав у листі 5 травня доньці Ользі: «Пише (Петро Антонович — С.Б.) про указ про пільги полякам і далі: «А мы [українці]» как раки лезем врозь, разбиваемся все на новые и новые кружки и заводим раздоры между всеми. Дело же укр[аинской] sprawy ни с места! Зато сколько заміров! Напр[имер] желается издание множества газет на укр[аинском] яз[ыке], а одной ‘К[иевской] с[таринны]’ число подписчиков все убывает и убывает. Да що й казать.... Одна грусть!» [3: 751].

Леся Українка, як відомо з її біографії, мимохіть опинилася в центрі основних трагічних подій 1905 р. в Тифлісі, Києві й Петербурзі. Зокрема, у листі 23 листопада вона сповіщала Ользі й Михайлові Кривинюкам: «Живеш наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, комедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам’ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли тратиш почуття дійсності: то якось зовсім не почуваш, що *живеш в революції* (вдумайтесь в значення сих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв “усмирителів” і здається, неначе світ поділився на взаєможерні партії» [3: 761]. Цього ж року Леся пише «*проекти всяких статутів нових спілок*» [3: 761], зокрема, українських «*літератів*» і рівноправних жінок [3: 762], «*проект*» уставу радикалів [3: 765], опікується «*імпровізованою редакцією публіцистичних, популярно-наукових і белетристичних творів*» [3: 766], готова власну працю поділити не на два («Громадське слово» й «Працю»), а хоч і на чотири періодичні видання (хоч дехто їй докоряє за це «*опортунізмом*», щоправда, вона «твердо зважила плюнути на всі оці симпатії й антипатії і поводитись так, як мені моє *власне* сумління каже» [3: 763]), живе сподіваннями на закон про українську пресу, який «досі ще не вийшов, і про нього ходять всякі легенди усні і друковані. Ніхто не знає, який власне буде той пресловутий “явочний порядок”» [3: 761].

Усі ці події Лесиноного життя докладно фіксує її хронікерка, сестра Ольга, однак жодних згадок за цей і попередні роки (з часу виходу праці Френсіса Фегі — 1901 р.) про роботу над перекладом, лише повідомлення в підсумках за 1906 р. про вихід «*Справи ірландської мови*» серед її надрукованих праць [3: 784]. Отож, датування часу роботи над перекладом поки що залишається відкритим і потребує подальших наукових пошуків.

Очевидно одне: найвиразнішим чинником появи цього перекладу було не просто зацікавлення «*язиковим питанням*» у її родинному й товариському середовищах, що сформувало зрештою й особистісне, хоч вона, усупереч постійній увазі до мовних проблем (варто лишень нагадати кілька її відомих тверджень і міркувань, кожне з яких має проєкції в сучасну українську мовну дійсність і може стати об’єктом окремого до-

слідження: «Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного краю» і величає себе малоросіячкою), вже досить того, що кухарку Горпину звать Грушею» (до матері 3 квітня 1908 р. Ялта) [XII: 235]; «В Жаб'їм стояли 4–5 год[ин], поки знайшли иншу фіру до дальшої подорожі. Там, в Ж[аб'їм], у Коржинських, бачили ми людей такого розбору, яких хтось ще зроду не бачив: галичан-емігрантів до Росії (польку і русина), що не хочуть говорити ні по польськи, ні по українськи, «аби не зопсувати акценту (россійського)», і для того говорять увесь час по російськи, але з таким «акцентом», що навіть не-москалям «вуха вьануть». Що вони хтять тим доказати? Ні, я таких людей, як сі, «славянофіли» галицької формації, ще досі не бачила, і дуже рада, що нарешті побачила. Але за що вони так мучать себе тою російщиною? дали б уже собі хоч у Жаб'їм спокій, адже звідти до Москви їх все одно ніхто не почує!» (до Ольги Кобилянської 19 липня (1 серпня) 1901 р. Буркут) [13: 301 — 302]; «У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по українськи (а надто вже коли писати децицію), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. ін. Така лехкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути фразу: «Як се? от Ви казали, що NN дурень і тупий, а він же так чудово говорить по нашому!», «Говорить по нашому — се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по нашому, то, може б краще як би він говорив по китайськи» (до Михайла Драгоманова 28 січня (9 лютого) 1894 р. Київ) [12: 267]), сама сумнівалася у своєму статусі «затятого лінгвіста», про що, зокрема, писала в листі до Осипа Маковця 16 (28) січня 1894 р.: «Що до «язикового питання»... Але, може, його не чіпати, бо й так я з усіма моїми краями заслужила собі від Вас, — «нехай вам хрін» (в німецькому перекладі: *geh[e]n Sie zum Henker* (йдіть до біса (нім.)?) Я не знаю, як там у вас говоряться такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по вашому, ні по нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже «преломляти копье» за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люде і в Галичині і на Україні. Принаймні мене в Галичині розуміли і старі і діти» [12: 258]), а і той особливий постійний її інтерес до національного компонента в усіх складниках українського суспільства — в освіті, в культурі, в мистецтві, в політиці, і, передусім, — у мові.

А ще (ймовірно) глибинне внутрішнє чуття спорідненості історичних доль цих двох національних мов, позначених експансією чужих. Зауважмо, що Лесина зацікавленість ірландською мовою й ірландською історією, до речі, не була також лишень її особистою, а входила до кола наукових інтересів української інтелігенції цього періоду. Варто хоча б згадати, що Володимир Антонович в кінці XIX — на початку XX ст. поряд із історією України читав приватні лекції з історії Ірландії, стверджуючи їхню подібність. Як зауважує Ігор Гірич, «За модель для України

Антонович брав Ірландію. Ірландці теж втратили мову, культуру, але зберегли ірландський дух і далі політично та культурно відрізняли себе від англійців. Спеціально зайнявся вивченням цієї країни, читав курс лекцій з її історії, щоб показати паралелі з українською ситуацією. Ірландці були завойовані Кромвелем, Англією, у XVII ст. — у часи Хмельницького. Як у нас росіяни тиснули 300 років, так англійці — в Ірландії. Інтелекція перейшла на англійську, еліта зрадила народ, але національна ідея розвивалася на іншому рівні. Ірландці добилися на кінець XIX ст. значно більше національних прав, ніж українці» [1]. Леся могла слухати ці лекції або принаймні чути про них від когось із родини. Цілком правомірно припустити, що поштовхом до появи перекладу праці Френсіса Фегі про історію занепаду гельської мови та спроби її відродження на межі XIX — XX ст. міг бути й такий факт.

Отже, трагічна історія ірландської мови беззастережно була проєктована Лесею Українкою на історію української. І як це часто не раз спостерігалось в наших історичних реаліях (за умов повторюваності певних її етапів упродовж різних хронологічних відтинків) ця історія мала реальне продовження і навіть почасти дзеркальне відображення протягом усього XX ст. (які не завершилися, на жаль, дотепер, і — що найпосутніше — не матиме завершення в умовах відсутності національно-мовної політики і в сучасній Україні, допоки Українська держава живе в законодавчих рамках «відомих мовознавців» Ківалова-Колесніченка).

Отже, окреслимо лише найважливіші паралелі праці Френсіса Фегі про долю ірландської мови і мовної ситуації в Україні упродовж XX — початку XXI ст.

Основні інформаційні домінанти праці Френсіса Фегі можна визначити кількома тематичними векторами: 1) історія ірландської (*ірійської, гельської* мови — в іншій термінології), її диференційні ознаки; 2) ірійський рух за відродження мови та його наслідки. Цілком правомірно, очевидно, назвати ще один, імпліцитно актуалізований вектор вже в самому перекладі (бо ж відомо: кожен перекладений текст завжди «прирощує» нові смисли) — становище рідної мови й мовне будівництво (чи, точніше, його відсутність) в Україні початку XX ст.

Спробуймо разом вчитатися й декодувати змістові стрижні й духові емоційно-естетичні імпульси цієї праці. Насамперед у статті Френсіса Фегі йдеться про те, що ірландська мова — одна з найдавніших у «кельтській групі арійських мов» [15] (тут і далі цитуємо за цим джерелом), відома вже понад 2000 літ, а отже, була сформована тоді, «коли ще ледве одно слово було вимовлене з теперішніх європейських мов». Ця мова налічує понад 80 тисяч слів, здебільшого питомих, до того ж, з виразними словотвірними здатностями, а тому її можна вважати однією з «найчистіших» європейських мов. Важливим достоїнством цієї мови визнано консервативність, тобто **стійкість мовних форм** упродовж тисячоліття, з одного боку, а з іншого — відповідність новітнім вимогам. Ця мова дарувала світові «виразний і мелодійний вірш», визнаний знаними мовознавцями

як «наймузикальніший». Саме вона «перша зродила рифму» в Європі. За «лінгвістичною вартістю вона рівна з санскритом».

Як особливу ознаку виокремлено багату рукописну спадщину, друковані твори. Вирізняє цю «книготворну» й усну спадщину її функційна й жанрова різноманітність і повнота: «оповідання, пісні, легенди, гімни, трактати релігійні, топографічні, генеалогічні, правничі, медичні, ботанічні, про життя і звичаї — дещо з того, напр., «Бретонський кодекс» дає ключ до початків соціального ладу європейських племен».

А головне — ця мова перебувала в повному розквіті навіть тоді, коли на Ірландію напали нормани. І, як це б не видавалося парадоксальним, так тривало ще СІМ століть, незважаючи на заборони, на «невиразну» політику уряду. Мова поширилася навіть за межами Ірландії. У чому ж таїна? причина? передумова такого непередбаченого розвитку мовної ситуації всупереч очікуваній нівеляції та витісненню мовою поневолювачів? Розгадка очевидна й симптоматична для будь-якої етнічної і державної спільноти: **гуртування нації навколо мови і їхня мовна стійкість**. «Поки ірландці держалися своєї мови, вони перестановляли на свій лад сусідів», — стверджує автор. Усі, хто оселялися в Ірландії, «діти його та внуки вже говорили по ірландському» (з поваги? з почуття обов'язку?). Очевидно одне: «серед ірландців панувала любов до науки й до рідної мови». Найбільшою пошаною були наділені ті з них, котрі володіли численними манускриптами й книжками.

Однак згодом було заборонено друковане ірійською, школа (*такі виразні проєкції в українську історію, і не лише давню!*). А потім настали часи, коли ірійська функціонувала лише в рукописах, які передавалися з рук у руки. «Суворі карні закони» прислужилися до того, що «Тільки той і йшов угору в службі і в шанобі, хто говорив по-англійському». Це спричинило нехтування рідною мовою, незважаючи на те, що нею говорило 9/10 усього народу. Поволі її зреклися навіть селяни, бо асоціативно вона проєктувалася на «безправ'я та злигодні». Натомість чужа мова набувала повноправності в усіх визначальних функційних сферах. Це призвело до «розколу нації» (*така зрима паралель із українським сьогодніням!*). І — що найприкметніше — саме це визначило остаточне утвердження англійської — перехід на неї в ХІХ ст. «політичної боротьби та агітації», що визначило остаточний занепад ірійської мови. Довершив цей процес голод 1846 — 1847 рр., еміграція 4 мільйонів носіїв цієї мови та «національна» система виховання, яку провадили люди, «нетямущі в справі виховання», «крайні невіглази в історії Ірландії та її народу» або «зневажливі до неї» (*який відчутний український присмак*). Така наука «замикала» серце дитини супроти давньої рідної мови. Послідовно «перші міністри в парламенті» обстоювали дивну методику — **силоміць** учити «дітвору невідомої їй мови — англійської» (*чи не до цієї методики ми повертаємося в новітні часи*). У школі заборонялося говорити ірійською, кара існувала за порушення цієї вимоги навіть поза школою, у родині — різками. З 1831 р. до 1891-го кількість носіїв мови зменшилася з **трьох мільйонів** до **семисот тисяч**.

Сигналом вивершення колонізаційної мовної політики слугувало зникнення ірландської мови «з серця й уст народніх», тобто передусім з усного мовлення й мовної свідомості (*власне цей показник — ознака корозійних процесів і в сучасному українському мовпросторі*). Це і визначило межу, названу «обангличанення». І лише незначна частина ірландців жила «з ірландською мовою на устах, з любов'ю до Ірландії в серці». Поволі асимілювалися гельські ймення (з'явилися такі-собі ірландські Мазеніни), характерні частки «Мак» і «О» перед прізвиськом було втрачено, за-буто традиційні християнські ймення — і замінено англійськими. Назви річок, гір, горбів «забриніли» «незрозуміло і безглуздо для вуха ірландських людей» (*в Україні чужинецькі назви «бринять» дотепер*). Такі зміни почасти не лише руйнували традиційний ономастичний простір, а й створювали комічні ситуації, напр.: Log-shruthain (балка з джерелом) перетворилася в Lugruftian (злодіяка), Monaster-linn (монастир О'Лінна) — в Money sterling (монета стерлінг) (*як ці номінативні метаморфози нагадують наші українські реалії!*).

Зникали традиційні гельські вітання («Помагай Біг», «Бог і Марія хай будуть з Вами», «Благословенні будьте», «Ратуй вас Боже»), давня гостинність, усі визначальні прикмети народу. І що найтривожніше — «ірландську дитину ще в колисці» починали виховувати по-англійському. У суспільстві панівною ставала англійська література, «і то не кращого розбору» у пропорціях мільйон фунтів на її видання і тільки тисячу — на рідну (*така вже давно знайома нам ситуація книговидання*). Як найприкрішу ознаку автор відзначав втрату «національної барви» в музиці, у театрі і — як наслідок — процвітання п'єс «дуже нікчемного розбору», «ганебного блазеньства», культивування несмаку текстів на зразок «Вірний до гроба» (*а чи мало подібних наплодилося в нашому (!) чужинецькому пісенному просторі останніх десятиліть?*). До цього додаймо ще одну ДУЖЕ симптоматичну ознаку — «смішний англійський акцент» (ніде більше невідомий світові).

Найбільшу загрозу, на переконання автора, становить преса, тематично заангажована на всіляких «перчистих справах», різних нісенітницях, мавпуванні чужого гумору, переповнена розповідями про життя «непевних людей», на плітках. Усе достойне уваги — мимохить, у «відділі «дрібниць» (*чи не нагадує це нашу сучасну ситуацію в ЗМІ?*). А тому Френсіс Фегі саме пресу вважав «найбільшою силою обангличанення Ірландії». Протидію цим руйнівним процесам в Ірландії він правомірно називає ОДНУ — ПОВЕРНЕННЯ до МОВИ, «що стояла в давнину на сторожі Ірландії».

На переконання автора, саме мова — осердя нації, «цвіт національного духовного існування». Далі — він створює неповторний образ, який породжує цілу низку асоціацій: **МОВА РОСТЕ ВКУПІ З НАЦІЄЮ** (тобто — це взаємозумовлені явища: **МОВА — це НАЦІЯ, НАЦІЯ — це МОВА**). Власне тому він вдається до вагомих аргументів своїх однодумців. Ці суголосні твердження з різних століть мають стати наріжним каменем дер-

жавного будівництва загалом, першоосновою визначення вектора й нашого ПОСТУПУ в мовному будівництві. Лише з усвідомлення цих аксіом має розпочатися вихід із зачарованого кола нашої ЗАЛЕЖНОСТІ. Отож вслухаймося в міркування мудрих цитованих Френсісом Фегі: «*Мова переможця в устах подоланого завжди є мовою раба*» (Тацит) (як не згадати Лесине «*Переможець лиш тоді похвалить, коли подоланий похилить чоло йому до ніг*») і вже цитований вислів Томаса Девіса: «*Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію — се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу — се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову — се смерть, се значить, що ярмо в'їлося глибоко*» (ірландський поет і публіцист, учасник національно-визвольної війни 1840 р., виступав за єдність ірландської мови, до речі, він був ще й автором праці «Наша національна мова», яку, ймовірно, з огляду на час її виходу, могла також прочитати Леся Українка). Наші «воріженьки» добре усвідомлювали правомірність цих слів, стверджуючи в увесь голос на початку третього тисячоліття, що «границы русского мира проходят по границам русского языка», але хто їх почув тоді? хто чує їх в Україні сьогодні?

Для ствердження теоретичних постулатів Френсіс Фегі вдається до практики національного визволення й боротьби за незалежність різних етносів — чехів, фіннів, бельгійців, угорців, болгар, румунів, сербів, данців. І кожного разу мусить констатувати однотипне: **ВІДРОДЖЕННЯ** кожного з них розпочиналося **ЗАВЖДИ** з відродження **МОВИ**. Власне «віра в те, що єдино відродженням можна запобігти лиху інших малих національностей» призвело до «руху в оборону ірійської мови», який розпочався в Дубліні 1893 р. з зародженням «Гельської Ліги», першопочатковим завданням якої стало:

- ширення мови в «щоденному вжитку», заохочення говорити завжди й скрізь по-ірійському й навчати цьому дітей;
- виховання прикладом інших національностей щодо пошанівку й оборони мови;
- основна опора — на найбільш стійкі мовно ірійські округи;
- боротьба проти бойкоту мови в початкових школах;
- нагороди вчителям, чиї учні мають високі досягнення у вивченні мови, учням — за «щирість» у її вивченні.

Ліга значну увагу приділила *національному* характеру шкільництва, залученню до її активної діяльності ірландських інтелігентів, ділових людей, організації недільних шкіл, вечорів ірійської музики, народних віч. Окрасою цього руху Фегі вважав «Oíreachtas» (великий збір), що скликав представників Ірландії, Англії, Америки й тривав упродовж кількох днів і мав на меті відзначення найбільших щорічних здобутків у різних царинах науки, культури, літератури, а також — виявлення нових талантів. Симпатично й символічно, що часопис ліги мав назву «Меч світла».

Френсіс Фегі визнавав: робота ліги не була легкою: «їй довелось працювати посеред бурі протестів», які ґрунтувалися насамперед на тому,

що її діяльність сприймалася *політичною* та *антианглійською*. І ось тут (NB!) пояснення, яке так варто почути й сьогодні: «тим часом вона зовсім неполітична, бо має членів усяких напрямів — і лише настільки противиться англійським ідеалам, поведінкам і звичкам, наскільки вони одбирають ґрунт рідним звичаям». Тобто саме мова і боротьба за неї мають об'єднати всю націю.

Не менш важливо прислухатися до аргументів супротивників руху відродження ірландської мови (*ці голоси, зауважмо, давно втратили національну барву і мають-таки виразну проекцію на будь-яку мовно деформовану спільноту*):

- даремно відроджувати мертві мови (*додаймо — і безперспективні, на їх думку, як було визнано, скажімо, українську мову в радянські часи*);
- не можна позбавляти ірландців корисності знання англійської мови;
- фінансово недоцільно знати ірландську мову;
- це призведе до ізоляваності Ірландії від світу, ніхто не знатиме «її геніїв через ірійську мову».

Правомірність власної позиції ліга ствердила такими переконливими контраргументами:

1) ірійська мова — це мова *серця й душі*, мова праці, думки, розуму нації, англійська — «для інших ужитків», зокрема, для торгових «зносин» (а отже, чітко було диференційовано функції *мови рідної* — націєтвірна, державотвірна, естетична, професійна самореалізація тощо — і *мови чужої* — реалізація комунікативних потреб у ситуації міждержавних взаємин, передусім — економічних), тобто чітко розмежувати статус мови всередині етносу й держави та поза ними;

2) двомовність (як ознака *мовленнєвої діяльності особистості*, а не як елемент мовного будівництва в державі) «гартує розум», однак лише *відродження рідної мови* здатне розвинути «самоповагу і самовпевненість в ірландцях», лише вона спроможна «поправити їм вдачу і матеріальну вигоду»;

3) найбільший пошанівок Ірландія мала тоді, коли «всі в ній говорили по-ірійському»; геній «завжди здобуде собі всесвітнє признание, хоч би він промовляв найрідше уживаною мовою» (достатньо згадати хоча б імення Ібсена, Андерсена й Сенкевича, твори яких знає весь світ);

4) «не політика *laissez faire*» («невтручання») має відродити рідну мову, а **«завзяття, тяжка праця і самопожертва»**.

Найбільшими результатами ірійського руху стали перебудова народного погляду на національність, відроджене сумління ірландського народу, сором «за нехтування своїми ідеалами», приєднання до нього (*і об'єднання навколо нього!*) кращої національної інтелігенції і вияв недоліків виховання. Власне все це разом дало «місцевому життю рідних околиць» **живий зміст і барву**, призупинило міграційні процеси (тільки абсолютно позбавлені відчуття реальності не можуть не усвідомити трагізм динаміки української еміграції останніх десятиліть — зауважмо — уже часів української незалежності, а головне — усвідомити її незворотні руйнівні

наслідки для різних вимірів українського буття вже в недалекому прийдешньому). **Основна заслуга** цього руху, на думку автора, — відбудова **ірійської ІРЛАНДІЇ** (скільки дискусій в останні десятиліття викликав сам термін **українська Україна**, відродження **України в Україні**: така прозора й очевидна паралель, яка кодує найвагоміший вектор стратегії й тактики мовного будівництва в Україні сучасній). І нарешті, прикінцева заввага: саме такий результат державотворення матиме найдовершеніший елемент поступу в розбудові будь-якої незалежної держави, **«що вже сама від себе жде натхнення й надгороди, більш ні від кого»**. А таку державу можна збудувати лише тоді, коли її громадяни (**і передусім — державні мужі**), перефразовуючи загальновідомі слова з інавгураційної промови президента Джона Кеннеді, виголошені 57 літ тому, *не чекатимуть, що Україна зробить для них, а запитують, що всі ми разом (і кожен зокрема) можемо зробити для розбудови України* (тобто — передусім — **МОВИ**, бо мова чужинців у державному організмі — симптом недолікованої, а чи й лікованої системно загалом?) хвороби століть колонізації. А ще — свідчення відсутності реальних надійних державних кордонів. Щоб одужати — **НАЦІЯ** має повернути якнайшвидше **УКРАЇНСЬКУ** мову (а не **АНГЛІЙСЬКУ**) в **УСІ ВИМІРИ державного буття**.

І насамкінець, вдаючись до ретроальтернативної методики, уявімо, як би могла розвиватися мовна ситуація в Україні, якби переклад праці Френсіса Фегі був не просто прочитаний незначною частиною української громади початку ХХ ст. (передплатниками «Нашої громади» було всього лиш 400 людей), а спонукав усю спільноту до подальших кроків у вивченні надважливого й найневідкладнішого питання державного будівництва — мовного — в Україні і слугував першопочатком осмислення й аналізу поразок і перемог не лише ірландської мови, і не лише в кінці ХІХ ст.? І як наслідок — Українська революція 1917 р. не зазнала б поразки? Українська мова не пережила б лінгвоцид у ХХ ст?

«Ірландська» поразка, на жаль, продовжується і в ХХІ ст. Основне її підґрунтя — *відсутність мови в повсякденному вжитку в різних сферах* і прорахунки мовної політики, один із яких — тактика пропаганди ірландської мови й культури англійською мовою (*проектовані, на жаль, і в сучасну українську дійсність*).

Хоча б побіжно варто зупинитися також на мові Лесиного перекладу, зокрема на реєстрі тих лексем у тексті, які сьогодні сприймаються як архаїчні, семантика деяких із них у сучасного мовця викличе закономірні труднощі сприйняття інформації, інші — видадуться екзотичними на тлі узвичаєного номінативного ряду. Але, вочевидь, ці найменування не залишать поза увагою кожного, кому дароване Богом мовне чуття (чи як би сказав відомий, але замовчуваний майже півстоліття, професор-мовознавець Василь Сімович — *«мовний нюх»* (до речі, він був особисто знайомий із Лесею Українкою). Повернімо ці лексеми в мовний простір України принаймні на мить, ірреально, порозкошуймо їх незабутнім чаром і принадливо увиразненою національно-мовною лінгвокультурогеомністю.

Твердження про те, що ці номінації були вибрані Лесею Українкою не випадково з можливих синонімічних рядів, потребують докладних коментарів у подальших дослідженнях. Обмежимося найочевиднішими припущеннями: авторка ввела їх у текст перекладу, ймовірно, задля того, щоб надати йому національно окресленого виміру, а ще — для фіксації й збереження саме цих найменувань і виразів у мовній свідомості українців. Безперечно й те, що вони були **природні** для української мовної парадигми цього періоду (щоправда, про їх нормативний статус за відсутності тогочасної наукової кодифікації можемо говорити лише гіпотетично). Назвемо хоча б ті, які найповніше з-поміж інших актуалізують цей сегмент їхньої семантичної структури: **розвивання рідної мови** (замість очікуваного — *розвиток*); **недоладні гадки** (замість — *невпорядковані*); **кельтична група арійських мов** (кельтська); **здатна до творіння нових слів** (*придатна для творення*); **вона либонь найчистіша** (*мабуть, імовірно, очевидно*); **мова ся загожує всі новітні вимоги** (*відповідає*); **новітні вимоги** (*сучасні*); **данців** (*датчан*); **народніх уст** (*народних уст*); **перша зродила рифму** (*народила*); **в повному розцвіті** (*розквіті*); **границями Ірландії** (*кордонами*); **се дуже допомогло науці** (*допомогло*); **англійські приходьки** (*приходько* — це «той, хто прийшов, приїхав звідки-небудь» [10 VIII: 83]); **владання манускриптами** (*володіння манускриптами*); **владі противилися ширенню ірійського друкованого слова** (*влада виявляла спротив поширенню*); **була ще дужа рукописна література** (*жива*); **суворі карні закони потроху злагоднили** (*злагіднили*); **друга вповала на нову державу з новою мовою** (*надіялася; уповати* — «твердо надіятися, покладати надію, розраховувати на кого, що-небудь» [10: 462]); **не можна собі здумати** (*подумати*); **зовсім нетямуці в справі виховання** (! *нетямуці* — «рідко, який не може розібратися в чому-небудь, погано розуміє щось» [10 V: 397]); **знатурені родичі** (? цього слова нема в СУМі, очевидно, від говіркового *натура*, тобто вдача, характер); **сонцевий горбок** (*сонячний*); **прикмети нашого народу** (*ознаки*); **англійські яхтові випередки** (*перегони*); **новенькі сплітки з задвірків** (*плітки*); **боротьба... була вдатною** (*результативною*); **ознаки німецького верховодіння** (*керівництва*); **характеристичні національні відзнаки народу** (*характерні національні ознаки народу*); **загрозувала зруйнувати моральне почуття нації** (*становила загрозу, загрозувати* — «рідко. Містити, таїти в собі яку-небудь загрозу, небезпеку» [10 III: 94]); **відродження інших національних відзнак** (*інших*); **інших малих національностей**; **вільні від чужої примішки** (*домішок*); **що ж до ввічливості і звичайності** (*узвичаєності*); **шкільні зшитки...** (*зошити*); **надгороди тим учителям** (*нагороди*); **до неї належать сливе всі ірландські інтелігенти** (*майже*); **здатніша** (мова) **переживала менше здатних** (*досконаліша / придатніша... менш досконала / придатна; здатніший* — «придатний для кого-, чого-небудь, на щось годящий» [10 III: 531]); **ліга вдатно відповіла** (*здібно, вдатно* — «який має певні здібності, уміння і може робити що-небудь; здібний» [10 X: 391]); **для інших ужитків** (*вживання*); **індустріальний поступ** (*індустрійний*); **він перестроїв народню думку** (*народну*); **хиби виховання народного** (*недоліки*); **натхнення й надгороди** (*нагороди*).

Втрата в активному словникові сучасних мовців згаданих фонетичних, лексичних та морфологічних варіантів слугує щонайперше індикатором згасання питомих українських рис і їх витіснення чужими, не властивими українській мові. Чи можна такі зміни (й заміни), принаймні, повсякчасні, вважати природнім процесом розвитку мови? Мені це чомусь нагадує сумнозвісну епоху меліорації, що порушила (а не зрівноважила) екологічну систему мого рідного Волинського Полісся... Мусимо визнати: НАЗАВЖДИ...

Ось тому «НЕ МАЄМО ЧАСУ НА ПОРАЗКУ» в справі, яка визначає будучність і українську перспективу. Тому-то нам так потрібен якнайшвидше «*Вашингтон з новим і праведним законом*» про МОВУ, яка є найбільшим кордоном будь-якої САМОСТІЙНОЇ держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірич Ігор. Володимир Антонович за модель для України брав Ірландію. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_volodimir-antonovich-za-model-dlya-ukrayini-brav-irlandiyu/539112 (дата звернення: 14.11.2017).
2. Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: навч. посібн. Київ, 2006. 288 с.
3. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості; репринт. вид. Луцьк, 2006. 928 с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник. Вид. 2-ге, виправлене і доповнене. Київ, 2006. 464 с.
5. Масенко Лариса. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010. 244 с.
6. Масенко Л.Т. Мова і політика. Київ, 1999. 100 с.
7. Масенко Л. Наближаємось до ірландської моделі? Мовні законопроекти в світлі комсомольської правди. *Віче*. 2005. № 5. С. 65 — 68.
8. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків — Київ, 1930. С. 381 — 383. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%95%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%B7._%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82 (дата звернення: 10.11.2017).
9. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ, 1988. 327 с.
10. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980. Т. 1 — 11.
11. Українка Леся. Зібрання творів: в 12 т. Київ, 1975 — 1979. Т. X. 542 с.; Т. XI. 478 с.; Т. XII. 694 с.
12. Українка Леся. Листи: 1876 — 1897. Упоряд. Прокіп (Савчук) В.А. Київ, 2016. 512 с.
13. Українка Леся. Листи: 1898 — 1902. Упоряд. Прокіп (Савчук) В.А. Київ, 2017. 544 с.
14. Українська мова: енциклопедія. Київ, 2000. 752 с.
15. Френсіс Феґі. Справа ірландської мови. URL: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/IrishLang.html> (дата звернення: 10.10.2017).

REFERENSES

1. Girich, Igor. Vladimir Antonovich for the model for Ukraine took Ireland. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_volodimir-antonovich-za-model-dlya-ukrayini-brav-irlandiyu/539112 (referral date: 11/14/2017).
2. Doroshenko, S.I. (2006). General linguistics: teaching. manual. Kyiv, 288 p. (In Ukr.)
3. Kosach-Krivynyuk, O.P. (2006). Lesya Ukrainka. Chronology of life and work; reprint kind. Lutsk, 928 p. (In Ukr.)
4. Kochergan, M.P. (2006). General Linguistics: Textbook. Kyiv, 464 p. (In Ukr.)
5. Masenko, Larisa. (2010). Essays on sociolinguistics. Kyiv, 244 p. (In Ukr.)
6. Masenko, L.T. (1999). Language and politics. Kyiv, 100 p. (In Ukr.)
7. Masenko, L. (2005). Approaching the Irish model? Language bills in the light of the Komso-mol truth. *Veche*. No. 5. P. 65-68. (In Ukr.)

8. Savchenko, F. (1930). The Prohibition of Ukrainianity in 1876. Kharkiv — Kyiv, P. 381 — 383. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%95%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82 (Application date: 10/11/2017)
9. Semchinsky, S.V. (1988). General linguistics. Kyiv, 327 p. (In Ukr.)
10. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 Vol. (1970 — 1980). Kyiv. Vol. 1 — 11. (In Ukr.)
11. Ukrainka, Lesya. Collected works: in 12 Vol. (1975 — 1979). Kyiv. Vol. X. 542 p.; T. XI. 478 p.; T. XII. 694 p. (In Ukr.)
12. Ukrainka, Lesya. Letters: 1876 — 1897. (2016). Regular. Prokop (Savchuk), V.A. Kyiv, 512 p. (In Ukr.)
13. Ukrainka, Lesya. Letters: 1898 — 1902. (2017). Order. Prokop (Savchuk), V.A. Kyiv, 544 p. (In Ukr.)
14. Ukrainian language: Encyclopedia. (2000). Kyiv, 752 p. (In Ukr.)
15. Francis, Feigy. The case of the Irish language. URL: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/IrishLang.html> (Application date: 10.10.2017).

Статтю отримано 25.01.2018

Svitlana Bohdan

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

“THE IRISH LANGUAGE MOVEMENT” BY FRANCIS FAHY AND UKRAINIAN SOCIOLINGUISTICS AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

The article deals with linguists' opinions about the period of Ukrainian sociolinguistics' creation. The most widespread of the opinions was reflected on the 60 s of the twentieth century. L. Masenko keeps another point of view, insisting on the fact that the creation of sociolinguistics is relevant to the period of proclamation of independent Ukraine in the 90 s. The hypothesis about the presumable circumstances for the formation of Ukrainian sociolinguistics was outlined at the beginning of the 20th century based on the translation of Francis Fahy's work “The Irish language movement” by Lesia Ukrainka. It concerns the problems of the Irish language decline and the preconditions of its rebirth. One of the most significant and urgent facts in the processes of the revival of any oppressed language is its return to the oral speech of the people. The most important factors that prompted the appearance of Lesia Ukrainka's translation, particularly extra-language ones: the national-language orientations in Kosach family, and the peculiarities of the linguistic situation in Ukraine at the beginning of the 20th century have been analyzed here. Most of the factors are similar to the historical realities in Ireland. The content domains of Francis Fahy's work and their projection on linguistic realities and language problems in modern Ukraine have been described in detail; the emphasis is placed on the fact that the revival of each state begins primarily with the revival of the native language, as well as on the author's statement on the mandatory distinction between the functions of the native and foreign languages (in this case, the English language), distinguishing, first and foremost, such functions of the native language as national and state-owned, considering it the only language of professional self-realization of personality and the language of “soul and heart”, and the stranger — belongs to the maintenance of interstate economic relations. Remarkable features of the language of translation have been highlighted and the ones have been defined the specific features of a Ukrainian dictionary. The dictionary was not only simply archaized but often factitiously corrected during the XX-th century.

Keywords: *sociolinguistics, translation, Irish language, native language, Ukrainian language.*

УДК 81'28

Катерина Глуховцева

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Старобільськ

АСПЕКТИ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ*

У статті визначено основні аспекти лінгвокультурологічного дослідження діалектного мовлення. Доведено, що носієм лінгвокультурологічної інформації є передусім лексичний склад говірок та діалектний текст. Автор стверджує, що найбільше в українській діалектології зроблено для того, щоб систематизувати лінгвокультурами, виділити безеквівалентну лексику мовних спільнот окремих континуумів, описати просторові відмінності лексем з символічним значенням.

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвокультурема, лексичний фон, безеквівалентна лексика, зооніми, зоонімія, апелятивні назви, пропріальна лексика.

Відомо, що в наукових працях з діалектології новітнього періоду помітні трансформації гносеологічної сутності цієї галузі мовознавства, зміни в потрактуванні деяких діалектологічних термінів, диференціація окремих понять, осмислення загальноновживаної термінології під кутом зору застосування її в діалектологічних студіях тощо [5: 9; 3: 64]. Загалом сучасна діалектологія отримує нові дослідницькі вектори. За словами О. Селіванової, на часі застосування доробку етнолінгвістики й лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та психолінгвістики для пояснення явищ у проекції на специфічну картину світу й культурні особливості носіїв регіональних діалектів [13: 128].

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб визначити основні аспекти лінгвокультурологічного дослідження діалектного мовлення, коротко з'ясувати сутність кожного з них.

У лінгвістичних працях лінгвокультурологію розглядають як галузь чи розділ мовознавства. Зокрема, В.А. Маслова під-

© К.Д. ГЛУХОВЦЕВА, 2018

креслює, що ця наука виникла на межі лінгвістики та культурології й досліджує вияви культури народу, що відобразилися і закріпилися в мові [9: 10]. А.П. Загнітко вважає, що лінгвокультурологія вивчає зв'язок і взаємодію культури і мови в їхньому функціонуванні; узагальнює цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їхнього мовного й культурного змісту за допомогою відповідних методів з орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні настанови (система норм і суспільних цінностей) [6 II: 156]. О. Селіванова констатує, що ця галузь мовознавства досліджує фіксацію в мові, етнотекстах і дискурсивній практиці духовної і матеріальної культури народу, тобто культурно значущої інформації [13: 187; 15].

Отже, з огляду на джерела діалектологічних свідчень носієм лінгвокультурологічної інформації є передусім лексичний склад говірок та діалектний текст, який оцінюють «як простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови» [4: 15].

Насамперед у діалектному тексті виявлені відмінності лексичного фону говірок досліджуваного ареалу порівняно з іншими ареалами українського мовного континууму. Як елемент семантики слова, завдяки якому мова виступає однією із скарбниць духовних цінностей національної культури, лексичний фон демонструє відмінності значенневих нашарувань еквівалентних слів, не зумовлені відмінностями в реаліях [1: 25 — 26]. Лексичний фон — явище, що межує між мовою і культурою. Розбіжності в лексичному фоні позначаються в різних тематичних і синтаксичних зв'язках слів.

Наразі вивчено відмінності лексичного фону різних мов і доведено, що вони охоплюють велику частину словникового запасу мов. Збігаються за фоном зазвичай терміни, а в неспеціальному словнику повний збіг лексичних фонів — явище рідкісне. Проте природно, що чим ближчими є культура і побут двох народів, тим менше відмінностей у лексичному фоні відповідних мов. І навпаки, культурне відособлення приводить до лексичної дивергенції [2: 301 — 302].

Дослідження діалектних текстів, зафіксованих у різних ареалах України з метою виявлення лексичного фону, властивого для них, ще тільки розпочинається. Цікавими з цього погляду є тексти, у яких подано народну етимологію назв рослин. Зокрема, в с. Бобрикове Антрацитівського району (Луганська обл.) Захарченко І.М. (1948 р. н., пенсіонер, народжений у с. Дякове Антрацитівського р-у, освіта — вища, учитель) записав і художньо обробив народні перекази про походження назв рослин. Народна етимологія найменувань трав виписана в переказах так, ніби вони виникли в цьому ареалі, названі переселенцями конкретного населеного пункту, хоч просторове розміщення номенів переконує, що вони загальноновживані. Скажімо, найменування *миколк'ї*, *м'їколаїч'їк'ї*, *м'їколаїк'ї*, *миколаїчки* 'черкас лісовий, *Lipsacus fullonum* L.', 'микалайчики сині, *Eryngium planum* L.' поширені в багатьох говірках української

мови — поліських, середньонадніпрянських, степових, східнослобожанських. Це свідчить про універсальність цієї номінаційної моделі під час творення ботанічних назв. Припускають, що ці флорономени відомішого походження і пов'язані з тим, що рослина може довго стояти на морозі — аж до зимового свята Миколая [14: 110]. Проте в переказі «Миколайчики» флорономен набуває вільних поетичних асоціацій, а його внутрішня форма пов'язана з реальною побутовою дійсністю, що відображає історичні умови життя, презентує ієрархію родоводу, який є основою життя осілих степовиків [11: 187]: *Яких тільки трав не буває у нашому степу! Одні змінюють інші, — і так аж до глибокої осені. А назви які! Тут тобі бабині зуби і божі ручки, воронець і громовик, доля й зрадзілля, іванок і комонник, люльник і медяник, проскурняк і шандра, — і ще безліч бозна якого зела! Одні з них привертають до себе увагу яскравими квітками, інші — незвичайною формою листка. Ще інші — своїм виглядом: от як, приміром, миколайчики сині.*

Чому миколайчики? — адже це людське ім'я! Хочете дізнатися — слухайте! А було діло так. У кременезного, як дуб, козака Миколи росло аж десятеро синів-соколів. У селі їх звали миколайчиками, бо їх матуся кликала свого чоловіка не інакше, як «Миколайчику!» З чиєїсь легкої руки це нестливе звертання перекинулося і на синів. Народжувалися вони один за одним, а тому, коли йшли зграєю купатися на річку чи гратися в степ, на половецькі могили, завжди дотримувалися раз заведеного чину: попереду йшов старший, позаду найменший. Половецькі могили були їх улюбленим місцем розваг: безмір простору, воля, спів жайвора у бездонному небі. Тільки якби ж знала доросла Миколайчиха, що станеться біля тих могил, зроду б не дозволила дітям ходити в степ!

Коли бавляться діти, то забувають про все на світі. Забули вони й того разу про ньєчину засторогу: ховатися скоріш у балку, як побачать татарських вершників. Не заховалися козацькі діти, бо не встигли. Накинули на них аркани жовтолиці зайди, пов'язали рученьки сиром'ятими ременями й погнали в ординську неволю. Діти почали плакати й кричати, а ординці заткнули роти їм кляпами. Стали хлопці ногами опиратися об рідну землю — били боляче їх по литках батогоми. Пропали діти у синьому смерку степу, як і не було. З розпуки Миколайчиха наклала на себе руки, а степ збагатився ще однією рослиною — миколайчиками. Вони чіпкі, як ніжки козачих дітей, що з останніх сил чіплялися за рідну землю, і колючі, як їхні найжачені проти ординців душі [Обрії: 39].

Іван-чай вузьколистий (*Chamaenerium angustifolium* Scop) у говірках називають *іван чаї*, *чаї іван*, *іван* [14: 109], *іван-з'їла*, *іванова кроў*, *іванок*, *с'ватий йан* [12: 190 — 191]. З рослини виготовляли сурогат чаю, чим зумовлена друга частина двоконпонентної назви. Відантропонімний компонент *іван*, імовірно, мотивований темпоральною ознакою, адже час цвітіння цієї рослини припадає на період святкування дня Івана Купала, хоч на Поліссі ця мотивація не підтверджена свідченнями інформантів [14: 109 — 110]. Проте потрактування причини виникнення назви в

народному переказі, записаному у східнословобожанських говірках, свідчить, що ключовою мотиваційною ознакою цієї назви є образ цілителя, що вміло використовує властивості трави-зілля: *Виявляється, степові вітри уміють розмовляти й багато дечого можуть розказати. Особливо ті, що дмуть ранньою весною зі сторони Озівського моря і носять у народі назву низового. Одного разу вони принесли таку оповідь.*

Давним-давно, ще тоді, коли на наших землях панувало Запоріжжя, у гирлі Миюсу, там, де він переходить у Лиман, поселився козак Іван. Займався він ловлею риби, плів з верболозу верші, показував шлях проїжджим купцям, був неперевершеним травознаєм. Ні дітей, ні дружини він не мав: молодість і зрілі літа віддав лицарській звитязі, а старість вирішив провести в самоті і спокої. Кочові ногайці знали його землянку, нерідко заїжджали сюди за цілющими травами, а тому не чіпали Івана. Не мав він клопоту й від іншого люду, бо один лише його вигляд (лице його було посмуговане шаблюками) відштовхував від себе. Але ті, хто близько сходилися з ним, відзначали його добру душу й щире серце.

Так було й цього разу. Заїжджим купцям Іван приніс риби й заварив пахуче зілля. Гостей вразила не риба (вони й не таку бачили), а духмяний напій, у якому, здається, були ввібрані усі пахощі доколишнього степу. А в його шумовинні гостям вчувалося плюскотіння недалекого моря.

— Як же звеш ти цю рослину? — спитали гості.

— А ніяк. Ще не придумав назви! — посміхнувся посмугованим лицем Іван.

— Ну, тоді хай буде Іванів чай! — порадили гості.

— Хай! — відповів Іван і по хвильці спитав, — а що воно таке чай?

— Це така заморська рослинка, яку, як поп'єш, то відразу відчуєш бадьорість і снагу. А заварюють її гарячим окропом, — почув у відповідь.

— Та вона й ця наша травиця, не згірша заморської: і сил додає, і рани добре гоїть, і безсоння відганяє, — прорік козак.

— Згода! — відповіли гості й почали збиратися в далеку дорогу.

Невдовзі за ними лише курився шлях. А висока, червоно-пурпурова травиця з тих пір прибрала собі назву Іван-чай [Обрії: 40 — 41].

‘Косарики чарепчасті, *Gladiolus imbricatus* L.’ у говірках української мови номінують *касаші, коscy, косак, косарь, косаши, косиць* [12: 483], *косарик і* [14: 117]. Найменування мотивоване назвою людини, але діалектоносії підкреслюють, що листя рослини має гострі, як у коси, кінці — *косарики* [Там само]. Проте фольклорний історизм, яким позначений цей переказ про виникнення назви трави *косарики*, є художнім вираженням народної історичної світобудови певної епохи (XV — XVI ст.) засобами та можливостями народної поетичної творчості [11: 186]: *Розповідають, що коли перші поселенці осіли на берегах Нагольної, то з ними в степу трапилася сумна пригода. Було це в пору сінокоосу. Кожен чоловік старався якнайбільше запасти в зиму запашиного сіна саме з степу, бо то не сіно було, а чистісінький шовк — м'який, духмяний. Худоба залюбки поїдала його без залишків та набиралася сили й ваги. А корівки давали солодке, як мед, молоко. Тоді не косили сіно поодиноці, як зараз, а гуртувалися у чоловічі громади й виходили в*

поле. Гуртом і легше було, й безпечніше: в степу інколи шастали зграї ординців. Одні казали, що то — татари, інші, що то — ногайці. Про несподівані набіги й одних, і других у нас ще кажуть: злий, як татарин. Або: бігає, як ногайський в степу. Отож, косарі дружно налягли на свої литовки, дзвеніла сталь, нечутно падало на теплу землю скошене зілля. Сонце стояло на обідньому пружі й косарі, облишивши коси, готувалися обідати. Раптом на узгірок, навпроти Роменської балки, скочили верхівці, їх було багато. Налетіли, порубали-посікли вони гострими шабляками беззахисних людей, підпалили раніше скошене сіно та й подалися назад, звідки несподівано вигулькнули. Тільки одному молодому косареві вдалося доповзти до села й повідомити про біду.

Багато води втекло з тих пір у Нагольній — до синього Миюсу, а звідти — в Озівське море. А те поле, на якому слобожани косили запахушу траву, якраз в пору сінокосу укривається червоно-ліловими квітками. Знаєте, як їх називають? Косарики! Лист у них як гостре лезо коси-литовки, а квітки — немов згустки крові полеглих косарів. Приїздить у наш край — самі переконаєтесь! [Обрії: 37 — 38].

Загалом просторові відмінності лексичного фону аналізованих назв рослин полягають у тому, що в одних випадках мотиваційні ознаки народних назв рослин, що функціонують в різних ареалах, однакові, в інших — відмінні або більш конкретизовані, пристосовані до історії краю чи життєпису діалектоносіїв.

Лексичний фон вербальних компонентів тексту нерідко проливає світло на ментальність народу, виокремлює й уточнює особливості їхнього світосприйняття й світобачення. Зокрема, татарська навала XIII ст. принесла страшенні знищення всьому Подінців'ю. У битві на р. Калці (1223 р.) війська половців та галицько-волинських полків зазнали поразки, не витримали натиску також воїни Київського князя Мстислава Романовича. Татаро-монголи просунулися до самого Дніпра. Територія південно-східної України з того часу почала називатися *Диким полем* і була, ймовірно, малозаселеною. Історики знаходять у вітчизняних писемних джерелах згадку про бродників. Вірогідно, це сіверяни, які жили в XI — XII ст. на Дону. Вибиті з осілого життя, нащадки сіверян під впливом тюркських кочівників прийняли від них навички життя в степу. Бродники були людьми загартованими й войовничими, але вільними. Про них згадано в літописах 1147 р., коли вони разом з половцями допомагали Святославу Ольговичу в боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславовичем; 1223 р. російські історики Б. Греков і А. Якубовський говорять про бродників як про прототипів пізніших козаків [8: 41].

У народних переказах з історії краю *Дике поле* постає не як безлюдна місцевість, а край, багатий на рослинність, у якому водилися тварини, водойми були наповнені рибою. *Хто не знав цього місця в той час, той не повірить, що тут було, тут був рай: що того ліса було тьма, і села які були? Усе минулось! Наче нічого й не було* (Луганська обл., Кремінський р-н, с. Красноріченське. Записано від Іванова А. В.); *Село називають так через те, що ще здавна було в місцевості багато лиманів, а в них риби. Як*

танув сніг, ріка розливалася і все заливала. Ця вода стояла аж до літа. Ще кажуть, що село зветься так за найбільшим озером. Воно й досі глибоке й багате на рибу й називається Лиманом. А назва озера, мабуть, теж походить від назви місцевості, багатой на лимани (Луганська обл., Старобільський р-н, с. Лиман. Записано від Шуліки М.К. 1924 р. н.; адаптовано до літературної мови).

Бродників у цих переказах називають добрими людьми, іноді наявне підкреслення, що розбійниками їх називали багаті люди: *Колись дуже давно, ще в часи монгольської навали, жив у лісі один чоловік. Звали його Вашура. Був він дуже сміливий і сильний, а ховався від людей. Пани називали його розбійником, хоча він ніколи нікого не вбивав. Одного разу повз той ліс проїжджало військо з награбованим добром. Обоз зупинився в лісі спочити. Вашура побачив, скільки усякого добра награбували вороги й вирішив помститися за своїх людей. Уночі, як усі поснули, він узяв велику палицю і почав убивати нею ворогів. Як тільки Вашура всіх повбивав, взяв відро грошей і зник у лісі* (с. Лизине, Білокуракинський р-н, Луганська обл. Записано від Лизенка І.К.; адаптовано до літературної мови).

Село Олексіївка (Білокуракинський р-н, Луганська обл.) мало давно назву *Верьовкіно, Вирьовкіно, Вірьовкіно* через те, що в цій місцевості жили грабійники, які затягували вірьовками в ліс людей, що їхали дорогою. Свідчення старожилів підтверджують цю думку: *У нас се^мло (Світляківка) ха^роше / а Оле^к'с'її^їўка — там ¹разний наброд // Йа^киїс' ¹перви чоло^в'їк Оле^к'с'її^їко посе^млиўс'а / а то В'їр'оўк'їно бу^ло* (Записано від Світличної М. П., 1902 р. н.). У цьому разі лексичний фон назв жителів села містить негативні семи.

Загалом потрактування мотивів виникнення власних назв у народних переказах позначене переважно позитивною оцінкою цих найменувань, виявляє такі ментальні риси діалектоносіїв, як прагнення дотримуватися історичної правди, любов до рідного краю, його природи, повага до хоробрих, сильних і працьовитих першопоселенців, які освоювали степи.

Найчастіше ментальні риси мовців, особливості лексичного фону вербальних компонентів текстів яскраво виявлені при зіставному вивченні діалектного мовлення кількох ареалів. Покажемо це на прикладі зоонімів (кличок тварин).

Зооніми українських східнослов'янських говірок, як вторинні найменування, можуть бути реально мотивованими, що вказують на

— **масть тварини** (*Гнідко, Сірко, Сивко, Чернявка, Мурий*);

— **індивідуальні зовнішні прикмети**: *Висловухий*(а) — кінь, корова з дещо обвислими вухами; *Крутий* — козел з крутими рогами;

— **зріст і вік тварин**: *Малюк* — бик, козеня, теля, лоша; *Бублик* — собака, що носить хвіст бубликом (загорнутим у бублик); *Куріпка* — маленька корова;

— **час народження**: *Люта* — народжена в лютому; *Квітуня, Квітуля* — у квітні; *Ночка* — народжена вночі; *Зорька, Зоринка* — що народилася вранці, на зорі;

— **особливості поведінки, дій, які вони відтворюють:** *Реп'яшок* — тварина дуже любить свого господаря й усюди ходить за ним, а коли ж господар залишає тварину одну, вона — ірже (кінь), мукає (корова), гавкає (собака), нявчить (кішка) тощо; *Хватко* — собака, яка хапає їжу в повітрі;

— **ставлення людини до тварини:** *Ласка* — кобила (кінь), корова (бик), *Гордій* — кінь, *Грізний* — кінь, *Дурко* — півень, який весь час б'ється з кимось;

— **окремий випадок, що стався з твариною:** *Заблуда* — теля, лоша, козена, кошени, курча, що відбилося від свого подвір'я — і прибилося до чужого.

Немотивовані зооніми використовуються **готовими**, вони узяті з аплетивної чи антропонімної або топонімної лексики: *Мар'ян* (кіт, козел); *Фенька* (корова, собака, кобила, кішка). Помітно, що зоонімія східнослов'янських говірок — це певна система найменувань, доволі стабільна, у якій переважають мотивовані зооніми.

Вивчення традиції іменування тварин переселенцями з Лемківщини допомагає зрозуміти різницю у принципах добору кличок. За переказами старожилів, на Лемківщині не прийнято давати клички свійським птахам: курці, півневі, гусакові, качкам, індикові. Тому їх називають *курка*, *когут*, *качка*, *качур*, *гусь*, *гусак*, *гуска*. Рідко мали клички поросята. Найчастіше клички давали коням, коровам і собакам. Для їхньої номінації користувалися словами, що вказували на масть тварини, час її народження. Іронічно переселенці з Лемківщини відносять до немотивованих зоонімів, тобто традиції називати тварин іменами людей: «Ну, ката Василем не називали, і свиню Машою не звали».

Час народження тварини взятий за основу при найменуванні корів: *Майка* — народилася в травні, *Марта* — у березні, *Февралька*, *Лютіня* — у лютому, *Квітка* — у квітні.

У кличках тварин кваліфікативну функцію нерідко виконують назви квітів: *Ружана* (від *рожа*), *Ма'рунка* (від *ма'руна* 'ромашка' [Піпаш, Галас: 99]).

Найчастіше вибір клички мотивується мастю тварини: *Кра'суля* — рябої масті корова (пор., уживання загальної назви *кра'суля*, що означає 'ряба або червоної масті корова' [ГГ: 104]), *Бар'нуля* — коричневої масті корова (пор.: 'барна, бар'нуца 'корова або віл коричневої масті' [Піпаш, Галас: 11]), *Не'золя* — червонуватої масті корова, *Мурза* — корова з чорною мордою (пор.: 'мурза 'корова з чорною мордою' [Піпаш, Галас: 106]), *Па'вунка* — корова білої масті (пор.: *па'вуна* 'корова білої масті' [Піпаш, Галас: 131]), *Білявка* — корова білої масті (пор.: *білявка* 'мила, кохана' [ГГ: 28]).

Назва *Мар'жинка*, імовірно, утворена від іменника *мар'жина* 'велика рогата худоба' [ГГ: 120], в основу якої покладена загальна назва, подібні способи називання тварин спостерігаємо в таких випадках: *Дик* — кабан (від *дик* 'кабан, верп' [ГГ: 59]), *Вір* — кінь. Типовими для коня є такі клички: *Гнідий*, *Гнідко* (від *гнідий* 'темно-коричневий' [ВТССУМ: 248]), *Буланій* (від *буланій* 'світло-рудий' [ВТССУМ: 101]), *Му'ровий* (від *муровий*

‘сильний’ [ГГ: 127]), ‘*Мишко*’ (пор.: *Мишко* ‘кличка коня’, виявлена в гуцульських говірках [Піпаш, Галас: 105]).

Зафіксовані клички собак залежно від способів називання тварини можна поділити так: утворені від загальної назви тварини: *Пес*; звуко-наслідувальні назви: *Гавк*, *Гав'куля*, *Бурко*; залежно від кольору шерсті: *Білінка*; залежно від місця народження собаки: *Марчук* (собака, народжена в березні); утворені від іменників, що означають будь-які загальні назви: *Ватра* (від *ватра* ‘вогнище’), *Ялиця* (від *ялиця* ‘ялина’), *Шарик* (від *шар* ‘коло’).

Отже, серед зоонімів, якими послуговуються переселенці з Лемківщини, переважають мотивовані зовнішніми ознаками клички тварин, рідко для цих назв твірними виступають слова, що вказують на особливості поведінки тварини, індивідуальні їхні риси. Зооніми нерідко співвідносяться з назвами місяців, такі клички вказують на час народження переважно корови, собаки. Неважко помітити, що найчастіше клички даються коровам, у зв'язку зі змінами особливостей господарювання, рідше вживаються клички коней, зовсім вийшли з ужитку клички овець.

Немотивовані клички тварин нерідко можуть утворюватися від загальних назв. З-поміж аналізованих зоонімів виділяються клички собак, оскільки вони нерідко можуть утворюватися від загальноживаних іменників, які не мотивують зовнішні ознаки чи поведінку тварин.

Отже, у кличках тварин виявлено особливості менталітету мовних спільнот двох ареалів (у східнословобанських говірках прийнято іменувати всіх свійських тварин і птахів, у лемківських — лише коней, корів, овець, собак), немотивовані зооніми словобан — це переважно власні імена людей, використані для найменування тварин або птахів, тоді як переселенці з Лемківщини використовують у цьому випадку апелювативні іменники. Зоонімія цього ареалу законсервувала чимало діалектних назв, поширених у карпатській групі говорів, зокрема в гуцульських говірках.

Найбільше в українській діалектології зроблено для того, щоб систематизувати лінгвокультуреми певного ареалу (стійкі, відтворювані в соціумі мовні одиниці, які відображають культурний досвід і ціннісні орієнтири національного суспільства [10: 63]), виділити безеквівалентну лексику мовних спільнот окремих континуумів (слова певної мови (діалекту), що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову (діалект) [7: 35], описати просторові відмінності лексем з символічним значенням, адже системний опис тематичних груп лексики всього українського континууму чи окремих його ареалів давно став пріоритетним напрямом діалектологічних студій. Загалом наразі зібрано й продовжує накопичуватися значний фактаж для *Словника українських народних говорів*, а також для лінгвокультурологічного осмислення апелювативної та пропріальної лексики, що побутує в говірках української мови. Попри те, що науковцям бракує єдиної методики збирання й систематизації діалектного матеріалу, у розпорядженні дослідників значні мовні інформаційні фонди (загальноукраїнські та

регіональні) з сучасними фонозаписами, текстотекою, історичними джерелами, архівними свідченнями тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. В.Т. Бусел. Київ, 2005. 1728 с.
- ГГ — Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів, 1997. 232 с.
- Обрії — Скиба О.В., Негодяєва С.А., Філоненко Н.М. Обрії сучасного фольклору Луганщини: хрестоматія для студ. спец. «Українська мова і література» вищ. навч. закл. Луганськ, 2011. 54 с.
- Піпаш, Галас — Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішки Рахівського району Закарпатської обл.). Ужгород, 2005. 266 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва, 1980. 320 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Москва, 2005. 1038 с.
3. Глуховцева К.Д. Нові тенденції у функціонуванні діалектологічних термінів. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. №2 (37), Старобільськ. 2017. С. 56 — 65.
4. Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О. А. Колесникова*. Ізмаїл, 2000. С. 9 — 15.
5. Гриценко П.Е. Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія. *Исследования по славянской диалектологии. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XX веке*. Сб. ст. Москва, 2015. С. 9 — 59.
6. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Т. 2. Донецьк, 2012. 402 с.
7. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: підручник. Київ, 2006. 424 с.
8. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. Київ, 1996. 204 с.
9. Маслова В.А. Лінгвокультурологія: учебн. пособие для студентов высш. учебн. заведений. Москва, 2001. 208 с.
10. Мацько Л. Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту. *Культура слова*. Київ, 2011. № 75. С. 56 — 66.
11. Негодяєва С.А. Флоронімічний модус у неказковому епосі міуської України. *Слобожанська бесіда-10. Актуальні питання лінгвоєкології*: Всеукр. наук.-практ. конф. 23 листопада 2017 р. Вип. 10. Старобільськ, 2017. С. 184 — 190.
12. Сабодош І. Українська лексика в просторі і часі: зб. праць. Ужгород, 2015. 688 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна. Полтава, 2006. 716 с.
14. Ткачук М.М. Ботанічна лексика говірок чорнобильської зони: реконструкція дедуктивного ареалу. Київ, 2016. 374 с.
15. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. 752 с.

LEGEND

- ВТССУМ — Great explanatory dictionary of contemporary Ukrainian language (from the supplementary and supplementary texts). Structure. VT Buzel Kyiv, 2005. 1728 p.
- ГГ — Hutsul dialects. A short dictionary. Lviv. (1997). 232 p.
- Обрії — Skyba O.V., Negodyaev S.A., Filonenko N.M. (2011). Horizons of modern folklore of Lugansk region: textbook for the studio. special "Ukrainian language and literature" higher. tutor shut up Lugansk. 54 p.
- Піпаш, Галас — Pipas Yu.O., Galas B.K. (2005). Materials for the dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Polyana and Rosishka of Rakhiv district of Transcarpathian region). Uzhgorod. 266 p.

REFERENCES

1. Vereshchagin, E.M., Kostomarov, V.G. (1980). *Lingvostranovedcheskaya theory of the word*. Moscow, 320 p.
2. Vereshchagin, E.M., Kostomarov, V.G. (2005). *Language and culture*. Moscow, 1038 p. (In Russ.)
3. Glukhovtseva, K.D. (2017). New trends in the functioning of dialectological terms. *Linguistics: Sb. sciences works*. №2 (37), Starobelsk, pp. 56 — 65. (In Ukr.)
4. Hrytsenko, P.Yu. (2000). Text as a space of manifestation of dialectal phenomena. *Collection of linguistic works: to the 60th anniversary of prof. O.A. Kolesnikova*. Izmail, pp. 9 — 15. (In Ukr.)
5. Hrytsenko, P.E. (2015). The phenomenon of the dialect phenomenon: ontology and epistemology. *Studies on Slavic dialectology. The Destiny of Slavic Dialects and the Perspectives of Slavic Dialectology in the 20th Century*. Sat Art. Moscow, pp. 9 — 59. (In Russ.)
6. Zagnitko, A. (2012). *Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms*: in 4 vol. Vol. 2. Donetsk, 402 p. (In Ukr.)
7. Kochergan, MP (2006). *Basics of Comparative Linguistics: Textbook*. Kyiv, 424 pp. (In Ukr.)
8. Lavrov, P. (1996). *History of Southeastern Ukraine*. Kyiv, 204 p. (In Ukr.)
9. Maslov, V.A. (2001). *Lingvo-Culturology: Teaching manual for students study Routine*. Moscow, 208 p. (In Russ.)
10. Matsko, L. (2011). Linguocultural analysis of artistic text. *Culture of the word*. Kyiv, 75. Pp. 56 — 66. (In Ukr.)
11. Negotyayeva, S.A. (2017). Floronistic mode in the not-so-called epoch of the Municipal Ukraine. *Slobozhanska conversation-10. Topical issues of linguocology*: Allukr. science-practice conf. November 23, 2017. Num. 10. Starobilsk, p. 184 — 190. (In Ukr.)
12. Sabadosh, I. (2015). *Ukrainian vocabulary in space and time*: Sb. works. Uzhgorod, 688 p. (In Ukr.)
13. Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: terminology*. Poltava, 716 p. (In Ukr.)
14. Tkachuk, M.M. (2016). *Botanical vocabulary of the dialects of the Chernobyl zone: reconstruction of the deductive range*. Kyiv, 374 p. (In Ukr.)
15. Ukrainian language: Encyclopedia. (2000). Kyiv, 752 p. (In Ukr.)

Статтю отримано 30.03.2018

Kateryna Hlukhovtseva

Luhansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk

ASPECTS OF LINGUISTIC AND CULTURAL RESEARCH OF DIALECTAL SPEECH

The article defines the main aspects of the linguocultural studying of dialectal speech and briefly elucidates the essence of each of them. The author argues that according to the sources of dialectological evidence, the carrier of linguistic and cultural information is First of all the lexical composition of dialects and dialectal text, which is evaluated as the space of natural realization of communicative phenomena, as the means of fixation and preservation of important information for researchers.

The differences of the lexical background of the dialects of the studied range were revealed in comparison with other areas of the Ukrainian language continuum in the dialectal text. It demonstrates the differences of semantic layers of equivalent words which are not conditioned by the differences in realities. The lexical background is a phenomenon which borders on language and culture. The spatial differences of the lexical background, in particular the names of plants, are that in some cases, the motivational features of the folk names of plants are the same in different regions in others they are different or more specific and are adopted to the history of the region or the biographies of the dialect carriers. The lexical background of the verbal components of the text often sheds light on the mentality of the dialectal carriers, separates and specifies the peculiarities of their worldview and outlook, which was noticed in the analysis of the stories about the history of the origin of the names of settlements.

The mental traits of dialectal carriers, peculiarities of the lexical background of verbal components of texts, are clearly revealed in the comparative studying of dialectal speech in several habitats, for example, in the studying of zoons. For example, non-motivated zoons of the Slobozhans are mostly the names of people which were used for naming animals or birds, while the immigrants from Lemkivshchyna use the appellate nouns in this case.

It is done much in Ukrainian dialectology to systematize the linguistic cultures of a certain area, to allocate the equivocal vocabulary of the language communities of individual continents, to describe the spatial differences of tokens with symbolic meanings, as the systematic description of thematic groups of the vocabulary of the entire Ukrainian continent or its separate areas has long been a priority trend in dialectological studies.

Keywords: *linguoculture, linguistic culture, lexical background, nonequivalent verbal vocabulary, zoons, zoononymy, appellate names, proprial vocabulary.*

УДК 811.161.2'373.46:62

Леся Малевич

Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ВАРІАНТНІСТЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ВИМІРИ*

Статтю присвячено проблемі варіантності в галузі наукової термінології. Окреслено основні теоретико-методологічні й практичні підходи до явища термінологічної варіантності, запропоновані українськими і зарубіжними мовознавцями, проаналізовано функції термінів-варіантів і причини виникнення варіантності в термінології, розроблено класифікацію сучасних термінів-варіантів.

Ключові слова: термін, термінологія, термінологічна варіантність, терміни-варіанти, класифікація термінів-варіантів.

Протягом останніх десятиліть увагу дослідників усе частіше привертають онтологічні характеристики й фундаментальні властивості мови, які забезпечують її функціонування і розвиток. Серед них — варіантність, адже варіантні й константні елементи у складі кожної мови виявляють її основну внутрішню діалектичну суперечність, моделюють варіантно-інваріантну будову світу. У сучасній лінгвістиці поняття варіантності трактують по-різному, розуміючи його як варіантність національної мови та її територіальних і соціальних різновидів [8; 16; 26; 27], стильову і нормативну варіантність [6; 10; 22], семантичну [17; 20; 41] і — вужче — формальну варіантність (акцентуаційну, фонетичну, граматичну, орфографічну) [3; 18; 19]. Варіантні відношення пронизують мовну систему наскрізь; закономірно, що варіантність властива і термінології, якій притаманні всі особливості лексичних одиниць, зокрема й ті, які «впливають з асиметрії ... мовного знака» [4: 68].

© Л.Д. МАЛЕВИЧ, 2018

Актуальність вивчення проблем варіантності в термінології зумовлена тим, що їх вирішення сприятиме глибшому розумінню багатьох аспектів синхронного функціонування й діяхронного розвитку терміносистем. Проблему термінологічного варіювання висвітлено в численних мовознавчих розвідках українських і зарубіжних дослідників: О. Вюстера [42], С. Гриньова-Гриневича [7], М.-Т. Кабре [29], Д. Лотте [12], В. Лейчика [11], Л. Симоненко [21], О. Тараненка [23], Р. Теммерманн [41], Г. Пічта [38] та ін. Аналіз їхніх праць, виконаних на матеріалі української, англійської, іспанської, німецької, російської, французької та інших мов, дає підстави виокремити різні підходи до теоретичних і прикладних аспектів явища варіантності в термінології, виявляє суттєві розбіжності у принципах класифікації варіантів, неоднакове розуміння функцій і причин виникнення варіантності. Варто зауважити, що серед мовознавців немає одностайності навіть щодо використання терміна, який позначає аналізоване явище: одні термінологи вважають терміни *варіантність* і *варіативність* синонімічними і взаємозамінними [1; 5; 17], інші роблять спробу розмежувати значення цих одиниць [24; 25] і навіть доповнюють цей ряд найменуванням *варіювання* [2: 74]. Ми послуговуємося терміном *термінологічна варіантність* (англ. *terminological variation* [30; 31; 36]), по-спільному розрізняючи *варіанти терміна* — акцентуаційні, фонетичні, морфологічні та орфографічні модифікації тієї самої терміноодиниці, які можуть відрізнятися за часом виникнення та частотою вживання, і *терміни-варіанти* — усі мовні та мовно-символьні знаки, які вживають на позначення того самого наукового концепту / поняття на різних синхронних зрізах (розмежування цих термінів докладніше обґрунтовано у нашій праці [14: 61 — 62]).

Мета статті — окреслити сучасні теоретико-методологічні і практичні підходи до явища варіантності в термінології, проаналізувати функції та причини виникнення термінологічної варіантності, запропонувати класифікацію сучасних термінів-варіантів.

Матеріалом для аналізу слугувала українська термінологія водного господарства, вибір якої зумовлено двома основними причинами: по-перше, це одна з найдавніших природно сформованих галузевих термінологій, одиниці якої зафіксовано в найдавніших пам'ятках української мови; по-друге, це одна з найбільших українських терміносистем, яка охоплює цілий комплекс технічних, природничих, соціальних наук, сформована внаслідок складних інтеграційно-дивергентних процесів й активно розвивається сьогодні.

Теорію термінологічної варіантності започатковано у 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. До кінця 80-х рр. у термінознавстві панував прескриптивний (нормалізаторський / нормалізаційний / унормовувальний) підхід, згідно з яким уживання варіантів у термінології свідчить про її недосконалість, є мовною надлишковістю, що ускладнює мову науки, а отже, потребує впорядкування і стандартизації. Характерно, що цей підхід був спільним і для радянської термінологічної школи, і для європейських терміно-

логічних шкіл: віденської, німецької, празької і скандинавської, які мали схожі погляди на проблему термінологічної варіантності.

У 90-х роках ХХ — на початку ХХІ століття поряд з прескриптивним підходом з його принципами уніфікації і стандартизації (їх і зараз успішно реалізують на практиці [37]) значного поширення набуває дескриптивний, або описовий аналіз, суть якого полягає в розумінні варіантності як цілком природної властивості терміносистем, яка уможливорює їх постійний розвиток.

Дескриптивний підхід у термінознавстві започаткували і розвивають прихильники нових термінологічних теорій, які описують термінологічні одиниці в дискурсі: соціотермінознавства (socioterminology), комунікативної теорії термінознавства (communicative theory of terminology). Зокрема, в соціотермінознавстві варіанти термінів розглядають залежно від контексту і соціальних та етнічних критеріїв, визнаючи, що у процесі спілкування фахівців можуть виникати різні мовні одиниці, які репрезентують той самий концепт, і один термін може відповідати кільком концептам [35]. Автор комунікативної теорії іспанська дослідниця М.-Т. Кабре аналізує терміни-варіанти із соціальних, лінгвістичних і когнітивних позицій, визнаючи, що терміни багатовимірні, як і всі інші одиниці природної мови [29]. Концепцію термінологічної варіантності як явища функційного з 90-х років активно розробляють російські термінознавці, зокрема К. Авербух, С. Бережан, В. Лейчик та ін. Суть функційного підходу полягає в тому, що поняття «термін-варіант» охоплює і формальні варіанти, і синоніми, тобто всі одиниці, які виконують ту саму функцію — позначають певне наукове поняття [1: 38; 7; 11].

Зміна наукової парадигми в мовознавстві на когнітивну сприяла появі нових концепцій у термінознавстві і нових підходів до термінологічної варіантності, обґрунтованих, зокрема, у дослідженнях [28; 34; 39; 40]. У 2000 р. в рамках соціокогнітивного термінознавства (sociocognitive terminology) бельгійська дослідниця Р. Теммерманн постулює, що мова не може бути відірваною від концептів, оскільки саме їй належить провідна роль у концептуалізації категорій, які мають розмиті межі. Тому і семантичне варіювання, і номінативне варіювання — звичайні явища для наукової мови, які слід вивчати в синхронії й діахронії [41: 136 — 139].

Один із найновіших термінознавчих підходів — фреймове термінознавство (frame-based terminology), яке закликає вивчати терміни-варіанти в спеціалізованих текстах і синтаксичних конструкціях [32; 33].

В українському термінознавстві впродовж кількох останніх десятиліть домінував прескриптивний підхід — і в теоретичному, і в практичному вимірах, що дало змогу за порівняно короткий термін успішно розв'язати найактуальніші завдання з кодифікації і стандартизації української науково-технічної термінології. Проте сьогодні українська наукова мова потребує різноаспектного опису й аналізу із застосуванням новітніх підходів до термінологічної варіантності, вираженого впорядкування варіантності термінів, що сприятиме вдосконаленню термінології, полегшить, зокрема,

входження української термінології в міжнародні багатомовні онлайнві термінологічні бази.

З огляду на вищезазначене важливо насамперед з'ясувати функції варіантних найменувань у терміносистемі й причини їх виникнення.

Протягом усього періоду формування української термінології водного господарства, яка обслуговує одну з найдавніших галузей діяльності людей, постійно з'являється потреба **номінування нових предметів і явищ**. Намагання створити вдале найменування, яке б найкраще виконувало покладену на нього функцію, як правило, викликає появу кількох термінів з однаковим значенням (*імпульсне шлюзування = імпульсне зволоження = циклічне зволоження*).

У різні періоди становлення і розвитку термінології варіантні ряди термінів можуть виникати також у процесі **перейменування** окремих понять, коли застарілі або недосконалі назви певний час функціонують паралельно з новими. Причинами заміни одних найменувань іншими є:

а) полісемія терміна (у 20-х роках ХХ століття, наприклад, на позначення водойми для відведення вод з осушуваних земель замість багатозначної лексеми *водозбір* було запропоновано терміни-варіанти *емісар = водоприйма = водоприймальник = водоприймальня = водоприймач*, останній з яких функціонує як єдиний знак цього поняття в сучасній термінології);

б) неточність термінів (наприклад, поряд із не зовсім точним терміном *напівзагата* в останні роки вживають варіанти *буна = водостискувальна дамба = струмененапрямна дамба*);

в) багатокомпонентні найменування (*вимірювач сумарного випаровування = евапотранспірометр; формула розрахунку дебіту свердловини = формула Тейса*);

г) невідповідність термінів нормам української мови (*відмостка = вимощення; щілеріз = щілиноріз; вологоутримуюча здатність = вологоутримувальна здатність*).

Терміни-варіанти часто виникають унаслідок паралельного вживання іншомовних і власномовних термінів, що викликано, з одного боку, **запозичанням** (*просочування = інфільтрація; пересихання = гідрофобізація*), а з іншого — **контрномінуванням** іншомовних термінів (*дренаж = осушування; кавальєр = насип з вийнятого ґрунту*) (мовні та позамовні причини запозичання термінів у досліджуваній галузі докладно аналізуємо в статті [13]).

Проте більшість термінів-варіантів — це результат **паралельного найменування** об'єктів, які вже мають назву в українській мові. Причини цього явища різні. Важливим чинником, що стимулює виникнення варіантності, виступає принцип мовної економії: багатослівні терміни замінюють коротшими варіантами, абрєвіатурами, символами, зручними для спілкування. Поява паралельних назв може бути викликана і стилістичними міркуваннями — бажанням уникнути багаторазового повторення того самого терміна в наукових текстах, особливостями науково-популярних, науково-навчальних текстів (терміни *гідротехнічні меліорації, агротехнічні меліорації*, наприклад, у популярних виданнях часто замінюють зрозумілішими *водні меліорації, сухі меліорації*). Наявність паралельних

найменувань у галузевій термінології, таким чином, допомагає найповніше задовольняти потреби наукового спілкування в різних ситуаціях, забезпечує належний рівень культури наукової мови.

Як бачимо, виникнення термінів-варіантів найчастіше зумовлюють постійні й об'єктивні чинники, а отже, маємо підстави розглядати варіантність у термінології, за визначенням В. Русанівського, як «явище постійне, але історично змінне. Перетворення варіативності з динамічного процесу в статичний свідчило б про втрату мовою властивості функціонувати» [20: 12].

Важливим кроком у розвитку теорії термінологічної варіантності і розв'язанні прикладних завдань на сучасному етапі є класифікація термінів-варіантів з урахуванням нових теоретичних підходів, обґрунтування критеріїв побудови класифікації, яка б максимально охоплювала всі типи варіантів, зокрема й тих, що з'явилися в науковій мові порівняно недавно.

На сучасному синхронному зрізі в українському водогосподарському дискурсі ми виявили близько 550 варіантних парадигм, серед яких 72,8 % становлять двочленні кореляції, а решта (27,2 %) — це багаточленні ряди, до складу яких входить три й більше термінологічних одиниць.

До сьогодні зроблено чимало спроб класифікації варіантів (найвідоміші класифікації К. Авербуха, Е. Головіної, К. Горбачевича, І. Кочан, Р. Попович, О. Тараненка), проте жодна з них не є вичерпною для сучасної термінології. Зважаючи на те, що варіанти в термінології ми виокремлюємо на основі тотожності концепту / номінованого поняття, розмежування термінів-варіантів доцільно проводити за такими критеріями / параметрами номінації:

- 1) специфіка знакової природи терміна (варіанти-мовні знаки — варіанти-символи);
- 2) джерело спеціального найменування (терміни, утворені на власному мовному ґрунті — терміни, запозичені з інших мов);
- 3) кількість мов, залучених до процесу номінування (одномовні терміни-варіанти — двомовні терміни-варіанти);
- 4) спосіб творення (терміни, утворені одним способом — терміни, утворені різними способами);
- 5) номінативні засоби, використані для побудови термінів-варіантів.

Кожен із названих параметрів деталізує попередній, що дає підстави говорити про ієрархічність структури варіантних парадигм (схема 1).

На першому рівні слід з'ясувати особливості знакової природи кожного варіантного позначення, оскільки подальший аналіз за окресленими ознаками можливий лише для мовних одиниць.

Як відомо, сучасні науки репрезентують свої результати засобами різних знакових систем, зокрема, широко використовують математичні формули, цифрові та буквені позначки, логічні та інші символи тощо. У термінології співіснують дві системи номінування окремих реалій — мовна і мовно-символьна (ми аналізуємо лише ті спеціальні назви, до складу яких разом із символами входять мовні знаки). Поряд зі словами або словосполученнями варіантами позначення водогосподарських концептів

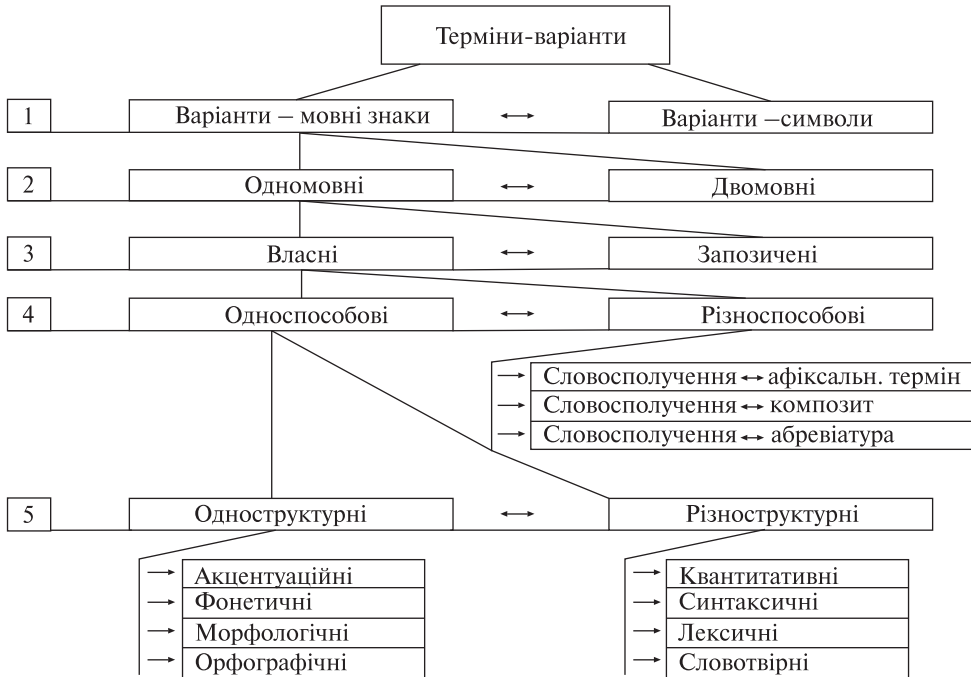

Схема 1. Класифікація термінів-варіантів

можуть виступати літери, цифри, умовні позначки: *друга гілка магістрального каналу = 2-МК*; *нерозкладена підстилка = A_{00}* ; *водоцементне співвідношення = В/Ц*. Опозиції варіант-мовний знак — варіант-символ у досліджуваній термінології відносно нечисленні й фіксуються, за незначними винятками, лише у спеціальних текстах. Зростання кількості таких назв на сучасному етапі, їх успішне співіснування викликані потребою компактного передавання наукової інформації.

Терміни-варіанти (мовні знаки) можуть відрізнятися за походженням: у термінології паралельно функціонують термінологічні одиниці, утворені на власному мовному ґрунті, та терміни, запозичені з інших мов, наприклад, *осідання = седиментація*; *збирач = колектор*. До деяких варіантних рядів проникло кілька запозичень одразу: *абразійна тераса = бенч*; *атмометр = евапориметр*; *басейн = резервуар*.

Якщо раніше такі опозиції найчастіше виникали, щоб замінити чужий незрозумілий термін (*кольматаж — намулення*, *польдер — обвалована ділянка*), то мотиви деяких сучасних запозичень (найчастіше з англійської мови) пояснити складно: *карликів полин — солт сейдж*, *хвиляста борозна — корругейшнз-борозна*.

Особливим різновидом варіантних опозицій виступають терміни-гібриди, у складі яких наявні елементи не лише української, а й інших мов. Крім літер (*гамма-розподіл = γ -розподіл*; *материнська порода = гори-зонт С*), до формування термінів-гібридів в останні роки залучають і слова — без перекладу, транслітерації, графічної та правописної адаптації,

що вважаємо неприпустимим: *SWOT-аналіз зрошувального землеробства, strip-чек* (існування двомовних моделей термінів-варіантів відзначають, зокрема, і дослідники сучасної російської термінології [9: 92]).

Власномовні варіантні назви водогосподарських понять утворюють різними способами, унаслідок чого виникають кореляції різноспособових варіантів. Найпоширеніші серед них такі:

— термін-словосполучення — афіксальний термін: *дощувальний пристрій* = *дощувач*; *осушувальний канал* — *осушувач*; *відстійний басейн* = *відстійник*;

— термін-словосполучення — термін-комполит: *споживання води* = *водоспоживання*; *укріплення берегів* = *берегоукріплення*; *утворення гумусу* = *гумусоутворення*;

— термін-словосполучення — аббревіатура, які становлять варіанти, марковані «за часовою шкалою» [6: 19], оскільки скорочена спеціальна назва завжди виникає на основі словосполучення. Варіанти-аббревіатури поступаються складеним найменуванням за ступенем мотивованості, проте мають незаперечні переваги як універсальний засіб мовної компресії: *тип водного живлення* = *ТВЖ*; *закрита зрошувальна система* = *ЗЗС*.

Терміни-варіанти, утворені тим самим способом, можуть відрізнятися термінотвірними структурами (різноструктурні варіанти) або акцентуаційними, фонетичними та морфологічними змінами в межах тієї самої структури (одноструктурні варіанти).

Серед різноструктурних варіантів виділяємо квантитативні та варіанти з синонімічними елементами.

Об'єктивними передумовами для виникнення квантитативних варіантів, які відрізняються лише кількістю компонентів у їхньому складі, є, з одного боку, збільшення числа багатоконпонентних спеціальних найменувань, які називають складні поняття сучасної науки, а з другого — тенденція до економії мовних засобів. У деяких випадках пропущені слова у квантитативних варіантах легко відновити за змістом терміна (*період перезволоження* = *період перезволоження ґрунту*; *скорочене затоплення* = *скорочений режим затоплення*), проте в інших установлення їх повного складу можливе лише в тексті.

Різноструктурні терміни-варіанти утворюють також за допомогою синонімічних засобів мови — синтаксичних, лексичних, словотвірних.

До синтаксичних варіантів належать терміни-словосполучення, компоненти яких поєднані або способом узгодження, або керування: *зрошувальна норма* = *норма зрошування*; *ґрунтовий профіль* = *профіль ґрунту*.

Розвинена лексична синонімія зумовлена, по-перше, використанням запозичених терміноелементів (*звивистість* = *меандричність*); по-друге, називанням одного денотата за різними ознаками (*гідрологічна станція* = *гідрологічна вертикаль*); по-третє, метафоричними та метонімічними перенесеннями (*тракт водоводу* = *нитка водоводу*).

Мовною основою словотвірних термінів-варіантів в українській мові є префікси та суфікси, що здатні по-різному передавати те саме значення, пор.: *знесолення* = *розсолення*; *фільтрація* = *фільтрування*.

Варіювання словотвірних афіксів часто пов'язане зі спробами заміни запозичених формантів власними: *дешифрування* = *розшифрування*; *акумуляція* = *акумулювання*; *дренаж* = *дренування*; *регулятор* = *регулювач*.

Акцентуаційне та фонетичне варіювання термінів, зумовлене їх вокальними та консонантними модифікаціями, було особливо поширене на початкових етапах становлення досліджуваної термінології [15]. На сучасному синхронному зрізі воно представлене нечисленними прикладами (*витрата води* = *витра́та води*; *аеротанк* = *аеротенк*).

Термінам властива постійно закріплена родова належність. Як винятки, функціонують морфологічні варіанти *дрена* = *дрен*, *свердло* = *свердел*. Для окремих термінів-назв речовин характерне варіювання граматичної категорії числа (*артезіанська вода* = *артезіанські води*, *алювіальний ґрунт* = *алювіальні ґрунти*).

Особливий різновид термінів-варіантів — орфографічні, що постають як різні написання номінацій певних понять (*глибоко поховані* / *глибокопоховані ґрунти*), проте таких варіантів порівняно навіть з початком 2000-х років небагато. Виняток становлять деякі некоректні форми новітніх запозичень: *саббінг*, *рілс-борозна* тощо.

Аналіз варіантних відношень у терміносистемі водного господарства доводить, що варіантні ряди демонструють стійку тенденцію до скорочення або й повної уніфікації. Це особливо виразно помітно серед численних фонетичних та морфологічних варіантів, які функціонували в терміносистемі на ранніх етапах її формування й практично зникли на сучасному синхронному зрізі. Проте поряд із цією тенденцією чітко простежуємо і протилежну: постійне виникнення нових термінів-варіантів, зокрема квантитативних, аббревіатур тощо.

Отже, варіантність термінології — це одна з визначальних властивостей природної мови як відкритої, саморегульованої системи. Виникнення термінів-варіантів найчастіше зумовлюють об'єктивні чинники: потреба найменування нових понять, заміни застарілих або недосконалих термінів, процеси інтернаціоналізації термінології та контрномінування запозичених терміноодиниць, стилістичні вимоги до наукових текстів. Існування термінів-варіантів не можна оцінювати однозначно негативно. Упорядкування термінів-варіантів різних типів потрібно проводити диференційовано — шляхом усунення надлишкової варіантності з одночасним збереженням такої кількості варіантів, яка сприятиме найефективнішому функціонуванню терміносистеми, її вдосконаленню, а також забезпечить успішну наукову комунікацію. Термінологічна варіантність як своєрідний мовний феномен потребує подальших досліджень із застосуванням традиційних і новітніх підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербух К.Я. Терминологическая вариативность: терминологический и прикладной аспекты. *Вопросы языкознания*. 1986. Вып. 6. С. 28 — 49.
2. Васецька О.І. Метаодиниці опису варіантності термінів української мови. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2015. Вип. 8. С. 70 — 79.

3. Верещак Ю.М. Варіативність фонемної структури слова в нормативному аспекті (на матеріалі британського вокалізму). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград, 2008. С. 154 — 157.
4. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии. *Семiotические проблемы языков науки, техники и информатики*. Москва, 1971. Ч. I. С. 68 — 71.
5. Голубовська І.О., Жалай В.Я., Линник Т.Г., Биховець Н.М., Пархоменко А.Ф., Рубашова Л.М., Кругликова О.В., Рахманова І.І., Бобошко Т.М. Термінологічна варіативність: підходи до вивчення. *Лінгвістика XXI століття*. 2016. С. 3 — 22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/linds_2016_2016_3
6. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград, 1978. 238 с.
7. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. Москва, 2008. 304 с.
8. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ, 1990. 272 с.
9. Гуреева А.М., Мишланова С.Л. Моделирование терминологической вариантности (на примере термина «международный бакалавриат»). *Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2010. № 1. С. 91 — 93.
10. Коць Т. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82 — 91.
11. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Москва, 2012. 5-е изд. 261 с.
12. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической. Москва, 1961. 158 с.
13. Малевич Л.Д. Мовна і позамовна детермінованість процесів термінологічного запозичання. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог, 2010. Вип. 14. С. 411 — 415.
14. Малевич Л.Д. Теоретичні засади дослідження термінологічної варіантності. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог, 2012. Вип. 31. С. 61 — 63.
15. Малевич Л.Д. Особливості термінології доннаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології). *Мовознавство*. 1999. № 4 — 5. С. 51 — 58.
16. Матвійас І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.
17. Попович Р.Г., Вакуленко О.Л. Термінологічна варіантність у номінативному аспекті. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 17. С. 215 — 217.
18. Пристай Б.Р. Акцентна варіантність іменників жіночого роду з суфіксом —от(а). *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 30 — 34.
19. Радченко О.І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2000. 203 с.
20. Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта. *Мовознавство*. 1981. № 3. С. 9 — 20.
21. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. Київ, 1991. 152 с.
22. Струганець Л. Диференційні ознаки норми літературної мови. *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 34 — 43.
23. Тараненко О.О. Варіанти. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 59 — 60.
24. Ткач А.В. Словотвірна варіантність: ідентичність української медичної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 20 с.
25. Царалунга І.Б. Явище варіативності у контексті лінгвістичних студій. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2012. Вип. 5. С. 205 — 216.
26. Языки мира: Проблемы языковой вариативности: сб. статей. Москва, 1990. 214 с.
27. Bauer L. An Introduction to International Varieties of English. Edinburgh, 2002. 135 p.
28. Budin G. A Critical Evaluation of the State of the art of Terminology Theory. *Terminology Science and Research*. 2001. Vol. 12. № 1 — 2. P. 7 — 23.
29. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam — Philadelphia, 1998. 248 p.
30. Čulo O., Nitzke J. Patterns of Terminological Variation in Post-editing and of Cognate Use in Machine Translation in Contrast to Human Translation. *Baltic Journal of Modern Computing*. 2016. Vol. 4. P. 106 — 114.
31. Drouin P., Francoeur A., Humbley J., Picton A. Multiple Perspectives on Terminological Variation. Amsterdam — New York, 2017. 260 p.
32. Faber B. P. The Cognitive Shift in Terminology and Specialized Translation. *MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación*. 2009. № 1. P. 107 — 134.

33. Faber P., Montero S., Castro M., Senso J., Prieto J., León P., Márquez C., Vega M. Process-oriented Terminology Management in the Domain of Coastal Engineering. *Terminology*. 2006. 12 (2). P. 189 — 213.
34. Fernández-Silva S., Freixa J., Cabré T. Cognitive Approach to Synonymy in Translation. *Cognitive Linguistics between Universality and Variation*. Ed. by M. Brdar, I. Raffaelli, F. M Žic. Cambridge, 2012. P. 189 — 213.
35. Gaudin F. Socioterminologie, une approche sociolinguistique de la terminologie. Bruxelles, 2003. 286 p.
36. Kerremans K. Terminological Variation in Multilingual Europe: The case of English Environmental Terminology Translated into Dutch and French. 2014. URL: <https://prezi.com/zgzig.../terminological-variation-in-multilingual-europe>.
37. Maslias R. Terminology at the European Parliament and the European Institutions. *Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри: матеріали Міжнародної наукової конференції (Рівне, 15-16 вересня 2016 року)*. Рівне, 2016. 455 с. URL: <http://ep3.nuwm.edu.ua/4821/>
38. Picht H., Draskau J. Terminology: An Introduction. Guildford, 1985. 265 p.
39. Nenadić G., Ananiadou S., McNaught J. Enhancing Automatic Term Recognition through Variation. *Proceedings of 20th International Conference on Computational Linguistics COLING'04*. Geneva, 2004. P. 604 — 610.
40. Picton A. Diatopy, Diastraty and Diachrony: Inputs from a «Dynamic» Analysis of Term Variation in a Comparable Specialized Corpus. *Interdisciplinary Knowledge-making: Challenges for LSP Research. Book of abstracts*. 21st Conference on Language for Specific Purposes (28-30 June 2017). Bergen, 2017. P. 56.
41. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: the Sociocognitive Approach. Amsterdam — Philadelphia, 2000. 276 p.
42. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. Vienna — New York, 1979. 236 p.

REFERENCES

1. Averbukh, K.Ya. (1986). Terminological variation: terminological and applied aspects. *Questions of linguistics*. Extract 6. S. 28 — 49. (In Russ.)
2. Vasetska, O.I. (2015). Metadata for describing the variability of the terms of the Ukrainian language. *System and structure of the East Slavic languages*. Issue 8. P. 70 — 79. (In Ukr.)
3. Vereshchak, Y.M. (2008). Variability of the phonemic structure of the word in the normative aspect (based on the material of British vocalism). *Proceedings. Series: Philological Sciences (Linguistics)*. Kirovograd, P. 154 — 157. (In Ukr.)
4. Gak, V.G. (1971). Asymmetry of the linguistic sign and some general terminology problems. *Semiotic problems of languages of science, technology and computer science*. Moscow, Ch. I. S. 68 — 71. (In Russ.)
5. Holubovska, I.O., Zhalay, V.Ya., Linyk, T. G., Bykhovets, N.M., Parkhomenko, A.F., Rubashova, L. M., Kruglikova, O.V., Rakhmanova, I.I., Boboshko, T.M. (2016). Terminological variability: approaches to studying. *Linguistics of the XXI century*. C. 3 — 22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/linds_2016_2016_3
6. Gorbachevich, K.S. (1978). Variance of the word and language norm. Leningrad, 238 p. (In Russ.)
7. Grinev-Grinevich, S.V. (2008). *Terminology*. Moscow, 304 p. (In Russ.)
8. Hrytsenko, P.Yu. (1990). *Areal variation of vocabulary*. Kyiv, 272 p. (In Ukr.)
9. Gureeva, A.M., Mishlanova, S.L. (2010). Modeling of terminology (on the example of the term “international undergraduate”). *Herald of the Voronezh State. un-that Series: Linguistics and Intercultural Communication*. № 1. S. 91 — 93. (In Ukr.)
10. Kots, T. (2016). The phenomenon of variability in the history of literary language. *Ukrainian language*. No. 2. S. 82 — 91. (In Ukr.)
11. Leychik, V.M. (2012). Terminology: subject, methods, structure. Moscow, 5th ed. 261 s. (In Russ.)
12. Lotte, D.S. (1961). Fundamentals of the construction of scientific and technical. Moscow, 158 p. (In Russ.)
13. Malevych, L.D. (2010). Linguistic and extra-linguistic determinism of terminological borrowing. *Proceedings. Series “Philological”*. Ostrog, Vip. 14, pp. 411 — 415. (In Ukr.)

14. Malevych, L.D. (2012). Theoretical fundamentals of terminological variability research. *Proceedings. Series "Philological"*. Ostrog, Extract. 31, pp. 61 — 63. (In Ukr.)
15. Malevych, L.D. (1999). Features of the terminology of the pre-scientific period (on the material of hydro-ameliorative terminology). *Linguistics*. № 4 — 5, S. 51 — 58. (In Ukr.)
16. Matvias, I. (1998). *Variants of the Ukrainian literary language*. Kyiv, 162 p. (In Ukr.)
17. Popovych, R.G., Vakulenko, O.L. (2004). Terminological variability in the nominative aspect. *Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko*. No. 17. p. 215 — 217. (In Ukr.)
18. Prystay, B.P. (1992). Accentual variant of nouns of the female genus with suffix-from (a). *Linguistics*. № 6, S. 30 — 34. (In Ukr.)
19. Radchenko, O.I. (2000). Language norm and variability in the Ukrainian scientific terminology: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. Kharkiv, 203 p. (In Ukr.)
20. Rusanivsky, V.M. (1981). The notion of semantic and stylistic invariant. *Linguistics*. Num. 3, S. 9 — 20. (In Ukr.)
21. Symonenko, L.O. (1991). *Formation of Ukrainian Biological Terminology*. Kyiv, 152 p. (In Ukr.)
22. Struhanets, L. (2011). Differential signs of the norm of the literary language. *Culture of the word*. Vp. 74, P. 34 — 43. (In Ukr.)
23. Taranenko, O.O. (2000). Options. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kiev, P. 59 — 60. (In Ukr.)
24. Tkach, A.V. (2009). Slavic variability: the identity of Ukrainian medical terminology: author's abstract. dis ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. Kyiv, 20 p. (In Ukr.)
25. Tsaralunga, I.B. (2012). The phenomenon of variability in the context of linguistic studies. *Actual problems of philology and translation studies*. Aug. 5, P. 205 — 216. (In Ukr.)
26. Languages of the World: Problems of Linguistic Variation: Sat. Articles. (1990). Moscow, 214 p. (In Russ.)
27. Bauer, L. (2002). *An Introduction to International Varieties of English*. Edinburgh, 135 p.
28. Budin, G.A. (2001). Critical Evaluation of the State of the Art of Terminology Theory. *Terminology Science and Research*. Vol. 12. No. 1 — 2, P. 7 — 23.
29. Cabré, M.T. (1998). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam — Philadelphia, 248 p.
30. Chulo, O., Nitzke, J. (2016). Patterns of the Terminological Variation in Post-editing and Cognate Use in Machine Translation in Contrast to Human Translation. *Baltic Journal of Modern Computing*. Vol. 4. P. 106 — 114.
31. Drouin, P., Francoeur, A., Humbley, J., Picton, A. (2017). *Multiple Perspectives on Terminological Variation*. Amsterdam - New York, 260 p.
32. Faber, B.P. (2009). The Cognitive Shift in Terminology and Specialized Translation. *MonTI. Monograph de Traducción e Interpretación*. No. 1. R. 107 — 134.
33. Faber, P., Montero, S., Castro, M., Senso, J., Prieto, J., León, P., Márquez, C., Vega, M. (2006). Process-oriented Terminology Management in the Domain of Coastal Engineering. *Terminology*. Vol. 12 (2), P. 189 — 213.
34. Fernández-Silva, S., Freixa, J., Cabré, T. (2012). Cognitive Approach to Synonymy in Translation. *Cognitive Linguistics between Universality and Variation*. Ed. by M. Brdar, I. Raffaelli, F. M Zic. Cambridge, P. 189 — 213.
35. Gaudin, F. (2003). *Socioterminologie, une approche sociolinguistique de la terminologie*. Bruxelles, 286 p.
36. Kerremans, K. (2014). Terminological Variation in Multilingual Europe: The Case of English. Environmental Terminology Translated into Dutch and French. URL: <https://prezi.com/zgzig.../terminological-variation-in-multilingual-europe>
37. Maslias, R. (2016). Terminology at the European Parliament and the European Institutions. *Terminology of the New Century: Theoretical and Practical Aspects*: Proceedings of the International Conference (Rivne, September 15 — 16, 2016). Rivne, 455 p. URL: <http://ep3.nuwm.edu.ua/4821/>
38. Picht, H., Draskau, J. (1985). *Terminology: An Introduction*. Guildford, 265 p.
39. Nenadić, G., Ananiadou, S., McNaught, J. (2004). Enhancing Automatic Term Recognition through Variation. *Proceedings of the 20th International Conference on Computational Linguistics COLING'04*. Geneva, pp. 604 — 610.

40. Picton, A. (2017). Diatopy, Diastratus and Diachrony: Inputs from a Dynamic Analysis of Term Variations in a Comparable Specialized Corpus. *Interdisciplinary Knowledge-building: Challenges for LSP Research. Book of abstracts*. 21st Conference on Language for Specific Purposes (28 – 30 June 2017). Bergen, R. 56.
41. Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam — Philadelphia, 276 p.
42. Wüster, E. (1979). *Einführung in the terminology terminology and terminology Lexicography*. Vienna — New York, 236 p.

Статтю отримано 16.04.2018

Lesya Malevych

National University of Water and Environmental Engineering, Rivne

TERMINOLOGICAL VARIATION AT ITS PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

The article is discussing the problem of variation in the field of terminology. The purpose of the article is to describe modern theoretical and practical approaches to the phenomena of variation in terminology, to analyze the functions and causes of the terminological variation, to develop a classification of modern term variants.

The Ukrainian terminology of the water management served as the basis for the analysis, the choice of which is due to two main reasons: first, it is one of the oldest terminologies, the units of which are recorded in the most ancient literary works of the Ukrainian language; and second, it is one of the largest Ukrainian terminological systems that covers a whole range of natural, technical, and social sciences and is actively developing today.

The theory of terminological variation was proposed in the 60's and the early 70's of the 20th century. By the end of the 80's, terminology was dominated by the prescriptive approach, according to which the use of variants in the terminology shows its imperfection, complicates the language of science, and therefore needs to be streamlined and standardized.

In the 90's and the beginning of the 21st century, in addition to the prescriptive approach, a descriptive analysis acquires a significant distribution, the essence of which is to understand the variation as a completely natural property of the terminological systems, which enables their constant development. A descriptive approach in terminology was initiated and developed by adherents of the new terminological theories: socioterminology, communicative theory of terminology, functional, sociocognitive terminology, and frame-based terminology.

The article highlights the main reasons for the emergence of the terminological variation: 1) the need of nominating new objects and phenomena; an attempt to come up with a successful name creates multiple terms with the same meaning; 2) the process of renaming certain outdated or imperfect concepts leads to using them together with new ones for some time; 3) borrowing foreign terms; 4) the parallel naming of objects that already have a name in the Ukrainian language: verbose terms are replaced by shorter variants, abbreviations, symbols, etc.

In today's Ukrainian water management discourse, we found about 550 variable paradigms, 72,8% of which are binomial, while the rest (27,2%) are multinomial, and include three or more terms.

The article offers the classification of modern term variants according to the following nomination criteria: 1) the specificity of the sign nature of the term; 2) the source of the specific naming (native terms, borrowed terms); 3) the number of languages involved in the nomination process; 4) derivation method; 5) nominative tools used to construct term variants.

Keywords: *term, terminology, terminological variation, term variants, term variant classification.*

УДК 811.161.2'374.822

Лариса Мовчун

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДОДАТКОВИЙ ТОМ «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» В 11 ТОМАХ: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ

Статтю присвячено питанням історії та принципів укладання Додатка до академічного тлумачного «Словника української мови». Увагу зосереджено на поданні статей з новим наповненням у порівнянні з аналогічним досвідом слов'янської лексикографії. Доведено важливість ілюстративного матеріалу. Проаналізовано деякі проблеми лексикографічної роботи та показано шляхи їх подолання.

Ключові слова: лексикографія, словник, додаток.

Лексикографія — одна з небагатьох галузей, яка дає науковцям інструмент для найповнішої і найточнішої фіксації фактів духовної культури народу, проте не кожен словник сам стає подією в культурному житті суспільства. Майже півстоліття минуло відтоді, як вийшов друком перший том академічного «Словника української мови» в 11 томах (СУМ), але ця епохальна для другої половини ХХ ст. праця є і, без сумніву, залишатиметься еталонною й авторитетною.

Наприкінці ХХ ст. — на початку нинішнього була опублікована низка академічних видань, укладених співробітниками відділу лексикології та лексикографії: однотомний тлумачний словник (СУМ-1) і Російсько-український словник в одному томі та в чотирьох томах (РУС, РУС-4), Словник синонімів української мови в 2-х томах (ССУМ), Фразеологічний словник української мови в 2-х томах і однотомний Словник фразеологізмів української мови (ФСУМ, СФУМ). Світ побачило кілька компактних видань тлумачного словника за редакцією В. Бусла (ВТС),

© Л.В. МОВЧУН, 2018

розпочато видання 20-томного словника (СУМ-20). Активно розвивається українська неографія, представлена словниками Д. Мазурик (НУЛ), А. Нелюби (ЛСІ), Л. Туровської й Л. Василькової (НСЗ), В. Балог, Н. Лозової, Л. Тименко, О. Тищенко (НАСЗ), Є. Карпіловської, Л. Кислюк, Н. Клименко, В. Критської, Т. Пуздиревої, Ю. Романюк (АРСУН). Кожна з праць виконувала своє завдання, фіксує й описує українську лексику в різних аспектах.

Після виходу 11-томного «Словника української мови» почалася робота над новою академічною працею. Проект запропонував керівник відділу лексикології і лексикографії, доктор філологічних наук О. Тараненко [1], проте на заваді стало кілька вагомих причин. По-перше, внутрішнє кадрове забезпечення групи не дозволило одночасно працювати над кількома великими словниками, по-друге, фінансове і кадрове забезпечення Лексичної картотеки перешкоджало розгортанню роботи над її поповненням і, по-третє, існувала нагальна потреба в повноцінному додатковому томі до «Словника української мови» в 11 томах. У 1997 р. Вчена рада Інституту ухвалила рішення тимчасово припинити роботу над багатотомним «Новим словником української мови» і розгорнути роботу над створенням значно меншого за обсягом словника під робочою назвою «Словник української мови, т. 12». Власне, потреба в додатку виникла вже під час підготовки СУМа, який виходив протягом 1970 — 1980-х років. Цей додаток знайшов своє місце на останніх сторінках 11-го тому. Він містив слова на літери А — П: лексику іншомовного походження, деривати зафіксованих в основному реєстрі одиниць та деякі пропущені на своєму місці лексеми. Пропуски спричинила специфіка тогочасної лексикографічної роботи, яка ґрунтувалася на основній джерельній базі — Лексичній картотеці, що вже тоді нараховувала близько 4 млн. карток (ілюстрацій із оригінальних і перекладних художніх творів, а також публіцистичних, наукових, офіційно-ділових, епістолярних, мемуарних текстів). Кожне видання затверджувала картотечна рада і розкреслювали науковці, самі ж картки виготовляли науково-допоміжні працівники на друкарських машинках або й розписували вручну. Таким чином, якась частина лексичного матеріалу могла потрапити до укладача тоді, коли його том уже був опублікований; важливість же пропущеного реєстрового слова зумовлювала необхідність його фіксації в академічному словнику. Функцію швидкого реагування і заповнення деяких лакун якраз і було покладено на той невеликий додаток, що був уміщений в 11-му томі.

Слов'янська лексикографія має певний досвід укладання додатків до великих праць. Таке доповнення мав «Słownik języka polskiego» (SJP) — у форматі окремого одинадцятого тому, що містив близько 6 тис. нових слів, а також окрему передмову і нові списки джерел та ремарок. З-поміж доповнених лексиконів можна згадати і «Большой англо-русский словарь» за редакцією І. Гальперіна (БАРС), 4-те видання якого містить додаток (близько 12 тис. слів на А — Z) зі своєю передмовою, інструкцією

для користувача й списком умовних скорочень. Добираючи реєстрові одиниці для додатка, «автори керувалися, в основному, двома взаємозумовленими принципами: а) актуальністю одиниці і б) її відносною стійкістю» (БАРС 2: 926).

Динамізм лексичної системи будь-якої мови виявляється не лише в постійному продукуванні нових одиниць, а й у перманентному розвитку значень. Отже, перед укладачами додатка до вже опублікованого словника стоїть завдання показати динаміку семантичної структури слова, не повторюючи вже подані значення. Такий підхід до лексикографування одиниць з основного реєстру застосували автори додатка до БАРСа. Семантична структура окремих слів була представлена так би мовити аналітично: основні значення залишалися в основному корпусі словника, нові значення були зафіксовані в додатку.

Схожий підхід був застосований і в праці, підготовленій до друку працівниками відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ, — додатку до 11-томного академічного СУМа «Словник української мови. Додатковий том». Слова з основного реєстру ми позначили астериском над словом, а за допомогою наскрізної нумерації показали місце нового значення. Так, до двох значень слова *коктейль*, поданого в СУМі, було додано ще кілька значень, пор.:

КОКТЕЙЛЬ, ю, ч. 1. Напій, що становить суміш коньяку, лікеру та вин, іноді з цукром, прянощами тощо. *Раз на тиждень Софрон ішов у салон, щоб пограти у кості та пропустити склянку коктейлю* (Рибак, Час..., 1960, 86).

2. Напій, приготований із суміші молока з сиропом і морозивом, кави з морозивом і т. ін. *Молочний коктейль; Кавовий коктейль* (СУМ 4: 216).

КОКТЕЙЛЬ*, -ю, ч. 3. *перен.* Ділова або дружня зустріч, під час якої п'ють коктейлі. *А ось я — дама на коктейлі у вечірній маленькій чорній сукні, без рукавів, декольтована і до біса елегантна* (Леся Степовичка, Шлюб із кухлем..., 2007, 32).

4. *перен.* Про те, що поєднує в собі що-н. різне, різнорідне. *Важка образа на світ, на Любу, на самого себе некла мені горло, на неї накочувалася інша хвиля — гніву, й творили такий коктейль, що від нього можна було похлинутися* (Ю. Мушкетик, Обвал, 1985, 55); *За свідченням спеціалістів, концентрація шкідливих речовин тут [у Ялті] уже в кілька разів перевищує гранично допустиму норму. Такий повітряний коктейль здатний лікувати хіба що гострий похмільний синдром* (Перець, 1989, № 24, 6).

△ **Коктейль Молотова** — пляшка з якою-н. запалювальною сумішшю. *У будівлю телеканалу кинули «коктейль Молотова»* (Вис. Зам., 26.07.2014).

5. *мед.* Особливим чином приготовлений лікувальний напій або рідкий лікарський препарат, що містить кілька компонентів. *Кисневий коктейль* (Додатковий том).

В окремих випадках виникала потреба подавати слово з основного реєстру з повністю оновленим тлумаченням.

АЛГОРИ́ТМ, *у, ч.* Система правил виконання обчислювального процесу, що приводить до розв'язання певного класу задач після скінченного числа операцій. *Для того, щоб розв'язати будь-яку задачу, треба керуватися цілою системою правил — алгоритмом* (Наука..., 5, 1960, 18) (СУМ 1: 32 — 33).

АЛГОРИ́ТМ, *-у, ч.* Система правил виконання обчислювального процесу, що приводить до розв'язання певного класу задач після скінченного числа операцій. *Обчислювальний алгоритм; Алгоритм планування* (ВТС: 21).

АЛГОРИ́ТМ*, *-у, ч.* 1. *інформ.* Настановча послідовність операцій, оформлена у вигляді програми для комп'ютера. *За алгоритмом з допомогою мови, яку розуміє машина, створюється програма, що пропускається через ЕОМ* (НіС, 1985, № 7, 15).

2. *перен.* Узагальнена схема якої-н. діяльності, сукупність послідовних кроків, що ведуть до бажаного результату. *Релігійний світогляд, виходячи з ідеї особистого спасіння, розробляє для віруючого цілий комплекс ідей і норм, зокрема й алгоритмів суспільно орієнтованої поведінки, які відповідають інтересам усього людства* (ЛіС, 1990, № 4, 5).

Повного оновлення тлумачної частини потребували статті із заголовними лексемами, значення яких було переосмислене у зв'язку з розвитком науки, техніки, у цілому знань про світ, а також під впливом культурних і політичних змін, яких зазнав український соціум. Яскравий приклад — осягнення поняття «Бог», а отже, і тлумачення відповідної лексеми.

БОГ, *рідко БІГ*, бо́га, *ч.* У релігійних віруваннях — уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей. *Була б сестра, і був би брат, А то.. нема тепер нічого, Ні бога навіть, ні півбога* (Шевч., II, 1953, 364); *Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, Нема у ній ні ангелів, ні бога, ані семи небес. А є лиш радість і горіння, сукупна праця і хвала* (Тич., I, 1957, 115); *Не ждїть рятунку ні від кого: Ні від богів, ні від царів, Позбудеться ярма тяжкого Сама сім'я пролетарів* (Сто пісень..., 1946, 7); **Образно. — Жіноча врода — бог мій* (Мирний, IV, 1955, 127); // *чого, перен.* Найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь. — *Ми повинні за всяку ціну наздогнати богів золота [банкїрів], інакше станемо.. їхніми титулованими офіціантами* (Стельмах, Хліб..., 1959, 44) (СУМ 1: 207).

У Додатковому томі:

БОГ* і *рідко БІГ*, бо́га, *ч.* 1. *(Б велике)*. У християнстві — творець Всесвіту, всього сущого; вищий розум, який керує світом. *«Я Бог Аврамів, і Бог Ісаїв, і Бог Яковів; Бог не є Богом мертвих, а живих»* (Біблія, Новий Заповіт, 1988, 1218); *У «дереві життя» кабалїстів схематично зображено повний замкнений і організований простір.. як десять взаємопов'язаних еманцій Бога-Творця* (Людина і Світ, 1990, № 9, 54). || У православ'ї

— триєдина верховна сутність (Отець, Син і Дух Святий). *І закричав гучним голосом, кажучи: «Що до мене Тобі, Ісусе, Сину Бога Всевишнього?»* (Біблія, Новий Заповіт, 1988, 1238); — *Ні, — сказав.. Палій. — Милосердний Бог сподобив мене і своєї благості* (Д. Мордовець, Сагайдачний, 1966, 22); *У цих великих відкриттях і досягненнях людині допомагають і сприяють ті виключні дарування і властивості її душі, якими Бог наділив її* (Православний вісник, 1998, № 3 — 4, 47); *Чоловік стріляє, а Біг кулі носить* (Номис, № 83). | Як прикладка. *На моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом-Богом* (М. Хвильовий, Сині етюди, 1989, 211).

2. У багатобожжі — одна з надприродних сил (істот), яка керує певною стихією, відповідає за окрему сферу життя і т. ін. *В се врем'я в рай боги зібрались к Зевесу в гості на обід* (І. Котляревський. — Грінч., т. 1); *Завіса! Все, товариші боги! Мені не смішно. В мене змерзли губи* (М. Вінграновський, Вибр. тв., 1986, 30); *Китайці вірили, що річковий бог Хопей, чи Білий Дракон, — могутній володар вод* (Незвичайне..., 1976, 125). | Образно. *Той Бог птахів, і провесни, і хмар, і молоді зелені шумкої.. відтеплів серцем, поголубів, посивів з голубами й розтав між них* (В. Стус, Поезії, 1990, 106).

3. *перев. у мн.* Живописне і т. ін. зображення творця Всесвіту або святих; ікона, образ. *Поцілувала на божнику бога* (Г. Барвінок. — Грінч., т. 1); *Тільки Трохим у своєму кутку «під богами» та ті, що спали або так собі лежали на обгорнутому напіввітному полу, не рухались і не звертали на його [діда] уваги* (В. Винниченко, Краса і сила, 1989, 249); *Дячок сидів біля богів і їв яблука* (М. Хвильовий, Сині етюди, 1989).

4. *перен.* Про людину, яка має владу над іншими людьми, над світом. *Ворушилися на обгороджених колючими дротами площах мільйони безкрилих комах, ..так і не донісши до кремлівського бога ані надій своїх, ні свого розпачу, ні навіть прокляття* (А. Дімаров, В тіні Сталіна, 1990, 109); *Ньютон, вимовляючи слово БОГ, мав потребу схилити капелюха. Сучасним «дослідникам світових таємниць» це не потрібно: вони «самі — боги»...* (Людина і світ, 1990, № 9, 15). || Людина, яка досягла найвищої майстерності в чому-н.; майстер своєї справи. *Німець Шютце, який помер на початку ХХ століття, своєрідний «бог поліглотів», знав аж... 270 мов!* (НіС, 1990, № 11, 87). || Про предмет поклоніння, захоплення; кумир. Раніше той, хто йшов на «стон айленді» [у модному одязі компанії «Stone Island»], у наших колах вважався царем і богом (Футбол, 17.09.2017). || Сила природи, явище життя, предмет, якому поклоняються. — *Любий мій, сьогоднішній день у вашім житті знаменитий. Ви причастилися великому богові на ймення життя* (В. Дрозд, Подих чудесного, 1988, 254); *Вони вірять тільки в одного бога — мистецтво* (М. Слабошпицький, Марія Башкирцева, 1987, 65).

5. *тільки кл., з означ. і без.* Вигук, який ужив. для вираження здивування, радості, страждання і т. ін. *А Боже, Юрку, натягни на кисіль шкурку!* (Номис, № 10050); *І раптом — Боже! — після того чаду і тарпати, рівної нулю, — я чую дощ* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 44); *Боже мій, до чого ми дожили! Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями* (М. Хвильовий,

Сині етюди, 1989, 352); *О Боже праведний, важка доука — сліпорожденним розумом збагнуть: ти в цьому світі — лиш кавалок муки* (В. Стус, Поезії, 1990, 38) (Додатковий том).

Важливо брати до уваги, що 11-томний «Словник української мови» і «Додатковий том» — цілісна праця, саме тому в тлумаченні укладачі додатка повсякчас спираються і покликаються на основний корпус словника. Так, у «Додатковому томі» тлумачення віддієслівних іменників *бабахання* і *бабахання* ґрунтується на дієсловах *бабахати* і *бабахкати*, поданих у СУМі:

БАБАХАННЯ, -я, с., розм. Дія за знач. **бабахати**. *Родик під бабахання корків шампанського та пугукання натовпу випиває шклянку води* (О. Ульяненко, Вогненне око, 1999, 124); **БАБАХКАННЯ**, -я, с., розм. Дія за знач. **бабахкати**. — *Що ти городиш, Авер'янов?! — заревів Захарович, змітаючи зі столу листки з підказками і шматки пластику, що розліталися під час істеричного бабахання трубкою по апарату. Чоловік не усвідомлював, що досі стискає в руці слухавку* (М. Кідрук, Жорстоке небо, 2014, 167) (Додатковий том).

Додаток поповнює словотвірні гнізда, уже засвідчені одинадцяти-томником. У СУМі є *антик*, *антиквар*, *антикварій*, *антикварний*; «Додатковий том» подає *антикваріат*; у СУМі — *аранжування*, *аранжувати*, у «Додатковому томі» додано *аранжувальник*; гніздо з коренем *-атом-* (*атомізм*, *атомістика*, *атомістичний*, *атомний*, *атомник*, *атомохід*) поповнене лексемами *атомарний*, *атоміст*, *атомність*. Додатковий том показує активність окремих компонентів слова — як тих, що вже прижилися в мові, так і нових: префікса **анти-** (*антибільшовизм*, *антибільшовицький*, *антибіоз*, *антивірус*, *антиген*, *антигенний*, *антигерой*, *антидемпінговий*, *антидепресанти*, *антидоти*, *антидромний*, *антикоагулянт*, *антиконституційний*, *антикорозійний*, *антикризовий*, *антимікробний*, *антимонопольний*, *антиоксиданти*, *антирабічний*, *антиреалізм*, *антиречовина*, *антироман*, *антисанітарія*, *антисвіт*, *антисканерний*, *антисклеротичний*, *антисоціальний*, *антиспазматичний*, *антистатик*, *антистатичний*, *антистресовий*, *антитерористичний*, *антитоксинний*, *анти-тоталітарний*, *антиукраїнський*, *антиурядовий*, *антиутопія*, *антифриз*, *антифрикційний*, *антициклональний*, *античастинки*, *антишумовий*, *антиядерний*), основ **веб-** (*веббраузер*, *вебмайстер*, *вебнавігатор*, *вебрайтер*, *вебресурс*, *вебсайт*, *вебсервер*, *вебсторінка*); **євро-** (*євробанк*, *євробачення*, *євровалюти*, *єврогрупа*, *євродепозити*, *євродолари*, *єврокард*, *єврокредити*, *євролінія*, *євроноти*, *єврооблігація*, *євроракети*, *євроремонт*, *євроринок*, *євростратегічний*, *єврочек*); суфікса **-істик(а)** на позначення комплексної науки (*африканістика*, *балканістика*, *богемістика*, *болгарістика*, *візантиністика*, *глобалістика*, *індіаністика*, *ісламістика*, *іспаністика*, *литуаністика*, *юдаїстика*, *японістика*) тощо.

Додатковий том засвідчує утвердження норм сучасної української літературної мови. Наприклад, у ньому представлений широкий спектр прикметників із суфіксом **-льн(ий)**, що в сьогоденній мовній практиці

витісняють прикметники дієприкметникового походження на **-уч(ий) / -юч(ий)**: *амортизувальний, багатообіцяльний, болетамувальний, вакуумувальний, варіювальний, вибілювальний, випереджальний, випинальний, вирізняльний, вібрувальний, відмотувальний, відображувальний, відсвіжувальний, газоперекачувальний, загартовувальний, заморожувальний, запам'ятовувальний, запрошувальний, зріджувальний, осаджувальний, пікірувальний, повітроохолоджувальний* і т. ін.

Перед «Додатковим томом» стояло таке ж завдання, як і перед СУМом, — зафіксувати сучасну українську лексику (активну і найуживанішу пасивну) від І. Котляревського до нашого часу, дати їй нормативну, функціонально-стильову, емоційно-експресивну й часову характеристику та витлумачити її. Поряд із нейтральною лексикою додаток фіксує марковані одиниці, притаманні розмовному, просторічному і жаргонному мовленню, причому розмовні елементи, порівняно із просторічними і жаргонними, представлені значно ширше.

БАБЕ́НЦЯ, -ї, ж., розм., зневажл. Висока й товста або сердита, грізна, сварлива жінка. — *Завалить прима спектакль! — бідкався танцівник, який виконував партію джигіта. — Кам'яна бабенція! — поділив думку колеги соліст-візир* (А. Крижанівський, Томагавки і макогони, 1990, 352); **БАБУСЕ́НЦЯ**, -ї, ж., розм. Тс. **бабу́ся** (з відтінком фамільярності або зневаги). *Бабусенція третя: — Ох і смішило! Ох і чудило!.. Учора виступав на «Порошинці». Дак [так] ви знаєте, що він зробив?* (Перець, 1989, № 7, 15); **БА́БКИ**, -бок, мн., жарг. Гроші. *Коли суворі фінансисти «підбили всі бабки» і вже вкотре перелічили графи витрат і доходів, вперше цифрові вкладки звіту про діяльність правління за 1988 рік зазвучали музикою* (Роб. газ., 14.03.1989); *Заробляти бабки* (Додатковий том).

«Додатковий том» продовжує традицію СУМа щодо фіксації діалектизмів. Перш за все, на місце в реєстрі заслуговують лексеми, засвідчені в мові художньої літератури, як-от:

БА́ЙДУР, -а, ч., діал. Чоловік, який залицяється до багатьох жінок; бабій. *Він любив.. самого себе.. і дбав тільки про себе. Тинявся по всіх вулицях і сусідських селах, гуляв де попало і з ким попало, такий собі байда, байдур, гуляка* (В. Ілляшенко, Біла-біла гречка, 1978, 53); **БАКА́ІСТИЙ**, -а, -е, діал. З вибоїнами, ямами, калюжами. *Не ходи туди, бо там дно дуже бакаїсте; Там шлях дуже бакаїстий* (Грінч., т. 1); *По бакаїстій дорозі серединою села ходив туди й назад сліпий Атаманюк із головатим костуром у руці й викрикував своє: — Молітесь, людіє [люди], страшний суд іде!* (Р. Іванчук, Бо війна війною..., 1991, 100).

Додатковий том фіксує і тлумачить також стійкі сполучення слів, не засвідчені СУМом, причому в цій частині немає абсолютного дублювання матеріалу з уже опублікованих словників фразеологізмів.

«Додаток у певному сенсі є «лакмусовим папірцем» — перевіркою на стійкість словникової одиниці», — наголошують укладачі додатка до англо-російського словника (БАРС 2: 927). В. Дорошевський у передмові додатка словника польської мови зазначив, що «словник є не тільки мовним

ФО Зловити золоту рибку

СУМ	ФСУМ	Додатковий том
—	<p>Ловити рибку в чому, ірон. Мати користь, вигоду з чого-небудь; наживатися. <i>У військовому складі на Погоржельці за вироком військового суду було підвищено шість кицьок. Уявляю собі, як лукаво посміхалися тоді собі у вус усі ті, хто ловив рибку у тому військовому складі</i> (Переклад С. Масляка). Ловити золоту рибку. <i>Не в гордій самотності ловила Красникова свою «золоту рибку»</i> (3 газети) (ФСУМ: 352).</p> <p>Спіймати жар-птицю (золоту рибку). Стати везучим, досягти чогось значного. — <i>Вистійти проти біди, не даси себе придавити, от уже й твоє зверху, а наберешся сили, випростасишся, — дивись, і спіймаєш свою жар-птицю</i> (Л. Юхвід) (ФСУМ: 682).</p>	<p>Зловити [свою] золоту рибку — 1) досягнути бажаного результату, успіху, удачі в якій-н. справі. <i>Будь-яка політична нестабільність дає опозиціонерам шанс у каламутній воді зловити свою «золоту» рибку. Тобто шанс на дострокові вибори</i> (Вис. Зам., 25.10.2017); <i>Дерек Волкотт [письменник] зловив свою золоту рибку в океані поезії і залишив цьому світові, щоби вона виконувала бажання...</i> (І. Павлюк, Буквоїд, 13.04.2017); 2) вдало одружитися. — <i>А ви-те, Сяньку, вже виділи того старого лисого ропуха, що до панни Марії посватався? ..Діждався, зловив-таки свою золоту рибку. Йому б пані Ольга швидше підійшла, а він до її дочки молодюсінкої</i> (Н. Гуменюк, Танець білої тополі, 2016, 20); — <i>Юліян Цезаревич не був із тих, щоб не знав про одно і друге. Загніздився в Покутівці, зблизився до парохії, а що має бути гладкий, то закинув вудку і зловив золоту рибку-одиначку, спадкоємницю бабуні. Цезаревичі завжди були вбогі. При такій невістці, як Ева Захарій, Цезаревичі зможуть огрітися</i> (О. Кобилянська, Апостол черні, 1994. — БУЛ, 20.10.2017).</p>

ФО Небесна канцелярія

СУМ	ФСУМ	Додатковий том
—	—	<p>Небесна канцелярія, жарт. — про надприродні сили. <i>У кишені шестийний наган. І що йому Бог Саваоф і вся небесна канцелярія? Звів нагана, бацнув раз, і дутий київський образ розсипався на скалки</i> (У. Самчук, Марія. — Укр. літ., 20.09.2016); <i>Кажуть, шлюби укладаються на небесах. Та даних небесної канцелярії в нашому розпорядженні немає. А статистика по країні — під рукою</i> (Людина і світ, 1989, № 10, 2).</p>

архівом, а й певною мірою мовою в потенційному стані» (SJP 11: VIII). Підготовлений в Інституті української мови НАНУ «Додатковий том» також укладався таким чином, щоб його реєстр якнайповніше відбивав потенційні можливості української мови, однак цей підхід не завжди себе виправдовує, адже мова не підпорядковується повністю чітким алгоритмам словотвору, її лексична система не вкладається в прокрустове ложе симетрії. Тому остання редакція «Додаткового тому» найбільшою мірою фіксує саме фактичний лексичний матеріал, залишаючи можливість укладачам у майбутньому простежити, чи наповняться потенційні чарунки реальним матеріалом і наскільки вони будуть ним наповнені. Так, 11-томний СУМ фіксує небагато дієслів із префіксосполукою **попо-**

Початково в реєстрі «Додаткового тому» було запропоновано близько 300 одиниць із префіксополовою **попо-**, значна частина яких не мала ілюстративного підтвердження. Немало таких утворень справді є абсолютно штучними конструктами, як-от: *попоакомпонувати, попоаплодувати, попоафішувати, попобезчинствувати, попоблагоденствувати, попоблаженствувати, попоблакитніти, попобланишувати, попоблефувати, попоблокувати, попобоготворити, попобойкотувати, попобоксувати, попобомбардувати* та ін. Натомість в остаточній редакції було введено узагальнювальну статтю («**ПОПО-**..., *преф., розм.* Ужив. у дієсловах зі значенням «робити що-н. багато разів або тривалий час»: **попоа́йкати, попоа́хати, попобазі́кати, попоспереча́тися** і т. ін.») і подано близько 50 дієслів, підтверджених паспортизованими ілюстраціями, напр.:

ПОПОГУПАТИ, -аю, -аеш, *док., розм.* Гупати тривалий час, довго або часто; добре погупати. *Пишов у науку до Феї — вивчаю західноєвропейські танці. Прекрасно! З ранку до вечора попогупаю — не треба й апетитних капель* (О. Ковінька, Подорож до Ворскли, 1975, 131).

ПОПОХАРЧУВАТИСЯ, -юся, -уєшся, *док., чим і без дод., розм.* Харчуватися, похарчуватися довго, тривалий час чим-н. — *Вивезіть лишень свою Каралаєву в степ та посадіть її хоч на місяць на ожеред сіна, ..то й минеться те лихо од нервів. Нехай би з місяць попохарчувалась одним повітрям, ..то, може б, не вередувала так* (І. Нечуй-Левицький, Збір. тв., 1966, т. 6, 78 — 79).

Ілюстрація відіграє надзвичайно важливу роль у тлумаченні. Вона не просто ілюструє значення чи його відтінок, а й іноді доповнює саме тлумачення. Традицію давати точну паспортизацію, закладену в 11-томнику, продовжено і в «Додатковому томі», адже ілюстративний матеріал нерідко вказує на приблизний час активного входження тієї чи тієї лексеми в мову або період актуалізації її значення.

Наприклад, іменник *амброзія* поданий у СУМі як моносемічне слово: **АМБРО́ЗІЯ, АМВРО́СІЯ** «у давньогрецькій міфології — ароматна їжа богів, що нібито надавала їм вічної юності, краси й безсмертя» (СУМ 1: 38).

Такий лексикографічний опис семантики був достатнім для мовця 70-х років ХХ ст., попри те, що цим словом позначають небезпечний бур'ян, який з 20-х років минулого століття росте на території України. Зміни в екосистемі, наслідки яких стали відчутними в ХХІ ст., актуалізували для носіїв української мови друге, термінологічне значення. Додатковий том не лише фіксує його, а й за допомогою паспортизованої ілюстрації засвідчує приблизний час актуалізації.

АМБРО́ЗІЯ*, -ї, *ж. 2. бот.* Трав'яниста рослина родини складноцвітих із дрібними квітками; поширена перев. у Північній Америці, у Європі є бур'яном. *Природна степова і лучна рослинність стійко тримається проти занесених з Америки бур'янів — амброзії полинолистої та інших, вона захищає наші поля від колорадського жука, довгоносиків та інших шкідників* (НіК, 1986, вип. 20, 219).

Як уже було зазначено, основне джерело ілюстративного матеріалу СУМа і «Додаткового тому» — Лексична картотека Інституту української мови. Відомо, що на зламі століть картотечна справа пішла на спад, тож перед укладачами гостро постало питання вибору нових джерел. На допомогу прийшов електронний ресурс: сайти «Буквоїд», численні бібліотеки українських текстів у мережі Інтернет, електронні версії періодичних видань. Укладачі активно послуговувалися корпусом українських текстів на лінгвістичному порталі *mova.info*, який створили співробітники лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом д. філол. н. Н. Дарчук, користувалися базою контекстів уживання лексико-словотвірних інновацій, що створена співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ під керівництвом д. філол. н., проф. Є. Карпіловської.

Проблеми, які відчули укладачі, зумовлені були й процесом зміни поколінь у лексикографії та браком належного кадрового забезпечення. Роботу над «Додатковим томом» починали досвідчені лексикографи В. Білоноженко, В. Фридрак, Г. Горюшина, Н. Неровня, Т. Федоренко, представники середнього покоління І. Гнатюк, З. Козирева, Н. Лозова, Л. Мовчун, І. Самойлова, О. Тищенко, Т. Цимбалюк-Скопненко. Старше покоління відійшло від лексикографічної роботи, натомість до роботи долучилося молодше покоління — В. Балог, О. Боярчук, Л. Дідун.

Укладений додаток, завершуючи етап тлумачної лексикографії ХХ ст., дає старт роботі над новим словником української мови, що, безперечно, ґрунтуватиметься на осучасненій джерельній базі, формування якої вже розпочато в Інституті української мови НАНУ, а врахування здобутків і шляхів подолання проблем, що виникали перед укладачами «Додаткового тому», посприє вдосконаленню подальшої словникарської роботи.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АРСУН — Карпіловська Є., Кислюк Л., Клименко Н., Критська В., Пуздирева Т., Романюк Ю. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Київ, 2013. 416 с.
- БАРС — Большой англо-русский словарь: в 2-х томах. Москва, 1987.
- ВТС — Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. В. Бусел. Київ — Ірпінь, 2007. 1736 с.
- ЛСІ — Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації. 2004 — 2006: словник. Харків, 2007. 143 с.; Коротич К., Лук'яненко С., Нелюба А., Нелюба С., Трифонов Р. Лексико-словотвірні інновації (2007): словник. Харків, 2009. 176 с.; Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008 — 2009): словник. Харків, 2010. 116 с. та ін.
- НАСЗ — Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010). Київ, 2010. 280 с.
- НСЗ — Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення: словник. Київ, 2008. 270 с.
- НУЛ — Мазурик Д. Нове в українській лексиці: словник-довідник. Львів, 2002. 130 с.
- РУС — Анніна І.О., Горюшина Г.Н., Гнатюк І.С. та ін. Російсько-український словник. Київ, 2003. 1424 с.

- РУС-4 — Гнатюк І.С., Головащук С.І., Жайворонок В.В. та ін. Російсько-український словник: у 4 т. Київ, 2011 — 2014.
- ССУМ — Бурячок А.А., Гнатюк Г.М., Горюшина Г.Н. та ін. Словник синонімів української мови: в 2 т. Київ, 1999 — 2000.
- СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
- СУМ-1 — Словник української мови. Кер. В.В. Німчук. Київ, 2016. 1320 с.
- СУМ-20 — Словник української мови: у 20 т. Київ, 2010 — .
- СФУМ — Словник фразеологізмів української мови. Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ, 2008. 1104 с.
- ФСУМ — Білоноженко В.М., Винник В.О., Гнатюк І.С. та ін. Фразеологічний словник української мови: у 2 книгах. Київ, 1993. 980 с.
- SJP — Słownik języka polskiego. T. 1 — 10. Red. W. Doroszewski. Warszawa, 1958 — 1968; Słownik języka polskiego. T. 11. Suplement A — Ż. Red. W. Doroszewski. Warszawa, 1969. 564 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тараненко О. Новий словник української мови: концепція і принципи укладання. Київ — Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.

LEGEND

- АРСУН — Karpilovskaya, Ye., Kislyuk, L., Klymenko, N., Kritsa, V., Pusdireva, T., Roman-yuk, Yu. (2013). Active Resources of the Modern Ukrainian Nomination: The Idiographic Dictionary of the New Vocabulary. Kyiv (in Ukr.)
- БАРС — Large English-Russian Dictionary: in 2 vol. (1987). Moscow (in Russ.)
- ВТС — Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language. (2007). Structure and Heads Ed. V., Bousel. Kyiv — Irpin (in Ukr.)
- ЛСІ — Nelyuba A., Nelyuba S. Lexical-Word-Building Innovations. 2004 — 2006: Dictionary. Kharkiv, 2007; Korotich K., Lukyanenko S., Nelyuba A., Nelyuba S., Trifonov R. Lexical-word-building Innovations (2007): Dictionary. Kharkiv, 2009. 176 p.; Nelyuba A. Lexical-Word-Building Innovations (2008 — 2009): Dictionary. Kharkiv, 2010 (in Ukr.)
- НАСЗ — New and Updated Words and Meanings: Dictionary Materials (2002 — 2010). Kyiv, 2010 (in Ukr.)
- НСЗ — Turovskaya, L.V., Vasilkova, L.M. (2008). New Words and Meanings: Dictionary. Kyiv (in Ukr.)
- НУЛ — Mazurik, D. (2002). New in the Ukrainian Vocabulary: Dictionary-Directory. Lviv (in Ukr.)
- РУС — Annina, I.O., Goryushina, G.N., Gnatyuk, I.S. etc. (2003). Russian-Ukrainian Dictionary. Kyiv (in Ukr.)
- РУС-4 — Gnatyuk, I.S., Golovashchuk, S.I., Zhayvoronok, V.V. etc. Russian-Ukrainian Dictionary: 4 Vol. Kyiv, 2011 — 2014 (in Ukr.)
- ССУМ — Buryachok, A.A., Gnatyuk, G.M., Goryushina, G.N. etc. Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language: 2 Vol. Kyiv, 1999 — 2000 (in Ukr.)
- СУМ — Ukrainian Language Dictionary: 11 vol. in Kyiv, 1970 — 1980.
- СУМ-1 — Dictionary of the Ukrainian Language. (2016). Corps, V.V., Nimchuk. Kyiv (in Ukr.)
- СУМ-20 — Dictionary of the Ukrainian language: 20 t. Kyiv, 2010 — .
- СФУМ — Dictionary of Phraseology of the Ukrainian Language. (2008). Structure: Bilonozhenko, V.M. and others. Kyiv (in Ukr.)
- ФСУМ — Bilonozhenko, V.M., Vinnik, V.O., Gnatyuk, I.S. etc. (1993). Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 books. Kyiv (in Ukr.)
- SJP — Słownik języka polskiego. T. 1 — 10. Red. W. Doroszewski. Warszawa, 1958 — 1968; Słownik języka polskiego. T. 11. Suplement A — Ż. Red. W. Doroszewski. Warszawa, 1969. 564 p. (In Polish)

REFERENCES

1. Taranenko, O. (1996). The New Dictionary of the Ukrainian Language: The Concept and Principles of Compiling. Kyiv — Kamenets-Podilsky (in Ukr.)

Статтю отримано 16.04.2018

Larysa Movchun

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (SUPPLEMENT): EXPERIENCE AND PROBLEMS OF COMPILING

The article is devoted to the issues of history and principles of compiling of the Supplement of the «Dictionary of the Ukrainian Language» (1970 — 1980), which has been an authoritative and reference work for many decades. Analysis of experience in respect of supplements in Slavic lexicography has shown the need for major structural components: introduction, user instructions and lists of abbreviations.

One of the tasks posed by the lexicographers is the demonstration of the dynamics of the word semantic structure, not reiterating the already given information. In this connection the part of dictionary articles are formed analytically: the primary meanings are left in the main body of the dictionary, the new meanings are fixed in the Supplement. The words from the main registry are marked by asterisk, the place of the new meaning is shown by means of through numbering. Some entries, namely the words changed in connection with the development of science, technology, in general knowledge of the world, as well as under the influence of cultural and political changes in the Ukrainian society, are completely updated.

The article shows the role of quotations, which illustrate meanings, complement the explanations, and often indicate the approximate time of the active inclusion of lexeme in the language. Problems that arose before the compilers of the Supplement caused by the lack of staffing and technical support. It could be concluded that the Supplement, completing the stage of explanatory lexicography of the 20th century, gives rise to the work on a new Ukrainian language dictionary based on a modern sources, the formation of which has already begun at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences. Taking into account the achievements and ways to overcome the problems will help to improve further vocabulary work.

Keywords: *lexicography, dictionary, supplement.*

УДК 811.161.2:81'322

Валентина Критська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АВТОМАТИЗАЦІЯ ВИЗНАЧЕННЯ СЛОВОЗМІННИХ ПАРАДИГМ НОВИХ ІМЕННИКІВ

У статті запропоновано алгоритм визначення словозмінних парадигм нових іменників для систем автоматичного опрацювання українських текстів. Базовим ресурсом для процедури обрано «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (К., 2011). Для оптимізації пошуку відповідної моделі словозміни в цьому словнику використано спільні формальні ознаки буквеної і морфемної структури нових слів і реєстрових одиниць словника. Алгоритм передбачає визначення словозмінних парадигм нових іменників в інтерактивному режимі: комп'ютер пропонує спектр можливих парадигм, з яких фахівець обирає оптимальну.

Ключові слова: словозміна, словозмінна парадигма, інновація, система автоматичного опрацювання тексту, модель, алгоритм.

Поява великої кількості нових слів у сучасний період розширення функцій української мови спричинює проблему їхнього адаптування до системи мови, зокрема до її словозмінної підсистеми. Процес входження інновації до лексикону передбачає її пристосування до прийнятих у мові способів і засобів змінювання слова (творення його форм) за наявними зразками — парадигмами. Визначення для нового слова його словозмінної парадигми є передусім важливим для його правильного вживання. Особливої ваги знання законів формотворення від нових слів набуває в системах автоматичного опрацювання мовної інформації. Значення цих систем зросло зі створенням корпусів та електронних словників української мови, адже для введення до них нової лексики обов'язковою є інформація про зміну слів. Без такої інформації неможливими є автоматичний морфологічний, синтаксичний, семантичний аналіз

© В.І. КРИТЬСЬКА, 2018

текстів, їхнє розмічення (анотування) у корпусах, лематизація слівформ для укладення словників, потреб пошуку слів у текстах тощо. Визначення словозмінних парадигм нових слів може становити спеціальну комп'ютерну програму в процесі автоматичного введення інновацій до названих систем. Для створення такої програми необхідно попередньо розробити алгоритм — послідовність дій, унаслідок яких для кожного нового слова буде визначено його словозмінну парадигму. Далі подаємо опис такої алгоритмічної процедури для визначення словозмінних парадигм нових іменників в українській мові.

Довідковою базою для створення алгоритму слугував «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (далі — ГС) як корпус унормованих і кодифікованих словозмінних ресурсів сучасної української літературної мови [6]. Визначення типу відмінювання нових слів відбуватиметься в процесі вибору необхідної парадигми з ГС. Парадигми слів у цьому словнику позначені трипозиційними кодами. Кожна позиція в кодах відповідає одному з трьох складників парадигми: 1) флексійний набір, 2) схема наголошування, 3) морфонологічна зміна в основі слова. Кожен складник має свою позначку, комбінації таких позначок й утворюють коди (ідентифікатори) словозмінних парадигм. Зміст позначок подано в спеціальних таблицях — додатках до корпусу ГС. Сукупність кодів являє собою формалізовану модель системи словозміни української мови. Загалом для змінюваних слів сучасної української мови виділено 1088 типів парадигм. Для визначення парадигм нових слів використано також результати дослідження їхньої словотвірної структури, здійсненого на тій самій вибірці [4].

У нашому дослідженні запропоновано інтерактивну алгоритмічну процедуру, в якій пошук претендентів для вибору парадигми виконує комп'ютер, а остаточне рішення щодо вибору парадигми для певного нового слова залишається за фахівцем.

Матеріалом пропонованого дослідження є нова лексика, вибрана з Комп'ютерного фонду інновацій (КФІ) відділу структурно-математичної лінгвістики (нині — відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики) Інституту української мови та картотеки автора, сформованих протягом 2006 — 2016 рр. У КФІ переважає лексика публіцистики, ширше, засобів масової інформації та комунікації (детальніше див. передмову до [3]). Обсяг нашої дослідницької вибірки становить 5055 іменників. Пропонований алгоритм визначення словозмінної парадигми нових іменників в українській мові за допомогою ГС ґрунтуємо на таких теоретичних положеннях:

1. Будь-яке нове слово — питоме чи запозичене — набуває своїх граматичних, зокрема словозмінних, ознак за правилами чинної граматики мови, у якій воно починає функціонувати [2; 5; 9]. Так, усі нові слова, які усталюються в українській мові як іменники, обов'язково набувають граматичної категорії роду, в тому числі й незмінні іменники, що мають нульовий тип словозмінної парадигми (пор. з російською, де, за твердженням

В.В. Виноградова, віднесення до одного з трьох родів є обов'язковим для іменника в однині) [1: 82; 10].

2. Словозмінна структура слова безпосередньо пов'язана з його слотовірною структурою, в українській мові передусім з його суфіксальною частиною [Там само], тобто з кінцевою частиною слова. В українській мові як мові флективній основна граматична інформація, зокрема про словозміну [7: 209], зібрана саме в кінці слова. Інверсійний спосіб упорядкування слів у реєстрі ГС (за подібністю їхніх кінцівок) полегшує зіставлення нових слів за їхніми кінцевими буквосполучками з уже наявними в цьому словнику.

3. З огляду на дію у мові закону аналогії [8] кінцівки нових слів, подібні до кінцівок слів у реєстрі ГС, з великою вірогідністю сигналізуватимуть про подібність їхньої словозміни, адже нові слова є результатом дії тих самих підсистем системи мови, що й кодифіковані слова.

Показовість реєстру ГС (близько 140 тис. слів) дає підстави для припущення, що в ньому міститиметься необхідний зразок словозмінної парадигми для аналізованих нових іменників. Відсутність у ГС такого зразка відмінювання для нового слова свідчатиме про неповноту врахування формальних ознак слова в процедурі пошуку або про появу в українській мові нової словозмінної парадигми, не зафіксованої в ГС.

У ГС міститься майже 75000 іменників, які мають 689 типів відмінювання. Зовнішньою для словозмінної парадигми є постійна ознака роду іменника. Її приписано всім іменникам, крім множинних. Коди словозмінних парадигм для певних типів відмінювання сформовано окремо в межах родових підкласів та підкласу множинних іменників.

Зіставлення кінцівок нових іменників з кінцівками іменників, уже наявних у реєстрі ГС, здійснюємо за їхньою вихідною, словниковою, формою. Таке зіставлення може виявити частковий збіг кінцевих буквосполуч іменників або відсутність збігу. Останнє пояснюється тим, що в ГС відсутні абрєвіатури, слова з некириличним написанням, власні назви, слова з цифрою в кінці.

Алгоритм визначення словозмінної парадигми нових слів використовує формальні ознаки графічної структури слів, які уможливають оптимізацію такої процедури. Оптимізація полягає в зменшенні кількості тих гіпотетичних парадигм відмінювання нових слів, які комп'ютер для вибору пропонує досліднику з реєстру ГС. Наприклад, кожна з груп слів, об'єднаних за певною кінцевою літерою, має свій набір словозмінних парадигм. За нашими даними [4], понад 50 % нових іменників є похідними від уже наявних слів, розташованих в їх кінцевій частині. З цього випливає, що парадигми таких похідних слів можна визначити за уже зафіксованим в реєстрі ГС твірним словом.

Готуючи нові іменники до процедури визначення словозмінної парадигми, здійснюємо їх параметризацію. За контекстом встановлюємо їхню вихідну форму та фіксуємо інформацію про їхній рід, належність до категорії істот чи неістот та наголос. До юкстапозитів, кожний із складників

яких становить відмінюване слово, подаємо інформацію про рід кожного з них. Наприклад, новий складний іменник *економіст-маркетолог* дістає позначки **чі/чі**, які вказують на належність обох слів у його складі до чоловічого роду та до категорії істот. Натомість складний іменник *інтернет-спільнота* одержує позначку **ж** (жіночий рід), оскільки перший його складник — основа **інтернет-** не змінюється і має в структурі цього іменника статус залежного атрибута-прикладки. Отже, уже на етапі підготовки матеріалу для роботи алгоритму здійснюємо формалізацію інформації про граматичні ознаки нових іменників для оптимізації пошуку в ГС зразка їхньої словозміни. Звичайно ж, не всі іменники з нашої текстової вибірки увійдуть до лексику української літературної мови. Проте дослідити, як нова лексика, що з'явилася в сучасній мовній практиці, взаємодіє зі словозмінною системою мови, вважаємо важливим для з'ясування її відповідності чинним мовним нормам, а отже, й для визначення перспектив її усталення у мові.

Наступним кроком роботи нашого алгоритму після визначення родової ознаки слів та їхньої належності до категорії істот чи неістот є розподіл іменників за кінцевою буквою. Після цього алгоритм окремо працюватиме з кожною такою групою іменників. Передусім алгоритм перевіряє, чи містить новий аналізований іменник слово, яке вже є в реєстрі ГС. Його далші кроки залежать від результату цієї перевірки.

Продемонструємо роботу описуваного алгоритму на прикладі групи іменників з кінцевою літерою **г** (їх у нашій вибірці 115).

Усі іменники з кінцевою **г** — чоловічого роду, можуть позначати як неістот, так і істот. Новотворів — складних іменників із двома відмінюваними словами, в аналізованій групі виявилось 7: *танець-діалог, місто-аналог, лікар-нарколог, менеджер-технолог, галерист-політехнолог, лікар-дерматовенеролог, економіст-маркетолог*. Серед складників цих юкстапозитів є слова з реєстру ГС (*танець, діалог, місто, аналог, менеджер, технолог, лікар, економіст, нарколог*), а отже, для них тип відмінювання вже визначено в словнику. Складники, відсутні в реєстрі ГС, алгоритм аналізує як нові слова: слово *галерист* він відносить до групи слів з кінцевою літерою **т**, *політехнолог, дерматовенеролог* — увійдуть до групи з кінцевою **г** (Табл. 1).

Частину розглядуваних іменників становлять похідні, утворені за допомогою препозитивних формантів (префіксів, основ і слів), що їх унаслідок порівняння зі словами в ГС або з новими запозиченнями (див. у Табл. 1 слова з кінцевими *трейдинг, паркінг*). У нашій вибірці 48 таких похідних слів. Крім того, у деяких ускладнених самостійних запозиченнях повторюється в кінцівці нове запозичення *кастинг*, пор. *бродкастинг, нероукастинг*. Завдяки цьому після визначення коду словозмінної парадигми запозичень на зразок *кастинг* той самий код можна буде приписати і словам *бродкастинг, нероукастинг*.

Проте у нашій вибірці зафіксовані й нові слова (їх 44) без твірного слова в кінцівці, зокрема з кінцевими буквосполуками **-инг / -інг** (Табл. 2).

Табл. 1. Нові іменники з відмінюваним словом на г у кінцевій позиції

переаншлаг	енергохолдинг	екотренінг
супермаг	агрохолдинг	бліц-брифінг
VELOKOVЧЕГ	інтернет-холдинг	кайтсерфінг
медіа-обіг	відеомоніторинг	євроаналог
газообіг	екомоніторинг	бек-каталог
пасажирообіг	пневмопресинг	бізнес-каталог
автообіг	кіномаркетинг	інтернет-каталог
грошообіг	івент-маркетинг	інтернет-блог
портотрейдинг	нерейтинг	соціоетнолог
алкотрейдинг	антирейтинг	політетнолог
зернотрейдинг	арт-рейтинг	політтехнолог
агротрейдинг	ТБ-кастинг	пострадянолог
нафтотрейдинг	бroadкастинг	дерматовенеролог
інтернет-трейдинг	нероукастинг	онкоуролог
медіа-холдинг	автопаркінг	телекультуроолог
телехолдинг	GPRS-роумінг	парапсихолог
держхолдинг		держборг

Табл. 2. Нові запозичення з кінцевою літерою г

аербег	еквайринг	джибінг	скіммінг
тег	процесинг	хакінг	мамонінг
фрирайдинг	велодрайв-рейсинг	трекінг	тюнінг
трейдинг	стрітрейсинг	іміджмейкінг	джипінг
брендинг	нетинг	нтернет-банкінг	траншшипінг
фанбординг	андерайтинг	паркінг	шейпінг
скейтбординг	рентинг	моделінг	свопінг
рекординг	кастинг	дилінг	блог
франчайзинг	делістинг	пілінг	
каверинг	рекрутинг	рестайлінг	
кейтеринг	метчинг	контролінг	
код-шеринг	коучинг	рефреймінг	

Нових іменників без твірного слова в кінцевій частині у вибірці 13: *неонатолог, змаг, полілог, керамолог, феноменолог, вашингтонолог, радянолог, етнонаатуролог, дієтолог, реабілітолог, саєнтолог, юг, порохотяг*. Є й орфографічний варіант *демїорг* іменника *демїург*, що засвідчує правописну норму 1920 — 1930-х років.

На першому кроці роботи алгоритму, який полягає в перевірці нових слів з кінцевою літерою г на збіг з цілим словом у реєстрі ГС, тип слово-змінної парадигми визначено для 39 слів, таких як *грошообіг, переаншлаг, держхолдинг*. Завдяки тому, що в кінцівках аналізованих слів наявні деякі з тих нових слів, для яких тип слово-змінної парадигми було встановлено на першому кроці роботи алгоритму (пор. *трейдинг* — *алкотрейдинг, нафтотрейдинг, агротрейдинг; кастинг* — *бroadкастинг, нероукастинг, радянолог* → *пострадянолог*), до алгоритму можна долучити й перевірку на збіг розглядуваного слова з уже опрацьованими новими словами вибірки.

Такі повторювані (рекурсивні) перевірки оптимізують пошук словозмінних парадигм. Унаслідок повторюваних перевірок на збіг слів вибірки зі словами в реєстрі ГС і з іншими новими словами, для яких уже встановлено тип словозмінної парадигми, вдається визначити словозміну для близько 44% нових іменників з кінцевою літерою *г*.

До формальних ознак, які можуть слугувати додатковими показниками правильності нашого аналізу, слід віднести препозитивні частини похідних. Це основи-префіксоїди (**агро-**, **нафто-**, **алко-**), префікси (**супер-**, **пере-**). Такі складники слів можна задати окремими списками [4: 244, 259]. Інформація про рід іменника та його належність до категорії істот чи неістот обмежує кількість варіантів словозмінних парадигм іменників, які дослідник одержує внаслідок роботи запропонованого алгоритму. Наприклад, іменники на позначення істот у родовому відмінку однини мають флексію **-а**, що дозволяє вибрати код словозмінної парадигми з відповідним флексійним набором.

Для тієї частини нових іменників, що в кінцевій частині не містять цілого слова, пошук часткового збігу кінцевих буквосполучень з реєстровими словами ГС можна здійснювати кількома способами. Наприклад, виділити за списками кінцевих суфіксів чи основ-суфіксоїдів (**-мобіль**, **-бус**) кінцеву частину і здійснити порівняння з реєстром ГС [Там само: 258]. Оптимізувати процес порівняння можна й іншим шляхом — використати квазіфлексії, тобто кінцеві буквосполучення, що не співвіднесені з морфемами в складі слова, проте дають змогу визначити його належність до частини мови чи граматичної категорії. Такий спосіб встановлення граматичних характеристик слова вже довів свою ефективність [7]. Використання квазіфлексій передбачає врахування кількості кодів парадигм при просуванні під час аналізу слова від його кінця до початку, а отже, зі зростанням довжини квазіфлексії.

Для дальшого аналізу слів з кінцевою літерою *г* подовжуємо спочатку їхню кінцівку, наприклад, до двобуквенної. Завдяки цьому буде визначено ряд кодів парадигм з ГС. У нових іменниках нашої вибірки зафіксовані такі двобуквенні кінцівки: **аг** (1), **ег** (2), **нг** (41), **ог** (13), **рг** (1), **юг** (1), **яг** (2). У ГС іменникам з кінцевою літерою *г* властиві 23 коди словозмінних парадигм. Флексійних наборів з флексіями **-а** або **-у** в родовому відмінку однини визначено три: з номерами 2 (*шеляг*), 8 (*подвиг*, з можливими ускладненнями в окремих словах — *поріг*, *обсяг*). У реєстрі ГС виявлено єдине слово з флексійним набором за номером 4 (*друг*). Буквосполученню **-аг** відповідають 8 кодів парадигм, **-ег** — 4 коди, **-нг** — 3, **-ог** — 6, **-рг** — 7, **-юг** — 6, **-яг** — 8.

Найменше парадигм у ГС зафіксовано в іменників з кінцівкою **нг**: **2 О**, **8 О**, **8мм О Г2/-**. У третій з цих парадигм у місцевому відмінку однини можливі три флексії — **-ові**, **-і** (що супроводжується чергуванням *г/з* — позначка **Г2**), **-у**. У ГС парадигми з усіма цими варіантами флексій властиві давно запозиченим словам на зразок *фланг*, *ранг*, *ринг*, пор.: (на) *флангові*, *фланзі*, *флангу*. Такий словозмінний клас слів нечисленний,

однак тенденція вживати іменники з кінцевими **г** або **к** у місцевому відмінку з флексією **-і** стає активною в сучасній мовній практиці: (у) *шоці* (*шок*), *ноутбуці* (*ноутбук*), *тезі* (*тег*), *блосі* (*блог*). У ГС слів з кінцівкою **нг** всього 9. Вони переважно позначають парламенти чи інші виборні органи влади країн північної Європи (*лагтинг*, *фолькетинг*, *стортинг*, *ландстинг*, *одельстинг*, *альтинг*). Оскільки аналізовані слова з кінцівкою **нг** у нашій вибірці позначають абстрактні чи процесуальні поняття, перевагу серед можливих варіантів словозмінних парадигм надаємо коду **8 О** (у родовому відмінку однини флексія **-у**).

Слід зауважити, що вживання деяких слів з часом змінюється. У ГС для слова *холдинг* було визначено парадигму без чергування у місцевому відмінку однини. У сучасних текстах зрідка трапляється й форма *холдинзі*: *Яка роль мого батька в цьому холдинзі? — Він міноритарний акціонер, проте має достатній вплив, щоб бути в раді директорів* (Пасажир. Жан-Крістоф Гранже — books.google.com.ua, 2017). Так само вживають і форму *кастинзі* від *кастинг*. У словнику новотворів Г.М. Віняр і Л.Р. Шпачук (ВШ) зафіксовано прикметник *голдінговий*. Проте в текстах ми не виявили вживання іменника *голдінг*.

Для нового іменника *тег* інтернет-спільнота активно використовує словоформу місцевого відмінка однини *тезі*: *Закривальний тег починається із пари символів. Далі треба вводити назву тегу (таку саму, як у відкривальному тезі)...* (Новини ІТ — sites.google.com, 26.03.2018). Іменники з кінцевою літерою **г**, що мають флексію **-у** в родовому відмінку однини та утворюють з прийменниками *у*, *в*, *на*, *при* форму місцевого відмінка однини з чергуванням **г/з** у фіналі основи, в ГС покласифіковані на дві словозмінні парадигми — з кодами **8мм О Г2/-** (має форму з флексією **-у** в місцевому відмінку: *зашморгу*, *пологу*) та **8м О Г2** (має форму з флексією **-і** — *некролозі*, *одязі*). За формами слова *тег*, виявленими в текстах, можемо приписати йому код словозмінної парадигми **8м О Г2**, так само як і слову *блог*: *Як заробити на блосі?* (Створення блогів — itstatti.in.ua, 26.09.2017).

Іменник *змаг* на позначення предметної дії та її результату (паралельне афіксальне утворення *змагання* від того ж дієслова *змагатися*) може мати тільки флексію **-у** в родовому відмінку однини (коло пропозитивних алгоритмів словозмінних парадигм — **8 О**, **8мм О Г2/-**, **8м О Г2**). Додаткова перевірка на наявність форм (у) *змагу* / *змазі* в ресурсах Укрнету виявила тільки форму *змазі*: *Ужгородські пластуни взяли участь у 15 всеукраїнському мистецькому змазі «Орліада 2008 — Українські казки» ...* (zik.ua, 10.11.2008). З огляду на це обираємо в ГС парадигму з кодом **8м О Г2** без форми (у) *змагу*.

Абстрактний іменник *полілог* у родовому відмінку однини має форму з флексією **-у**. Кінцева основа **-лог** обмежує пропозицію кодів одним **8м О Г2** (як і в семантично пов'язаних з цим словом іменниках *діалог*, *монолог*).

Група іменників на позначення істот — осіб за професійною діяльністю, названою твірним словом (*керамолог* від *керамологія*, *саєнтолог*

від *саєнтологія*), за збігом кінцевого буквосполучення **олог** (сполучна голосна та основа **-лог**) з подібними словами ГС отримають єдиний код словозмінної парадигми **2 O** (флексія родового однини **-а**). Слово *деміюрг* (орфографічний варіант іменника *деміург*) також буде позначено безальтернативним кодом **2 O**.

Для іменника *юг* із спортивного сленгу (від *югослав*) під час пошуку парадигми серед слів з відповідною двобуквеною кінцівкою не виявлено іменника з постійним наголосом на основі. У таких випадках можна до роботи алгоритму підключити перевірку на пошук парадигми односкладових іменників на позначення істот з іншими двобуквеними кінцівками. Пошук виявив код словозмінної парадигми **2 O** (*маг, йог*).

Новотвори *велокочег* від рідковживаного *ковчег* та *порохотяг* (синонім адаптованого запозичення з російської мови *пилосос*) з коренем **-тяг** (за зразком *паротяг, самотяг*) у місцевому відмінку однини мають форми з флексіями **-і** (з чергуванням г/з в основі), **-у**, **-ові**. Алгоритм приписує цьому слову код словозмінної парадигми **2мм O Г2/-**: *Кім в костюмі акули на механічному порохотязі — нова зірка інтернету* (Версії — versii.if.ua. 08.08.2013).

На прикладі групи іменників з кінцевою літерою **г** ми продемонстрували розподіл функцій між комп'ютером і людиною під час пошуку для нових слів зразків відмінювання. Комп'ютер за заданими формальними ознаками пришвидшує пошук серед реєстрових слів ГС, які мають подібні кінцеві буквосполучення, кодів парадигм — кандидатів, а дослідник їх оцінює та обирає оптимальний варіант. Що більше формальних ознак для пошуку буде знайдено, то більше інформації для визначення словозмінної парадигми отримає дослідник від комп'ютера. Слід враховувати, що для груп слів з різними кінцевими буквами формальні ознаки також можуть бути різними.

Певні труднощі під час визначення коду словозмінної парадигми викликають запозичення з англійської, в яких ще не усталилося відмінювання або які за своїми кінцевими буквосполученнями не «вписуються» до українського лексикону. Деякі з них активні в сучасному мовленні. Зокрема, в корпусі текстів української мови на лінгвістичному порталі mova.info [МІНФ] натрапляємо на такі: *плей-оф* (близько 200 уживань), *праймериз* (47), *продакшн* (34), *екшн* (21), *нюс* (12), *фешн* (4), *мейк-ап* (1), *сейшн* (1). Ці іменники вживаються як незмінні і як змінні.

Для змінних, зокрема для іменника *плей-оф*, за допомогою зіставлення його кінцівки з реєстром ГС алгоритм визначить код словозмінної парадигми **7 O** за зразком слова *гольф* «гра» (форма родового відмінка однини **-у**, множини **-ів**). Для *нюси* (множинний іменник) запропоновано код парадигми **2 O** за зразком наявного в реєстрі ГС іменника *балляндраси*; для *мейк-ап* — **7 O** за зразком іменника *скрап*. Для іменника *праймериз* можливими виявилися дві парадигми: з вихідною формою *праймеризи* **2 O** (як у множинного іменника *плерези*) або *праймериз* **7 O** за зразком *сюрприз* (родовий однини **-у**, множини **-ів**).

З'являються окремі форми непрямих відмінків інших слів, що свідчить тільки про початок їхнього адаптування до граматичної системи української мови: *Презентація передбачає не лише музичний концерт, а й виступи самих поетів у супроводі ф'южну від гурту «Вертеп»* (maidan.org.ua, 07.04.2009); *Інколи здавалося, що ми знаходимося не на особистій першості, а спостерігаємо за змаганням в командному формейшні* (polvisti.com, 11.04.2012); *Королева британського феешну Вів'єн Вествуд презентувала колекцію Red Label...* (ua.ukrvideo.com, 19.02.2013).

Ще одна тенденція пристосування розглянутих інновацій до словозмінної системи української мови — зміна вихідної форми шляхом вставлення голосних (**е** або **и**) у позицію між **ш/ж** та **н** для усунення скупчення приголосних, а отже, більшої милозвучності й уподібнювання цих слів за двобуквеними кінцівками до відомих в українській мові слів (*обжин, джжин, ужин та крепдешин, аршин*), що полегшує їм утворення відмінкових форм: *фікшин, екшин, сейшин, продакшин, феешн* (пор. з відомим *фешенебельний*): *Витоки ф'южнена. У середині 1960-х Джуліан Аддерлей (Julian «граматне ядро» Adderley) став виконувати музику, що поєднує джаз і поп* (dzhaz.com/dzhaz-fyuzhn-24.08.2008-shh); *Не дивіться на імена акторів. І не чекайте сюжету чи екшину. Найкращий фільм за останній час* (Сайт Кіно-театр. ua. Про фільм «Гра на пониження». kino-teatr.ua. 04.02.2016); *...продовжити славні традиції незалежних рок-сейшенів 80 — 90 рр.* (Сайт рок-фестивалю у Полтаві Мазепа-Фест: mazepa-fest.org.ua, 07.06.2015); *Керівництво каналу «I+I» незгодне з прийнятим рішенням і вже подало апеляцію. Також на продакшені заявили, що вони готуються знімати другий сезон програми* (Суд заборонив показувати в ефірі програму Фреймут: <http://glamurchik.tochka.net>, 05.02.2015); *Нова хвиля патріотичного феешену тепер у мейк-апі* («Главред». Главредний форум: <http://forum glavred.info>, 15.07.2014); *...не менш документальна проза і ціла література, яка також іде від персональних трагічних переживань і також принципово не прикидається постійно фікшином, намагаючись виговорити і зрозуміти досвіди ХХ століття...* (Світлана Алексієвич: у Нобеля жіноче обличчя: pfccoqjwbawjbunfw.theinsider.com.ua, 09.10.2015); *Думаю..., в Києві подібні сейшени теж були б (якщо вже не є) дуже популярними* (life.pravda.com.ua/columns, 27.02.2016).

Спираючись на наявні в нашій дослідницькій вибірці та отримані завдяки експерименту в Інтернеті словозмінних форм цих слів, можемо визначити такі їхні ознаки. Більшість із них іменники чоловічого роду,

Табл. 3. Гіпотетична парадигма іменників з кінцівками *шн /жн*

<p>Однина наз. нон-фікшен-0 род. ф'южен-а / фешен-у / екшин-у / екшен-у дав. -ові / -у зн. -0 ор. фікшин-ом місц. (на) продакшен-і</p>	<p>Множина наз. сейшен-и род. рок-сейшен-ів / екшен-ів дав. -ам зн. -и ор. -ами місц. (в) екшен-ах</p>
--	--

неістоти, наголос постійний на основі. У родовому відмінку однини більшість форм із флексією -у, в місц. однини -і. Форма називного відмінка однини має основу на приголосну (з нульовою флексією), у формі називного відмінка множини ці слова мають флексію -и, родовий множини -ів. Пошук за цими ознаками в таблицях флексійних наборів видає результат — порядковий номер набору 7. Тоді код їхніх парадигм буде 7 О (див. Табл. 3).

Описана в статті алгоритмічна процедура пошуку типів відмінювання нових іменників за допомогою «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна», як засвідчив проаналізований матеріал, є ефективною, адже для всіх нових іменників в ГС було знайдено відповідні словозмінні парадигми. Для пошуку використані формальні ознаки як словозмінної, так і словотвірної структури українських слів, зокрема закономірності творення відмінкових форм для окремих граматичних підкласів слів. Інтерактивний характер роботи алгоритму, який передбачає для дослідника можливість втручатися в його роботу на різних кроках, надає процедурі гнучкості, створює умови для внесення необхідних коректив. Реалізація цього алгоритму в системах автоматичного опрацювання українськомовної інформації поліпшить їхню якість, зокрема розширить можливості систем морфологічного аналізу українських текстів, їхнього орфографічного й стилістичного контролю, а також підвищить ефективність систем машинного перекладу й пошуку інформації.

Статтю отримано 16.04.2018

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВШ — Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. Вип. 2. Кривий Ріг, 2002. 180 с.
МІНФ — Лінгвістичний портал MOVA.info. URL: <http://www.mova.info>

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Изд. 2, испр. Москва, 1972. 616 с.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. Москва, 1973. 304 с.
3. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пузирева Т.К., Романюк Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Київ, 2013. 416 с.
4. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пузирева Т.К., Романюк Ю.В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія. Київ, 2017. 444 с.
5. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). Львів, 1958. 78 с.
6. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пузирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011. 758 с.
7. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. Київ, 1989. 262 с.
8. Никитина Ф.А. Влияние аналогии на словообразование. Киев, 1973. 198 с.
9. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 324 с.
10. Улуханов И.С. Грамматический род и словообразование. *Вопр. языкознания*. 1988. № 5. С. 107 — 121.
11. Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів, 2015 (Серія «Діалектологічна скриня»). Вид. 3. 896 с.

LEGEND

- ВШ — Vynyar GM, Shpachuk L.R. (2002). Dictionary of Ukrainian language development at the end of the twentieth century. Whip 2. Kryviy Rih. 180 p.
МІНФ — Linguistic portal MOVA.info. ULR: <http://www.mova.info>

REFERENCES

1. Vinogradov, V.V. (1972). Russian language. Grammar teaching about the word. Moscow (In Russ.)
2. Zemskaya, Ye.A. (1973). Modern Russian language. Word formation. Moscow, 304 p. (In Russ.)
3. Karpilovskaya, Ye.A., Kislyuk, L.P., Klymenko, N.F., Kritska, V.I., Puzdireva, T.K., Romanyuk, Yu.V. (2013). Active resources of the modern Ukrainian nomination: The ideographic dictionary of the new vocabulary. Kyiv (In Ukr.)
4. Karpilovskaya, Ye.A., Kyslyuk, L.P., Klimenko, N.F., Krytska, V.I., Pusdireva, T.K., Romanyuk, Y.V. (2017). Influence of social changes on the development of the Ukrainian language: Monograph. Kyiv (In Ukr.)
5. Kovalik, I.I. (1958). The doctrine of word formation (word-forming parts of a word). Lviv (In Ukr.)
6. Kritska, V.I., Nedozim, T.I., Orlova, L.V., Pusdireva, T.K., Romanyuk, Y.V. (2011). Grammar dictionary of the Ukrainian literary language. Word change. Kyiv (In Ukr.)
7. Morphological analysis of the scientific text on the computer. (1989). Kyiv (In Ukr.)
8. Nikitina, F.A. (1973). Influence of analogy on word-formation. Kyiv (In Ukr.)
9. Saussure, F. de. (1998). Course of general linguistics. Kyiv (In Ukr.)
10. Uluhanov, I.S. (1988). Grammatical genus and word formation. *Vice versa linguistics*. 5. 107 — 121. (In Ukr.)
11. Khobze, N., Simovich, K., Yastremskaya, T., Didik-Meusch, G. (2015). Lexikon Lvov: seriously and jokingly. Lviv. 3 (In Ukr.)

Статтю отримано 27.02.2018

Valentyna Krytska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE AUTOMATION OF THE DEFINITION OF INLEXION PARADIGMS OF NEW NOUNS

The article proposes an algorithmic procedure for searching inflexion paradigms of new nouns. The material of the proposed research are more than 5000 nouns of the language of the media and communication (2006 — 2016 years). The procedure involves the regular interaction between a specialist and a computer. Variants of paradigms are offered by a computer, the decision in choosing the paradigms of new nouns is rendered by the lexicographer. The basic resource for the procedure is “Grammar Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Inflexion”. Special optimization formal features of basic and new words also are used. The procedure uses the results of word-formation analysis of new words.

The procedure compares the finite parts of new and basic nouns. There are two comparison results: 1) a coincidence with an integer word from the dictionary, 2) a coincidence with a combination of letters. The strategy of the following steps of the procedure depends from these results. The work of the algorithm is shown on new nouns with the final letters *р* (115 nouns). As a result of the procedure, for all new nouns, their inflexion paradigm was found.

In general, proposed in the article, the methodology with the interface mode “expert — computer — Internet — expert” proved to be effective for the search of inflexion paradigms of new nouns. According to our research, we can state that the inflexion system of the Ukrainian is stable and sufficient for the perception and assimilation of the new words.

Keywords: *inflexion, inflexion paradigm, innovation, automatic text processing system, model, algorithm.*

УДК 811.161.2'373.46'373.611

Пилип Селігей

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, м. Київ

НАУКА ПРО ЖИВЕ В ДЗЕРКАЛІ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Рец. на кн.: **Клименко Н.Ф. Українська біологічна термінологія кінця ХХ — початку ХХІ ст.** Київ, 2017. 212 с.

Серед галузевих термінологічних груп української мови біологічна належить до найдавніших. Вона й сьогодні не припиняє свого бурхливого розвитку, демонструючи здатність до постійного збагачування за рахунок номінації новопізнаних предметів і явищ. Біологічна термінологія — це той благодатний ґрунт, на прикладі якого добре відстежувати перебіг словотвірних процесів у сучасній мові. Тож зовсім не випадково ця терміногрупа стала об'єктом рецензованого дослідження.

Авторка, провідний український дериватолог Н.Ф. Клименко, доводить, що розбудова біологічної термінології закономірно зумовлена сьогочасним поступом біологічної науки, потребами її категоріально-поняттєвої упорядкованості. Важлива мета монографії — висвітлити співіснування в цій терміносистемі давніх народно-розмовних назв і новітніх запозичень, простежити змагання двох тенденцій — до інтернаціоналізації (точніше, англізації) термінофонду української мови та до збереження її слов'янського складника. Н.Ф. Клименко досліджує розширення сфери вжитку питомих морфем, зростання їхньої продуктивності, побільшення кількості запозичень, появу перекладних відповідників, гібридних утворів, перифрастичних найменувань, надавання переваги народним назвам. Усе це має виявити ступінь готовості словотвірної системи української мови

© П.О. СЕЛІГЕЙ, 2018

відповісти на нові запити пізнання, засвідчити її здатність бути дієвим засобом оформлення, переоформлення, класифікації та категоризації біологічних термінів, упорядкування їх у систему.

Будова монографії струнка й змістовно вмотивована. У першому розділі «Афіксальне словотворення термінів біології» авторка зосередилася на особливостях використання «чистих» префіксів і суфіксів, з'ясувала відмінності в їхній продуктивності й активності (зокрема шляхом міжмовних порівнянь), виявила тенденції у функціонуванні питомих та запозичених одиниць. Серед іншого констатовано, що «в запозиченнях, які належать до споріднених слів мови-донора, у термінах мови-реципієнта розвиваються інші лексико-семантичні варіанти значення одиниць, для яких характерні свої синонімічні та антонімічні відношення, в яких інакша продуктивність та активність, отже, інша функційна поведінка» (с. 11). Варто погодитися зі слухною думкою про те, що в добу глобалізації стає актуальним «розгляд взаємоналаштування питомих та запозичуваних словотворчих засобів на термінотворення мови» (с. 11).

Другий розділ «Основоскладання в процесах номінацій біологічної терміносистеми» присвячено аналізу поведінки основ, які формують гнізда похідних. Тут досліджено взаємозв'язки між афіксальними похідними та композитами в об'єднаннях тематично споріднених одиниць, появу нових оцінних характеристик, перерозподіл лексико-семантичних варіантів і семантем з експресивним забарвленням, розвиток словотвірної та семантичної інтерференції, появу словотвірних і лексичних паралелей у біологічній лексиці української та інших зіставлюваних мов. Зафіксовано збільшення кількості композитів з різнотипними поєднаннями основ (питома + питома, питома + запозичена, запозичена + питома, запозичена + запозичена), що поглиблює аналітичний характер біологічної терміносистеми. Проаналізовані в цьому розділі основи показують, якими напрямками розвивається досліджувана термінологія, як закріплюються їхні семантичні зв'язки, як упорядковується їхня семантика, як основоскладання допомагає стратифікувати біологічні терміни. Привертає увагу запровадження нового терміна — *семіохор*, під яким авторка розуміє угруповання слів і словосполучень, об'єднаних спільною лексичною семантикою (спільною темою, спільним загальним поняттям).

У третьому розділі «Семантичне словотворення в біологічній терміносистемі» простежено розвиток семантичної інтерференції в біологічних термінах та методи її виявлення, співіснування питомих і запозичених одиниць в однакових семіохорах, особливості функціонування в цьому середовищі зменшуваних назв та універбів, процеси переходу сталих словосполучень у терміни. Серед іншого авторка звертає увагу на те, що левова часка нових термінів припадає на розчленовані номінації. Водночас формується й протилежна тенденція — до семантичної конденсації, згортання їх в універби, що є простими афіксальними словами, а ще частіше композитами, іноді абрєвіатурами. Під їхній вплив потрапляють насамперед повторювані, єдині за поняттєвим змістом словосполучення.

Проведене дослідження вкотре доводить: повноцінна розбудова терміносистеми (і не тільки біологічної) можлива за умови гармонійного поєднання морфолого-синтаксичних, словотворчих та лексичних засобів. Зроблено важливий висновок про те, що в біологічній терміносистемі співіснують народно-розмовна основа творення термінів і книжні надходження, зокрема запозичення та абстрактна лексика. Дається взнаки тенденція, за якої чужомовні корені засвоюються здебільшого внаслідок дооформлювання їх питомими афіксами зі збереженням частиномовної належності. Інший вияв удалого поєднання свого й чужого — калькування. У книжці наведено численні приклади власноутворених структурно-семантичних відповідників до іншомовних термінів, серед яких переважають складні слова. Уважаємо істотною тезу про те, що калькування є своєрідним «обмежувачем» потоку запозичень (с. 43). Показовим у цьому плані є досвід новогрецької мови, до якого авторка неодноразово звертається на сторінках монографії. Крім калькування, ця мова послідовно вдається й до інших питомих засобів термінотворення. Гадаємо, цей передовий словотвірний досвід вартий уваги не тільки українських учених, а й усієї мовної спільноти.

Рецензована праця так багата на цікаві думки та влучні спостереження, що не може лишити байдужим жодного вдумливого мовознавця. Читання її раз у раз змушує замислюватися, обмірковувати порушені проблеми, аналізувати наведені приклади. Багато з чим можна безперечно погодитися, а дещо (і це природно) викликає зауваги й може бути підставою для дискусії.

Назва монографії більш-менш точно відбиває предмет дослідження, проте видається дещо заширокою. Адже розвідка стосується переважно проблем словотвору й мало охоплює інші аспекти біологічної термінології (проблеми функціонування, детермінологізації, унормування та кодифікації, біологічної термінографії тощо). Точнішими, на нашу думку, були б назви «Словотвір сучасної української біологічної термінології» або «Сучасна українська біологічна термінологія: Словотвірні аспекти». З іншого боку, оскільки в дослідженні, крім українського, рясно залучено матеріал інших мов (давньо- та новогрецької, англійської, російської), назва монографії видається, навпаки, завузькою. Враховуючи це, її можна було б сформулювати, наприклад, як «Словотвір сучасної української біологічної термінології в міжмовному зіставленні».

На сторінках книжки з різною мірою докладності досліджено чимало афіксодів (терміноелементів) зі специфічно біологічним значенням: *біо-*, *-біоз*, *-біонт* / *-біот*-, *-бласт*, *каріо-*, *-кінез*-, *-мер*-, *нано-*, *-нем*-, *нуклео-*, *-плазм*-, *псевдо-*, *-сом*-, *сома-* / *-сома*, *-тон*, *-треф* / *-троф*-, *-фаг*, *-ценоз*, *-цит*, *цито-* / *-цит* та деякі інші. Однак вони аж ніяк не вичерпують переліку морфем, наявних у складі біологічних термінів. До них можна долучити ще такі: *-дерм*- «шкіра» (*гіподерма*, *епідерміс*, *пахідермія*), *-десм*- «зв'язок, зв'язка; сполучна тканина» (*кінетодесма*, *синдесмоз*, *склеродесмія*), *-ел*- «частина одноклітинного організму» (*органела*, *сальмонела*, *трихінела*), *-карі*- «ядро клітини» (*гемікаріон*, *гомокаріоз*, *евкаріоти*), *-міксис* «змішування,

злиття, заміщення» (*апоміксис, ендоміксис, мероміксис*), *-плазій-* «розвиток, зростання, формування» (*гіпоплазія, десмоплазія, метаплазія*), *-тен-* «хромосома» (*зиготена, лептотена, пахітена*), *-токіј-* «народження потомства» (*амфітокія, гаметотокія, телітокія*), *-цель* «порожнина, шлуночок» (*бластоцель, дейтероцель, телоцель*). Ці суфіксоїди, хоч і не такі продуктивні, гадаємо, все ж варті на згадку, бо без них опис морфемної будови сучасної біологічної термінології заледве буде повним.

Аналізуючи запозичені морфеми (корені, афікси, афіксоїди), варто було б послідовніше вказувати етимони з першозначеннями. З монографії можна дізнатися, що, скажімо, префікс *мета-* походить від дгр. *μετα-* (с. 23), а суфіксоїд *-ценоз* від дгр. *-κοινός* (с. 41), тоді як щодо деяких інших афіксів (*екс-*, *ендо-*, *екто-*, *ізо-*, *ката-*, *-оз* тощо) аналогічних етимологічних довідок, на жаль, бракує.

Окремі терміни й тези викликають застереження. Зокрема, важко погодитися з висловами *міжмовна комунікація* (с. 93, 99, 122) і *міжмовне спілкування* (с. 93), адже суб'єктами комунікації (спілкування) є люди, а не мови. У цьому контексті краще надалися б узвичаєні терміни *мовна комунікація* або *міжмовні зв'язки*. Викликає сумнів і доречність терміна *міжмовні впливи* в реченнях «У добу глобалізації пришвидшуються процеси міжмовних впливів» (с. 11) і «Міжмовні впливи в добу глобалізації сприяють швидкому формуванню інтернаціоналізмів» (с. 94). Хоч як це не прикро, глобалізованому світу притаманні не взаємні, а переважно однібічні мовні впливи. Суб'єктом впливу стає лише одна мова, тоді як інші мови є його об'єктами. Отже, насправді має йтися про впливи не міжмовні, а одномовні, не обопільні, а односторонні.

Не зовсім точним видається й термін *загальнолітературна мова* (с. 83, 133, 168). Традиційно ми розрізняємо *літературну мову* і *загальнонародну мову*. Перша — це в нормована мова, друга — національна мова в усіх її проявах (літературних, діалектних, соціолектних, ідіолектних). Натомість прикметник *загальнолітературний* тлумачний словник визначає як «той, що стосується літератури в цілому».

Щодо технічного оформлення, то, гадаємо, все ж не варто було відмовлятися від позначення придиховості в давньогрецьких словах: *οπίσθιος* (с. 25), *ἐμβρῦον* (с. 26), *ἄνεμος* (с. 77), *ὠδικός* (с. 166). Адже і в рукописній традиції, і в наукових виданнях відповідні слова завжди подавали й подають зі знаком придиху: *οπίσθιος*, *ἐμβρῦον*, *ἄνεμος*, *ὠδικός*. Не зайвим було б додати й покажчик термінів та терміносполучень, причому не тільки української мови.

Висловлені зауваги, певна річ, не знижують високого науково-теоретичного рівня й не применшують безперечної практичної цінності рецензованої монографії. Фаховий, ретельний і систематичний словотвірний аналіз біологічної термінології, який провела Н.Ф. Клименко, може слугувати за зразок для словотвірного аналізу інших термінологічних груп сучасної української мови.

Рецензію отримано 15.02.2018

Pylyp Selihey

O.O. Potebnia Institute of Linguistics, NAS of Ukraine, Kyiv

THE SCIENCE OF LIFE AS MIRRORED BY TERMINOLOGY

Nina Klymenko. Ukrainian Biological Terminology at End of the 20th and Early 21th Centuries. Kyiv, 2017. 212 p.

In the review a new monograph by the corresponding member of the NAS of Ukraine Nina Klymenko is analyzed. The content of the work is presented, new scientific results are covered, some comments and suggestions are made. A conclusion about the high theoretical level and practical value of the monograph is drawn.

Keywords: *word formation of Ukrainian, biological terminology, language contacts.*

УДК 811.161.2'06'373(049.32)

Тетяна Космеда

Університет імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)

НОВИЙ ПОГЛЯД НА РОЗВІЙ ПЕРИФРАСТИЧНОГО ФОНДУ УКРАЇНЦІВ

Рец. на моногр.: **Степаненко М.І. Політичне
сьогодення української мови: актуальний
перифрастикон.** Харків, 2017. 616 с.

Праця відомого українського мовознавця Миколи Степаненка репрезентує гібридний жанр монографії й лексикографічного видання, оскільки композиційно складається з розділів, у яких автор подає теоретичний опис проблеми крізь теорію соціолінгвістики й неології, здійснює аналіз нових тенденцій розвитку української мови, характеризує механізми творення нових словосполучень, переважно перифрастичного типу та значень, актуалізує низку семантичних моделей, а також розділу, де запропоновано власне семантичні типи лексикографічного опису. У цьому вбачаємо оригінальність й новизну наукового видання.

Робота має дещо нетрадиційну структуру, оскільки в ній немає Вступу, але міститься Вступний розділ «*Українська мова й сучасні суспільно-політичні трансформації*» (с. 3 — 62), зміст якого коротко подано крізь призму трьох яскравих епіграфів наших сучасників — Сергія Борщевського («*А ... горезвісний закон О. Ківалова — А. Колісніченка діє в Україні так само непохитно, як і закон усесвітнього тяжіння*»), Василя Лизанчука («*Щоби “непобіджена злими ворогами Україна” розвивалася, утверджувалася українською за духом, потрібно, як радив Іван Франко, “газдюю, не слугою перед світом стати”*») та поета Володимира Сосюри («*Я не люблю холод-*

© Т.А. КОСМЕДА, 2018

нокровних, / До спин слизьких їх я не звик. / І не люблю людей двомовних — / В людині ж бо — один язик!»), які вводять читача в проблематику праці, відразу показують їй суто наукову, й іронічну, і поетичну тональність монографічного тексту, його широку інтертекстуальність.

У цьому розділі автор наголошує, що розпочинає «аналіз із соціолінгвістичної інтерпретації Помаранчевої революції, Революції Гідності, причини, особливості перебігу, наслідки яких ще довго з'ясовуватимуть історики. Велика робота чекає не лише цих учених, а й філологів, оскільки мовна ситуація, мовна політика в нашій державі після 2004 р. по суті змінювалися. Помітних зрушень зазнала сама українська мова, зокрема її лексико-семантичний лад: з'явилися нові слова, поповнилася термінологічна система, оновилася перифрастична база» (с. 4). Як бачимо, дослідник ставить мету й одночасно вказує на дослідницьку перспективу, щоб привернути увагу українських учених до актуалізованої проблеми. Крім того, із перших сторінок праці простежуємо вияв послідовного лінгвопатріотизму вченого, який демонструється через одночасне утвердження такого самого послідовного інтернаціоналізму, що також дуже важливо декларувати в сучасних умовах, коли на адресу українських патріотів, зокрема й мовознавців, «сипляться» безпідставні докори щодо лінгвонаціоналізму. Слова Миколи Степаненка здатні спростувати подібні закиди, пор.: «Стосовно динаміки мовної ситуації в країні після революцій 2004 — 2014 рр., то вона очевидна: **українська мова досить відчутно заявила про себе як про природний і основний засіб комунікації титульної нації, а також представників інших етносів.** Сьогодні модно бути українцем і спілкуватися по-українськи, що демонструє зростання національно-мовної свідомості людей. Примітно, що це стосується передусім молоді, яка почала ідентифікувати себе як українців саме за мовною ознакою: «Я українець, розумію англійську, знаю російську, думаю українською. Я за ЄДИНУ державну МОВУ!» (жирний шрифт авторський. — Т. К.) (с. 4). У роботі вдало використано стилістичний прийом капіталізації. Без сумніву, дослідження присвячене актуальній проблемі українського мовознавства, і в цьому велика цінність праці. Важливо й те, що авторські постулати не є голослівними, оскільки все зазначене вище послідовно обґрунтовано майстерним аналізом фактичного матеріалу й переконливими статистичними даними, зокрема про те, що «за даними останнього перепису (2001 р.), 85 % населення країни назвали рідною мову своєї національності, до того ж 87,7 % відзначили вільне володіння державною мовою, 85,2 % українців (31,4 млн) визнали рідною українську мову» (с. 4). Важливо, що автор книги подає думки стосовно перспекції мовної політики в Україні, пор.: «Основними напрямками мовної політики мають стати, по-перше, утворення найближчим часом у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України Департаменту забезпечення розвитку й функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, по-друге, ухвалення Закону про забезпечення мовних потреб національних меншин в

країні, по-третє, прийняття Закону про єдину державну мову в Україні. Ця програма дій зняла б ту соціально-політичну напругу, яку несе «з подвійним дном» (Микола Цимбалюк), «підступний, брехливий» (Іван Ющук), «ідіотичний» (Левко Лук'яненко), «алогічний, абсурдний» (Павло Мовчан), «сепаратиський» (Юрій Костенко), «юридично не збалансований» (Валерій Чалий), «антиконституційний за своїм змістом», «горезвісний» (Сергій Борщевський), «скандальний» (Андрій Кокотюха), «типово антиукраїнський» (Дмитро Павличко), «неконституційний», «зловісний» (Георгій Філіпчук), «кривавий, відверто антиукраїнський» (Леонід Ковальчук), «одіозний» (Галина Чорна), «протиукраїнський» (Олександр Пономарів), «шахрайський» (Лариса Масенко), «такий, що розколює суспільство та ставить під загрозу державний статус і розвиток української мови», «юридично нікчемний» (Тарас Марусик) закон «Про засади державної мовної політики», чинний із 10 серпня 2012 року» (с. 4 — 5). Як бачимо, Микола Степаненко демонструє українську поліглосью в питанні, що стосується соціолінгвістичної проблематики. Він викладає не лише особисті думки, але й показує, що його оцінки підтримують сучасні українські політики й мовознавці, демонструючи відповідну лінгвокреативність, розвиваючи стилістику української мови та її національний перифрастичний фонд. Дослідник репрезентує об'ємний семантико-прагматичний обсяг лексеми *Майдан* та інших неологізмів, оказіоналізмів чи потенційних слів і виразів, що яскраво переконують у високій лінгвокреативній спроможності сучасних українців. Особливо важливо те, що в монографії описано «живе» повсякденне мовлення сучасної України. Розділ завершується необхідним авторським узагальненням та Списком використаної літератури (33 найменування).

У другому розділі «*Суспільно-політичні описові найменування сьогодення: лексикографічний вимір*» (с. 63 — 604), що також показово містить 3 вдалих епіграфи: Олесь Воли («*Праця — ось найправильніша політика*»), Катерини Мотрич («*Українець — син вітру, степу й неба. Код його душі — свобода. Він може довго терпіти, але зірветься і вигребе мітлою свого мучителя*») та Тараса Шевченка («*Не завидуй же нікому, / Дивись кругом себе, / Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі*»), Микола Степаненко подає зібрану ним та лексикографічно оброблену актуальну систему перифраз, яку розподілено на два семантичні типи — «Людина» (с. 65 — 443) та «Суспільний розвиток» (с. 444 — 604). Усі перифрази безпосередньо пов'язані з двома ключовими історико-політичними подіями, що змінили Україну, — Помаранчевою революцією та Революцією Гідності. У цьому фрагменті праці вбачаємо скрупульозність, пунктуальність і точність дослідника, оскільки кожен перифраз супроводжує контекст і точна вказівка на джерело його функціонування. Деякі гнізда вторинних номінувань об'єднані конкретною ситуацією (напр.: Система правління Віктора Ющенка (с. 552); Система правління Віктора Януковича (с. 553 — 558) та ін.), що формує відповідний дискурс. Такий опис надзвичайно важливий, позаяк уже в недалекому майбутньому сучасний

дискурс не буде зрозумілий ані носіям української мови, ані тим, хто вивчає її як іноземну. Щоб політичний дискурс був зрозумілий, потрібно надати йому відповідні історико-політичні коментарі. Цю важливу місію виконав Микола Степаненко. Передусім у цьому вбачаємо велику заслугу автора праці та її практичну значущість для наступних поколінь дослідників. Пропонований матеріал буде корисним і для творців інших навчальних, академічних та лексикографічних видань, зокрема для тих, хто укладає політико-історичні енциклопедії чи словники термінів, тому що термінологія сьогодні активно трансформується, з'являється низка однослівних термінів та терміносполук на основі актуалізації явища інтертекстуальності, моделюються образні терміни, терміни-метафори тощо, фіксувати й описувати які необхідно, оскільки треба буде простежити їхню «долю» в лексиконі українців.

У монографії міститься структурний компонент, що має назву *Замість висновків* і образну підназву «*Нове життя нового прагне слова...*» (с. 599 — 604), що також завершується Списком використаної літератури (7 найменувань). У цьому структурному компоненті монографії автор традиційно для цієї праці пропонує 3 епіграфи, що будять думку читача. Такий авторський прийом, можливо, варто вважати інтимним зверненням до читачів, пор.: «*В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля...*» (Тарас Шевченко), «*Справді: нечиста річ політика. Треба бути дуже сильними і загартованими, щоб вийти з неї хоч порядним чоловіком*» (Володимир Винниченко), «*Історична доба — це не аркуш, на якому записано дати і події, а великий том, на кожній сторінці якого — людська доля, особисті думки й емоції*» (Галина Токмань).

Завершує книгу Алфавітний покажчик реєстрових компонентів (с. 605 — 613), що дуже важливо для практичного користування працею.

Звернемо увагу й на вишукану мову тексту монографічного видання, що вказує на характерні риси ідіостилю Миколи Степаненка: його наукове мовлення послідовно й безкомпромісно відповідає всім нормам сучасної української мови, але разом з тим воно надзвичайно соковите, метафоричне, образне, із актуалізацією потрібних для формування оригінальної думки прагматичних смислів, таке, що репрезентує авторську орнаменталіку, лінгвокреативність, його світовідчуття, світорозуміння та світосприйняття, тобто Микола Степаненко демонструє ознаки нового наукового дискурсу, що почав формуватися наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, коли руйнуються колишні його канони (строгість викладу, відсутність образності, емоційності, експресії, особливої орнаменталіки та ін.), про що пишуть сучасні науковці, наголошуючи на нейтралізації меж між функційними стилями, зокрема зазначене схарактеризував і Пилип Селегій у своїй фундаментальній монографії про науковий стиль української мови.

Утім, як видається, Микола Степаненко по-своєму оригінально показав вияв нової мовної свідомості української нації, особливості розширення й переформатування їхньої когнітивної картини світу, що, зрозуміло, безпосередньо віддзеркалюється в мовній картині світу.

Кожне фундаментальне видання викликає питання, спонукає до висловлення побажань. Можливо, у цій монографії треба було б схарактеризувати інші лексикографічні сучасні видання, у яких також зафіксовано нові слова, словосполучення і значення, надати їм оцінку, визначити, у чому новизна саме цієї праці. Корисно, напевно, було б проаналізувати актуальні монографічні праці сучасних українських мовознавців, що стичні до досліджуваної проблеми, як і праці класиків української лінгвістики, які вивчали питання соціолінгвістики та тенденції розвитку української мови й на цьому тлі виокремити специфіку й сучасного українського мовознавства, і тенденції розвитку сучасної української мови. Можливо, вартувало розбити це видання на два: теоретичну монографію та словник актуальних перифраз, подавши теорію їхнього моделювання в сучасну добу. Однак зазначене вище лише окреслює перспективу рецензованого дослідження.

Наголосимо, що праця буде корисна широкому колу читачів: рекомендована всім носіям української мови як рідної та як іноземної, студентам гуманітарних спеціальностей, викладачам, академічним працівникам і всім тим, хто цікавиться українською лінгвокультурою.

Рецензію отримано 22.02.2018

Tetiana Kosmeda

Adam Mickiewicz University in Poznań (Poland)

A NEW VIEW ON THE DEVELOPMENT
OF THE PERIPHRASTIC FUND OF THE UKRAINIANS

Stepanenko Mykola. Politychne sohodennia Ukrainskoi movy.
The Political Present of The Ukrainian Language. Kharkiv, 2017. 616 p.

The review stresses the fact that the monograph prepared by Mykola Stepanenko has characterized the most important lexical and semantic changes in the modern Ukrainian language caused by extralinguistic factors: the Orange Revolution and the Revolution of Dignity. In particular, the new semantic content of the word *Maidan* ('square') has been ascertained, and neologisms, periphrases, and periphrastic sequences objectifying social and political transformations in Ukraine of the 2004 — 2016 period have been analyzed and systemically presented.

Keywords: *periphrasticon, periphrase, semantic type "human", semantic type "social development", political present, Orange Revolution, Revolution of Dignity.*

УДК 096+81'16 Коць-Григорчук

**ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО МОВОЗНАВЦЯ
ЛІДІЇ КОЦЬ-ГРИГОРЧУК
(24.11.1926 – 14.01.2018)**

14 січня 2018 р., на 92 році життя відійшла у вічність відомий український мовознавець, лінгвогеограф, діалектолог, співавтор Атласу української мови, палеограф, мистецтвознавець, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1992), Лауреат Державної премії України (2006), професор, доктор філологічних наук, Лідія Михайлівна Коць-Григорчук.

Народилася Лідія Коць 24 листопада 1926 р. у Львові в сім'ї учителів. Упродовж 1932 — 1938 рр. навчалася в єдиній на той час у Львові державній українській школі імені М. Шашкевича (сьогодні львівська школа № 34). Потім було навчання в Першій академічній гімназії м. Львова (1938 — 1944), де одним із її вчителів була проф. Л. Гумецька. У 1945 — 1949 рр. Лідія Коць — студентка українського відділення філологічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Навчання в аспірантурі при Львівському філіалі Інституту мовознавства імені Олександра Потебні АН УРСР (науковий керівник проф. Іларіон Свенціцький) перервала хвиля арештів, що прокотилася Західною Україною після вбивства письменника Ярослава Галана. У січні 1950 р. Лідію Коць за сфабрикованими звинуваченнями було заарештовано і на десять років позбавлено волі. Протягом 1950 — 1956 рр. вона

© О.М. КОСТІВ, 2018

відбувала ув'язнення в таборах Іркутської області (м. Тайшет) та Мордовії. У липні 1956 р. її визнали невинною, реабілітували та дозволили повернутися у Львів.

Поновившись в аспірантурі (1956 — 1959), на той час уже відійшов у вічність проф. Іларіон Свенціцький, Лідія Коць продовжила навчання під керівництвом Л. Гумецької. 1961 р. Лідія Коць-Григорчук блискуче захистила кандидатську дисертацію «Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. Способи і характер зв'язків у реченні». 1964 р. побачила світ монографія «Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (специфіка зв'язків та їх значень)».

Праця Л. Коць-Григорчук (1959 — 1972) у відділі української мови Інституту суспільних наук АН України (м. Львов), була пов'язана із збиранням діалектних матеріалів до Атласу української мови. Численні діалектологічні експедиції, спілкування з дослідниками українських говорів — Федотом Жилком, Тетяною Назаровою, Ярославом Закревською, Антоном Залеським, Іваном Матвіясом — спонукали науковця до глибшого зацікавлення українською лінгвогеографією, картографуванням мовних явищ, відображених в Атласі української мови.

До другого тому Атласу української мови увійшли 86 проблемних лінгвістичних карт різних мовних рівнів. Фактичними співредакторами цих матеріалів були Ярослава Закревська і Лідія Коць-Григорчук.

Паралельно львівський Інститут суспільних наук працював над укладанням Словника староукраїнської мови XIV — XV ст., і Лідія Коць-Григорчук брала участь у виявленні історичних пам'яток та укладанні картотеки до цієї поважної і вкрай потрібної для української науки лексикографічної праці.

Плідну наукову роботу Лідії Коць-Григорчук перервала нова хвиля репресій. Під удар у Львові передовсім потрапили Інститут суспільних наук АН УРСР та університет. Восени 1972 р. змушені були звільнитися з Інституту за «власним бажанням» відомі літературознавці й мовознавці, серед них і Лідія Коць-Григорчук. Вона була усунута від подальшого укладання лінгвістичних карт, її ім'я було вилучене зі складу редакційної колегії другого тому Атласу української мови, були залишені лише відомості про авторство карт.

Упродовж 1973 — 1982 рр. Лідія Михайлівна працювала в Центральному державному історичному архіві УРСР (м. Львів) на різних посадах — молодшого наукового співробітника (1973 — 1975), старшого наукового працівника (1975), старшого архівіста (1979 — 1981), старшого наукового працівника (1981 — 1982). Тодішня директорка ЦДАЛ, видатний архівіст пані Надія Врадій не боялася брати на роботу талановитих фахівців з тавром «націоналістів» — Уляну Єдлінську, Ярослава Дашкевича, Івана Сварника, Лідію Коць-Григорчук. За словами проф. Павла Гриценка, в ті роки архіви були місцем негучних заслань інакодумців. Однак і тут наукова совість не давала працювати абияк. Лідія Коць-Григорчук систематизувала фонди графів Лянцкоронських, князів Любомирських та один

із описів фонду «Греко-католицька митрополича консисторія», документи яких написані шістьма-дев'ятьма мовами; вона також виготовила для другого тому АУМ карти про системи вокалізму та остаточно відредагувала на прохання Я. Закревської всі коментарі другого тому Атласу української мови.

У 1988 р. Л. Коць-Григорчук перейшла на роботу до Національного музею м. Львова (колишній Музей українського мистецтва). Тільки з проголошенням державної незалежності України її зараховують на посаду старшого наукового працівника (1991 — 1993), а з 1993 р. — провідного наукового спеціаліста. Перебуваючи в магічно-сакральному колі української середньовічної ікони, Л. Коць-Григорчук започаткувала в Україні системне вивчення написів (дипінті) на творах українського середньовічного станкового малярства, зокрема іконопису. Досліджує їх і як пам'ятки епіграфіки-палеографії, і з погляду історії мови та лінгвогеографії.

Праця над творами українського малярства дозволила Лідії Коць-Григорчук уточнити датування ймовірного написання окремих ікон, а також завдяки методу лінгвогеографічного атрибутування встановити місця походження іконописців та доповнити відомості про деякі малярські осередки. Окрім того, авторка простежила часовий зв'язок між особливостями зображення і способами накреслювання літер, визначила специфіку українського типу в'язі. Результатом довголітньої сумлінної пошукової праці стало видання монографії «Дипінті українських середньовічних ікон» (2011).

Докторську дисертацію «Український діалектний простір при єдиному горизонті дослідження» Лідія Коць-Григорчук успішно захистила у 1996 р., офіційними опонентами роботи були проф. П. Гриценко, проф. С. Бевзенко і проф. М. Худаш.

У 2002 р. проф. Лідія Коць-Григорчук опублікувала монографію «Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору». Царина лінгвогеографії — це сфера найгрунтовніших досліджень Лідії Михайлівни.

Лідія Коць-Григорчук від 1997 р. працювала на кафедрі української мови Львівського національного університету імені Івана Франка і одночасно у Львівській Академії мистецтв. Як професор кафедри вона читала для студентів та магістрантів спецкурси з української лінгвогеографії, палеографії та епіграфіки. Окрім того, проф. Л. Коць-Григорчук керувала дисертаційними працями аспірантів. Під її керівництвом написали й успішно захистили роботи: Мирослава Олійник («Фразеологія гуцульських говірок», 2002 р.), Оксана Костів («Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі другого тому АУМ), 2003 р.), Наталія Багнюк («Середньошрифтове четвероєвангеліє: лінгвістичний і палеографічний аналіз», 2011 р.), Мирослава Кулієвич («Рукописна збірка віршів Климентія Зіновієва: лінгвістичний та палеографічний аналіз», 2014 р.).

У 2013 р. проф. Лідія Коць-Григорчук опублікувала монографію «Рельєф українського мовного простору (континуальні студії)», яка допо-

внює її наукову концепцію лінгвогеографічного дослідження українського діалектного простору. Важливим є питання про еволюцію української мови в діалектному просторі, про структуру діалектних ареалів, зону вібрацій на українсько-польському мовному пограниччі, про межі української етнічної території — мовну ситуацію на берестейсько-пинському обширі.

Лідія Михайлівна Коць-Григорчук була надзвичайно глибоким і плідним науковцем, дбала про перспективи розвитку української науки. За останні роки опублікувала низку статей, присвячених проблемам української лінгвістичної географії, палеографії, історії українського правопису. 90-ліття застало її за робочим столом. Багато ідей передавала молодим науковцям, спонукала до роботи, до пошуку...

Сьогодні нам важко прийняти цю втрату.

Ми назавжди збережемо спогади про Лідію Михайлівну Коць-Григорчук — великого патріота, справжнього науковця, мудрого вчителя.

Вічна і світла пам'ять цій надзвичайній Людині!

Оксана КОСТИВ
Львівський національний університет
імені Івана Франка, м. Львів

Некролог отримано 02.05.2018

Oksana Kostiv

Ivan Franko Lviv National University, Lviv

IN MEMORY OF THE FAMOUS LINGUIST LYDIA KOTS-GRIGORCHUK
(24.11.1926 — 14.01.2018)

УДК 047.31+811.161.2

Галина Сікора¹, Ірина Романина²

¹ Інститут української мови НАН України, м. Київ

² Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

**УКРАЇНСЬКО-НОРВЕЗЬКИЙ СЕМІНАР
«ОЛАФ БРОХ І УКРАЇНА»
(31 жовтня – 2 листопада 2017 р.,
Київ – Львів)**

Користуйтеся мною, якщо можу стати у пригоді. Адже при загальному розриві зв'язків навіть така слабенька ланка, як я, може принести відому користь.

Олаф БРОХ

Українсько-норвезькі наукові семінари «Олаф Брох і Україна», присвячені 150-річчю від дня народження Олафа Броча (Brocha), першого професора слов'янських мов Університету Осло, об'єднали відомих норвезьких, українських та російських учених, які сконцентрували свою увагу на важливих моментах біографії науковця та його мовознавчих дослідженнях.

Перший семінар, організований Університетом Осло та Посольством Королівства Норвегія, відбувся в **Києві 31 жовтня 2017 р.** Другий семінар, який організували Університет Осло (Норвегія), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Наукове товариство ім. Шевченка (Україна), відбувся **2 листопада 2017 р. у Львові.**

До уваги наукової спільноти Києва та Львова було представлено доповіді, які репрезентували основні наукові зацікавлення та життєві пріоритети професора О. Броча. Особливості його новаторських робіт, де він проаналізував

© Г.В. СІКОРА, І.Р. РОМАНИНА, 2018

фонетичні особливості мов у прикордонних областях або суміжних зонах між різними мовами, висвітлено в розвідці «*Olaf Broch — ambassador for the Slavic world in Norway*») **К.А. Міклебуста** (Університет Тромсьо — Арктичний університет, Норвегія). Увагу було зосереджено на поїзді О. Броха 1895 р. до с. Убля (Пряшівський край, Словаччина). Проаналізувавши записи мовлення мешканців Ублі, доповідач відзначив цей говір як найбільш своєрідну суміш словацького й українського діалектів. Акцентовано, що для дослідника слов'янські мови та література були не лише об'єктом вивчення, а й особливим культурним світом, яким він захоплювався.

Доповідь «*Olaf Broch's contribution to the study of pidgin languages*» **І. Брох** (Асоціація вищих навчальних закладів Норвегії) присвячено дослідженню руссенорська — особливого піджина російської та норвезької мов, що сформувався в кінці XVIII ст. і був поширений на узбережжі Північної Норвегії. О. Брох упродовж усього періоду наукової діяльності виявляв зацікавлення контактними мовами чи діалектами. Його матеріали містили 357 слів, проте близько половини з них є «*harax legomena*», тобто словами, що з'являються в текстах лише один раз. Хоч ядром словника руссенорської мови є близько 150 — 200 лексем, однак праця Броха — основоположна для тих, хто вивчає мови такого типу.

Основою доповіді «*Работы Олафа Броха о говоре Убли и современные полевые записи*» **М.М. Толстої** (Інститут слов'янознавства, Москва) також став аналіз робіт О. Броха про говірку села Ублі. Наголошено, що в дослідженні вперше описано й детально вивчено явище, характерне для закарпатських говорів, яке відомий славіст назвав «вокальною гармонією». Відзначено й деякі істотні відмінності сучасної системи вокалізму від попередніх описів О. Броха, зокрема характерну для говірки тенденцію до дифтонгізації деяких голосних у нейтральних позиціях під наголосом, а також у кінці слова. Доповідачка зазначила, що завдяки О. Брохові українська діалектологія має унікальну історію розвитку однієї говірки (протягом 120 років).

О.В. Тер-Аванесова (Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова РАН, Москва) у доповіді «*Книга Олафа Броха «Очерк физиологии славянской речи» и ее значение для изучения фонетики славянских языков*» відзначила, що відомий лінгвіст був схильний бачити мовний матеріал системно, хоча не був представником структуралістів. Водночас його підхід до опису лінгвістичних явищ мав на меті подальше використання фонетичних даних для порівняльного та порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. Доповідачка зауважила, що хоча завданням Броха було описати вимову освічених людей, проте діалектні дані часто були в його студіях порівняльним матеріалом і слугували для створення ширшої типології картини слов'янської фонетики. О. Брох як дослідник-фонетист приділяв належну увагу ідіолектові; широко використовував термін «система», описуючи вокалізм, консонантизм, явища коартикуляції, структуру складу, наголос, фразову інтонацію. Його праця є зразком системного

фонологічного опису і зразком структурного аналізу, що ґрунтується на точних фонетичних характеристиках типових звуків тієї чи тієї мови.

Результатом плідної роботи щодо пошуку, розшифрування й коментування епістолярної спадщини вченого, яка зараз зберігається в архівах різних країн, став виступ **Т.П. Льоннгрена** (Університет Тромсьо — Арктичний університет Норвегії) «*Діяльність Олафа Броха як зразок наукової дипломатії*». Дослідниця з'ясувала, що в архіві лінгвіста — листи від майже 500 кореспондентів, які писали різними мовами: норвезькою, шведською, датською, німецькою, французькою, англійською, чеською, словацькою, польською, сербською, хорватською, болгарською, російською та українською. Т.П. Льоннгрена висвітлила цікаві біографічні моменти із життя лінгвіста, що свідчать про його високі моральні якості. Були представлені фрагменти листування О. Броха з О. Шахматовим, М. Грушевським, В. Гнатюком, Я. Рудницьким, М. Левицьким, К. Квіткою, О. Курило та ін. Доповідачка згадала про те, що О. Брох був членом Національної академії наук України та підтримував наукові зв'язки з українськими вченими. Наприклад, невідомий досі лист М. Грушевського до О. Броха від 23 червня 1924 р. інформує, що цього дня О. Брох одногolosно був обраний іноземним член-кореспондентом НАН України.

Надзвичайний інтерес викликали доповіді українських учених, виголошені на київському семінарі.

Ґрунтовний аналіз лінгвістичних зацікавлень Олафа Броха провів директор Інституту української мови НАН України **П.Ю. Гриценко** у доповіді «*Олаф Брох і українська діалектологія*». Учений підкреслив, що О. Брох — видатний норвезький лінгвіст, який водночас належав до кількох лінгвістичних шкіл: норвезької, української, російської, чеської і словацької, сербської. Саме завдяки вибору об'єкта досліджень (українські, російські, сербські, словацькі діалекти) він увійшов в українську, російську, словацьку та чеську мовознавчі школи, що уможливило й розгортання подальших студій над тими самими говірками наступних поколінь лінгвістів. Поширенню наукових ідей норвезького мовознавця в різних ареалах Славії сприяло широке коло його особистих контактів із відомими славістами різних країн. П.Ю. Гриценко звернув увагу слухачької аудиторії на застосовувані норвезьким лінгвістом й актуальні в сучасній славистиці методологічні засади аналізу фонетичних явищ: спостереження над конкретним матеріалом й опору на звукові координати (зразки) для зіставлень, виявлення варіювання реалізації фонем у діалектному мовленні, пошук прийомів визначення артикуляційних особливостей шляхом контролювання ситуації, увагу до фонологічної позиції (урахування наголошеності / ненаголошеності складу; сполучуваності з різними фонемами), а також урахування генези аналізованого звука у відповідній словоформі (особливо відчутно — у вокалізмі), аналіз процесів на межі між окремими словами (утворення нових фонетичних слів, зміни якості звуків унаслідок асимілятивних процесів, появу довгих приголосних на морфемних і міжслов'яних швах). Непересічне значення студій

О. Броха про українські діалекти, як засвідчив доповідач, полягає і в їхній фактографічній наповненості, адже лінгвістична інформація про говірку села Ублі з кінця XIX ст. зацікавила й інших дослідників, зокрема О. Лешку, Я. Моравця, В. Латту, З. Ганудель, М. Толстую, які представили свої спостереження й зіставлення із зафіксованим О. Брохом станом ублянської говірки.

В.В. Тельвак (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка) виголосив доповідь «*Михайло Грушевський та Олаф Брех: наукові та громадські контакти*», у якій вдало реалізував спробу реконструювати взаємини О. Броха з М. Грушевським. Українознавчі студії славіста привернули увагу знаних українських філологів очолюваного М. Грушевським Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Свої рецензії з високою оцінкою досліджень О. Броха відомі тогочасні вчені В. Гнатюк та І. Свенціцький надрукували в рубриці «Наукова хроніка» «Записок НТШ» — головного видання тогочасної україністики, яке редагував М. Грушевський. Вагомий внесок О. Броха в українську діалектологію («До питання про малоруську мову в Угорщині» (1895), «Угро-русское нарѣчіе села Убля (Земплинскаго комитата)» (1889), двотомна праця «Вивчення словацько-малоруської мовної межі у східній Угорщині» (1897, 1899) високо оцінив В. Гнатюк. Доповідач наголосив на значущості основної праці О. Броха зі славістики «Нариси з фізіології слов'янської мови» (1910), яка була прорецензованою за завданням М. Грушевського І. Свенціцьким. У «Нарисах...» було подано загальну характеристику слов'янської звукової фізіології із низкою фонетичних паралелей між окремими слов'янськими мовами. Підсумовуючи, В.В. Тельвак зауважив, що новаторські студії норвезького лінгвіста над українськими діалектами, а також його товариські взаємини з відомими українськими філологами, стали підставою для обрання вченого за ініціативи М. Грушевського дійсним членом НТШ (1914), а згодом — дійсним членом Всеукраїнської академії наук (1924).

У доповіді «*Образ вченого-славіста XIX ст. (Микола Костомаров)*» **О.Т. Гончар** (Інститут історії України НАН України, Київ) приділила увагу М. Костомарову, одному із найяскравіших представників європейської славістики, на тлі його історичної доби, охарактеризувавши XIX ст. як період піднесення інтелектуального життя, «золоте століття науки», «століття славістів», коли гуманітарна наука була настільки актуальною, що захопила все суспільство. Дослідниця виокремила характерні загальні риси дослідника-гуманітарія — інтелект, ерудицію, чіткі життєві та наукові переконання, суспільну активність; окреслила його характерні ознаки — стиль мислення, мовний код, зовнішній вигляд, манеру спілкування, оточення й ін. У доповіді було зацентровано на тому, що спадщина М. Костомарова стала прикладом і натхненням для наступних поколінь, зокрема й Олафа Броха, діяльність якого є свідченням спадкоємності поколінь та ідей. На думку О.Т. Гончар, дослідження взаємозв'язку між творчістю М. Костомарова й О. Броха та їх вплив на становлення сла-

вістики як галузі соціогуманітарного знання — це один із перспективних напрямів майбутніх історичних студій.

Н.В. Хобзей (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів) у доповіді «Українське тло лінгвістичних студій Олафа Бреха» висловила свої міркування щодо ґрунтовної студії О. Бреха — опису говірки с. Убля, у якій автор не обмежувався простою констатацією звукових варіацій фонетичних одиниць, а й говорив про причини й умови походження діалектних особливостей у минулому та їх трансформацію (у доповіді було також наголошено на тому, хто з українських вчених досліджував говірку Ублі). Згадано про вчених із кола НТШ та їхню високу оцінку праць норвежця, а водночас і про дискусії на сторінках «Записок НТШ»: зокрема В. Гнатюк висловив свої міркування щодо генези говірок словацько-українського суміжжя, а також про максимальне фонетичне відтворення етнографічних записів. Цікавими є відомості про те, що І. Франко був ознайомлений із працями вченого, і в одній зі своїх статей говорив про О. Бреха як про зразок ученого-дослідника. Ішлося також про контакти О. Бреха з І. Зілинським. Н.В. Хобзей відзначила, що студії О. Бреха, присвячені українським говіркам, до цього часу потребують уважного лінгвістичного прочитання — і з погляду сучасної інтерпретації, і з погляду діахронії.

Про славістичні інтереси та інші зарубіжні наукові контакти В. Гнатюка йшлося в студії **О.М. Кузьменко** (Інститут народознавства НАН України, Львів). В. Гнатюк був непересічною постаттю. Він — член-кореспондент трьох поважних зарубіжних наукових установ: Російської академії наук у Петербурзі (1902), чеського наукового товариства «*Národopisná Společnost Československá*» у Празі та німецьких етнологічних товариств. В. Гнатюк підтримував зв'язки з О. Брехом, публікуючи рецензії на його праці, і через приватне листування, у якому вітав ідею комплексного дослідження народної мови населення Закарпаття. О. Кузьменко ознайомила слухачів з відгуком Гнатюка на працю Бреха про Ублю. Високо оцінивши зміст, структуру й аналіз різних аспектів фонетичних явищ, він досить критично висловився щодо твердження Бреха вважати досліджуваний терен «словацько-руським», населення «словацьким», а його мову — діалектом словацької мови. Проте В. Гнатюк зазначає, що, попри свої зауваги, хотів би, щоб кожен діалект української мови був досліджений так ґрунтовно. Цікаво, що О. Брех є дійсним членом НТШ, яке він вважав «надто високим признанням». Про це В. Гнатюк особисто повідомив йому в листі.

Р.М. Кушнір (Наукове товариство імені Шевченка, Львів) високо оцінив результати львівського наукового семінару, висловив свої міркування з приводу актуальних проблем сучасної гуманітаристики, зокрема потребу відновлювати роботу із закордонними колегами, а також запропонував науковцям із Норвегії почати втілювати нові спільні проекти.

Наукові семінари «Олаф Брех і Україна» у Києві та Львові вшанували світлу пам'ять Олафа Івановича Бреха, розгорнули нові сторінки життя і

творчості вченого, засвідчили, що традиція наукових зустрічей, дискусій та зацікавленості між норвезькими та слов'янськими науковцями, яка має понад столітню тяглість, триває.

Статтю отримано 30.12.2017

Galyna Sikora

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Iryna Romanyna

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies NASU, Lviv

UKRAINIAN-NORWAY SEMINAR «OLAF BROCH AND UKRAINE»
(October 31 — November 2, 2017, Kyiv — Lviv)

Ukrainian-Norwegian scientific seminars «Olaf Broch and Ukraine» devoted to the 150th anniversary of the birth of O. Broch, the first professor of Slavic languages at the University of Oslo, brought together well-known Norwegian, Ukrainian and Russian scholars, who focused their attention on important points of the biography of the scientist and his linguistic research.

On October 31, 2017, the first workshop organized by the University of Oslo and the Embassy of the Kingdom of Norway took place in Kiev (Conference hall of Radisson Blu Hotel), which ended with reception by Norwegian Ambassador Ule T. Horpeštad at the Norwegian Embassy. On November 2, 2017, a second seminar was arranged in Lviv (Potocki Palace), it was organized by the University of Oslo (Norway), the Institute of Ukrainian Studies of I. Krypiakievych NAS of Ukraine and the Scientific Society of Shevchenko (Ukraine).

Keywords: *Olaf Broch, Ukrainian-Norwegian contacts, correspondence, Ukrainian dialectology, research, discussion about village Ublya.*

УДК 81'33:(168.522+340)

Мирослава Мамич

Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса

«ЛЮДИНА І ПРАВО» ЯК ПРОБЛЕМА ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ І ЛІНГВОДИДАКТИКИ В ЮРИДИЧНОМУ ВНЗ*

Уже майже п'ять років, як у Національному університеті «Одеська юридична академія» разом з відкриттям факультету журналістики була створена кафедра прикладної лінгвістики, яка має забезпечити викладання курсів, які стосуються мови права, мови ЗМІ та реклами, політичного дискурсу, тобто всього сучасного полікультурного простору, в якому здійснюється законодавча комунікація.

В університеті навчаються студенти шести освітніх напрямів: правознавство (переважно), журналістика, реклама та зв'язки з громадськістю, політологія, соціологія, а також минулого навчального року — психологія.

Зрозуміло, що всі названі спеціальності потребують формування мовних і комунікативних умінь студента. На жаль, поліпшувати свої мовні уміння майбутні правознавці, політологи, соціологи та психологи можуть лише, слухаючи курс «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

Для підготовки журналістів кафедра прикладної лінгвістики пропонує курси «Українська мова у ЗМІ», «Практикум з української мови», «Практична стилістика», «Загальне редагування». Студенти-журналісти пишуть курсові роботи з «Української мови у ЗМІ» та працюють над бакалаврськими проектами (за вибором).

Відповідаючи на практичні запити, кафедра пропонує нові мовознавчі курси: «Правнича лінгвістика», «Правнича термінологія і діловодство», «Політична лінгвістика» чи

© М.В. МАМИЧ, 2018

«Лінгвополітологія», «Психолінгвістика». Як свідчить практика, існує потреба в запровадженні курсу «Практикум з української мови» для усіх освітніх напрямів університету.

Була проведена презентація названих курсів на Науково-методичній раді університету. Розраховуємо на те, що нам вдалося переконати колег у потребі викладання мовознавчих курсів студентам усіх факультетів нашого університету. На превеликий жаль, ввести новий предмет викладання останніми роками досить складно через скорочення міністерством аудиторних годин навіть на профільні дисципліни.

Варто зазначити, що й у споріднених за фахом вищих навчальних закладах України окрім «Української мови (за професійним спрямуванням)» чи «Ділової української мови» мовознавчі курси не читаються. А втім, є потреба, щоб дисципліни, які підвищують культуру мови майбутнього фахівця, були обов'язковими для викладання у ВНЗ. На нашу думку, доцільно було б ввести і державний іспит з української мови для бакалаврів.

Є в університеті іще один напрям освітньої діяльності — «Державне управління та адміністрування». Бакалаври будь-якого фаху можуть стати магістрами управління. Викладачі кафедри прикладної лінгвістики майбутнім управлінцям читають курс «Публічна комунікація і ділова мова в публічному управлінні». Названий курс запропонував не університет, не кафедра, а Національне агентство України з питань державної служби та адміністрування. Зауважимо, що агентство хоче бачити зазначений навчальний курс саме в такому формулюванні.

За наявності у ВНЗ магістратури з цієї освітньої галузі представники кафедри мають приймати іспит з української мови, результат якого дозволяє обіймати ту чи іншу посаду держслужбовцям.

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. затверджує «Порядок атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою» з метою виконання вимог Закону України «Про державну службу». Відповідно до цього порядку претенденти на державну посаду мають скласти іспит у письмовій та усній формі: виконати тестові завдання, написати переказ, уміти вести ділову розмову за визначеним сценарієм та підготувати повідомлення-презентацію на визначену тему.

Слід зазначити, що попри відомі всім «мовні проблеми» південного регіону, попри те, що більшість жителів Одещини у побуті не спілкуються українською, майбутні державні службовці здебільшого українською мовою послуговуються на достатньому рівні. Можливо, іспит складати приходять ті, хто мову знає, тому й результат позитивний. Можна помітити, що а) молодь складає іспит значно краще, ніж старші за віком люди. І не лише тому, що до іспитів молодь звичніше — знають українську мову майже всі; б) одесити розмовляють літературною українською, хоча часто вживають русизми, а в області переважає суржик; в) уживання держслужбовцями української мови залежить від того, де саме вони пра-

цюють — наприклад, у пенсійному фонді спілкуються російською офіційною мовою, а митники на робочому місці розмовляють лише українською. За спостереженнями, українськомовних людей зараз значно більше, ніж, скажімо, років десять тому.

Саме з метою обговорення аспектів викладання української мови студентам нефілологічних навчальних закладів кафедра прикладної лінгвістики у 2015 р. провела Всеукраїнський круглий стіл «Українська мова (за професійним спрямуванням) у виші: формування мовних і комунікативних умінь студента». Це був перший науковий захід, який провела новостворена кафедра прикладної лінгвістики.

Курс «Українська мова (за професійним спрямуванням)» у вищих навчальних закладах раніше передбачав обов'язкову кількість годин (4 кредити — 120 аудиторних годин). За новими освітніми програмами його скоротили втричі за рахунок самостійної роботи студентів (40 аудиторних годин і 80 позааудиторних). На жаль, студенти тепер показують на іспиті значно нижчі знання.

У роботі круглого столу ми мали честь приймати і працівників Інституту української мови НАН України.

У доповіді «Професійна мова vs. Літературний стандарт» **С.Я. Єрмоленко** запропонувала під час вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» звернути увагу на вироблення у студентів навичок створення самостійного наукового тексту; виокремлювати теми, що становлять основу підготовки фахівця певної галузі; налаштовувати студента на ведення професійної розмови, дискусій, обговорень певних питань. Тобто йдеться не лише про книжні стандартні засоби створення наукового і ділового тексту, а й про його усну форму, яка потребує відчуття співрозмовника, вміння за допомогою мовних засобів налагодити ділові стосунки. Крім того, наголошує науковець, важливо приділяти більше уваги мотивації вивчення особливостей професійної мови, бо ж мовна підготовка сприяє поглибленню фахових знань [1: 10].

Зазначимо, що після виступу С.Я. Єрмоленко кафедра змінила деякі теми курсу, запропонувала Навчально-методичній раді університету збільшити на предмет «Українська мова (за професійним спрямуванням)» кількість годин з метою поліпшення комунікативних умінь студентів саме щодо усного мовлення. У планах кафедри є й створення запропонованих доповідачкою словників-мінімумів певної професії.

Заслужовує на особливу увагу і виступ **С.П. Бибик**, яка звернула увагу науковців на проблему культури усної мови журналіста. Йдеться саме про «жанрово-композиційну й мовну організацію радіоінтерв'ю, у якому журналіст офіційно висловлює оцінки й судження з приводу подій у державі, у регіонах, на певних заходах» [1: 13]. Журналіст є фахівцем, який професійно володіє засобами усної публічної мови, але ж, як наголосила Світлана Бибик, культура його усної мови дискурсивно залежить від маркерів «усності» (характерної сегментизації висловлювання, його семантико-синтаксичної організації, елементів так званої надлишковості,

метизації, девіації), що послаблює стабільність норм усної літературної мови [1: 14].

Йшлося на зібранні також про особливості вивчення діалогічного мовлення на заняттях з української мови як іноземної у доповіді І. Судук; про мотивацію вивчення предмета «Українська мова за професійним спрямуванням» доповідала А. Кісельова; про труднощі перекладу професійних текстів — Н. Ануфрієва; про особливості юридичної термінологічної системи — Н. Дуброва, А. Просяна; про особливості політичного дискурсу — Л. Стрій, Л. Завальська; про актуальні концепти адвокатських промов — Г. Слишинська; про мовні особливості гендерної журналістики — М. Мамич.

Загалом робота заходу мала позитивний практичний результат — надруковані матеріали круглого столу у спеціальному випуску науково-практичного журналу «Одеський лінгвістичний вісник».

Очевидно, було б доцільним, у зв'язку з викладанням предмета «Українська мова (за професійним спрямуванням)» у всіх ВНЗ України проводити круглий стіл або конференцію, пов'язану з викладанням. Пропонуємо цей захід організувати спільно з Інститутом української мови, що забезпечить урізноманітнення тем та методик викладання названої дисципліни. Звичайно, й підручники «Українська мова (за професійним спрямуванням)» повинні мати свою специфіку, адже це передбачено фаховою підготовкою студентів.

У червні 2017 р. кафедра прикладної лінгвістики Національного університету «Одеська юридична академія» саме з метою актуалізації та інтенсифікації лінгвістичних досліджень провела I Міжнародну науково-практичну конференцію «Людина і право в мові сучасних ЗМІ».

125 учасників конференції з різних міст України і зарубіжжя, 66 надрукованих статей у фаховому науковому журналі «Одеський лінгвістичний вісник», цікаві виступи відомих учених і молодих науковців, плідні зустрічі. І особливо тепер приємно чути: «Ми знаємо ваш університет, бо у вас влітку, кажуть, була цікава конференція. Коли наступна? Ми приїдемо».

Тому плануємо і цього літа провести уже другу міжнародну конференцію.

В організації міжнародної конференції нас всіляко підтримує Інститут української мови, передусім відділ стилістики і культури мови.

Обговорювали на конференції такі теми: філософія буття мови в соціально-гуманітарній парадигмі; мова засобів масової інформації, рекламних, PR-текстів і мережових комунікацій; лінгвістична експертиза та мова права; комунікативна лінгвістика і культура професійного спілкування; когнітивна лінгвістика; лінгвокультурологія.

Доповідь «Юридичні тексти і прагматика українських засобів масової комунікації» **С.Я. Єрмоленко** привернула увагу до потреби тлумачення в ЗМК юридичних текстів, оскільки у свідомості українців утверджуються правові поняття, що засвідчують програми теле- і радіопередач, спеціальні сайти і блоги адвокатів у мережах [2: 63]. Це розвиває (під впливом прагматичних інтенцій комунікантів) і різні жанри професійної мови. Проблему філософії буття української мови Порухив П.М. Ямчук.

З матеріалами доповіді «Проблеми предикації і модальності в одивнених художніх текстах» **Ф.С. Бачевича** учасники конференції змогли ознайомитися у збірнику. Автор стверджує, що художні тексти — це особливі «генератори смислів», а тому їх основні функції — смислопороджувальна і світопороджувальна [2: 33]; уводить поняття недиспозиційних предикатів («мовних засобів, які приписують відповідним референтам невластиві, часто абсолютно неможливі, абсурдні якості, функції, дії, стани, процеси тощо, виформовуючи неможливі в реальному житті ситуації» [2: 34], пропонує їх типологію.

Цікавою щодо обговорюваної теми конференції була доповідь **Л.І. Шевченко** «Лінгвістична експертиза медіатексту: критерії фахової аргументації». Авторка доводить необхідність лінгвістичної експертизи медіатексту як для юриспруденції, так і для медіалінгвістики [2: 237 — 239].

Особливостям лінгвістичної експертизи присвятили свої виступи на секційних засіданнях **Л.В. Ажнюк, Д.Ю. Сизонов, В.І. Шматко**.

Дослідженню аудіотекстів правової тематики присвячений виступ **С.П. Бибик** «Коментар як жанр радіопередач правової тематики в культурі повсякдення». Авторка виокремлює стратегії текстотворення, що поєднуються в аудіотекстах, з-поміж яких велике значення у жанрі коментаря на правову тематику має орієнтація на пересічного слухача [2: 42].

Мові правових текстів присвятили свої виступи на секційних засіданнях науковці Інституту української мови НАН України **Н.О. Мех, Т.А. Коць**; текстам впливу і взаємовпливу у мові ЗМІ — **Г.М. Сюга**; мовним стратегіям інформаційного тролінгу у політичній комунікації — **А.Ю. Ганжа**; особливостям українського термінознавства — **Л.В. Туровська**.

Учасниками Міжнародної конференції «Людина і право в мові сучасних ЗМІ» були також зарубіжні гості **А.П. Аліпієва** із Болгарії; **В.В. Макарова** із Литви.

На конференції, порушуючи актуальні питання мови ЗМІ, політики та права, виступали також **Н.В. Кондратенко, Л.М. Марчук, Н.М. Шляхова, Л.В. Кравець, О.О. Семенець, С.Т. Шабат-Савка, В.О. Колесник, Н.В. Петлюченко, Г.С. Яроцька**.

Надрукували свої міркування з приводу заявленої теми конференції **І.М. Кочан, О.В. Кульбабська, Т.М. Мішеніна**.

Насамкінець слід зазначити, що обрана тема конференції «Людина і право в мові сучасних ЗМІ» об'єднала вчених, напрями лінгвістичних досліджень яких різні. Проте людина, її право можуть стати об'єктом багатьох лінгвістичних досліджень, що й засвідчує зібрання науковців.

1. Одеський лінгвістичний вісник. Спеціальний випуск (за матеріалами Всеукраїнського круглого столу «Українська мова (за професійним спрямуванням) у виші: формування мовних і комунікативних умінь студентів», 10 квітня 2015 року. — Одеса. — 107 с.

2. Одеський лінгвістичний вісник. Спеціальний випуск (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Людина і право в мові сучасних ЗМІ», 1 — 2 червня 2017 року. — Одеса. — 269 с.

Статтю отримано 28.02.2018

Miroslava Mamych

National University “Odessa Law Academy”, Odessa

“PERSON AND LAW” AS A PROBLEM OF APPLIED LINGUISTICS
AND LINGUODYNAMICS IN LAW HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article analyses scientific and teacher’s activity of Department of Applied Linguistic of National University “Odessa Law Academy” during last five years.

It was proposed to hold an annual conference “Ukrainian language for professional direction” in higher educational institute: the formation of language and communicative skills of student”.

Keywords: *scientific activity, linguistic researches, applied linguistic, conference.*

УДК 81-119

Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця, м. Харків

НАУКОВІ ЧИТАННЯ З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА О.Г. МУРОМЦЕВОЇ

16 лютого на українському мовно-літературному факультеті імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди відбувся Круглий стіл «**Науковий доробок професора Ольги Муромцевої в українському мовознавчому і філософсько-освітньому вимірах**», присвячений 80-річчю від дня народження професора Ольги Георгіївни Муромцевої (1938 — 2008). Організували захід Фондація Стипендії імені професора Муромцевої Ольги Георгіївни та кафедра українознавства і лінгводидактики ХНПУ імені Г.С. Сковороди. У роботі Круглого столу взяли участь викладачі кафедри українознавства і лінгводидактики, кафедри української мови, кафедри німецької філології, кафедри філософії, кафедри вокальної культури і сценічної майстерності ХНПУ імені Г.С. Сковороди, кафедри української мови ХНУ імені В.Н. Каразіна, кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян ХНЕУ імені С. Кузнеця, кафедри іноземних мов №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кафедри мовної підготовки Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, кафедри української та іноземних мов Харківської державної академії фізичної культури, аспіранти, учні, колеги професора О.Г. Муромцевої, студенти ХНПУ імені Г.С. Сковороди.

Вступне слово виголосив **К.Ю. Голобородько**, який зазначив, що склалася добра традиція вшановувати пам'ять

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, В.Ф. ЖОВТОБРЮХ, 2018

професора О.Г. Муромцевої науковими читаннями, конференціями, а також відзначенням кращих студентів за досягнення у вивченні української мови. Професор Голобородько зосередив увагу на здобутках достойної зміни, яку підготувала О.Г. Муромцева, — відповідальних, творчих, продуктивних науковців і викладачів.

Один із перших аспірантів Ольги Георгіївни **А.М. Нелоба** на відзначення світлої пам'яті О.Г. Муромцевої зініціював іменну стипендію, яку вже п'ять років поспіль здобувають кращі студенти ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. На сьогодні іменною стипендією нагороджено 15 студентів. Цьогоріч стипендію вручено **Юлії Шевченко** (мовно-літературний факультет) та **Любові Нужненко** (історичний факультет). Зі словом вдячності від стипендіатів виступила Юлія Шевченко, яка висловила пропозицію щодо поширення цієї традиції й на кращих знавців української мови інших університетів Харкова. За звичаєм, премію вручає представник родини Муромцевих. Цього року студентів привітала донька Ольги Муромцевої **Ю.І. Муромцева**, кандидат економічних наук, доцент кафедри географії ХНПУ імені Г.С. Сковороди.

У виступах учасників Круглого столу окреслено актуальні напрями наукової спадщини професора О.Г. Муромцевої та представлено віддзеркалення ідей Ольги Георгіївни в наукових пошуках її учнів та колег.

Науковий доробок Професора та головні віхи її громадської діяльності ґрунтовно висвітлила у своїй презентації **О.О. Маленко**, зосередивши увагу слухачів на науково-навчальній концепції кафедри та перспективах її розвитку. Наслідування традицій, закладених Ольгою Георгіївною, спадкоємність у поєднанні з сучасними викликами визначають основні напрями роботи кафедри з формування національних та загальноєвропейських цінностей в освітньому середовищі.

О.С. Черемська в доповіді «До історії української лексикографії Харківської філологічної школи (20 рр. XIX — 20 рр. XX ст.)» наголосила, що питання ролі відомих представників Слобожанщини в процесі національного відродження XIX ст. та значення української лексикографії в історії нормування й кодифікації української літературної мови були засадничими в лінгвістичній концепції професора О. Г. Муромцевої, яка в монографії «Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX — на початку XX ст. (1985) на основі аналізу лексикографічного матеріалу блискавично продемонструвала потужні зрушення у збагаченні лексичного складу української літературної мови. У доповіді схарактеризовано перші лексикографічні праці (**І. Кулжинського, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, П. Морачевського, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Закревського**), що стали поштовхом до встановлення й кодифікації української мови у другій половині XIX ст., а також представлено подальші етапи кодифікації в перші десятиліття XX ст. (праці **М. Вікула, К. Дубняка, Б. Грінченка, Д. Яворницького, О. Курило, М. Йогансена, М. Наконечно, К. Німчинова, Б. Ткаченка**).

Наукові здобутки О.Г. Муромцевої в галузі дериватології відзначила **О.А. Олексенко**, доповідь якої була присвячена розглядові тенденцій сучасного дієслівного словотворення. Дослідниця виокремила дієслівні сло-

вотвірні типи, що останніми роками виявили свою продуктивність переважно в медіапросторі. У доповіді зацентровано увагу на закономірностях взаємодії твірних основ та словотвірних формантів, визначено семантичні зв'язки новотворів та контексти їх побутування, а також висвітлено функціональний аспект цього мовного явища та представлено стилістичні характеристики похідних дієслів. Приклади з творів сучасної публіцистики стали переконливим підтвердженням основних положень дослідження і викликали жваве обговорення аудиторії.

У колі наукових зацікавлень О.Г. Муромцевої, як відомо, одне з чільних місць посідала морфеміка, яку Ольга Георгіївна тривалий час викладала і якій було присвячено значну кількість наукових та науково-методичних праць. Проблематику цього напрямку в сучасному мовознавстві розвиває представник наукової школи професора Муромцевої **А.М. Нелюба**. Автор словників лексико-словотвірних інновацій виклав свої погляди на одне із суперечливих питань морфеміки, а саме — кваліфікацію статусу дієслівної морфемі -ти/-ть. Міркування науковця викликали дискусію аудиторії, яка дійшла висновку про необхідність подальшого вивчення функцій цієї морфемі.

У доповіді **В.Ф. Жовтобрюх**, яка працювала поряд з Ольгою Георгіївною з початку заснування кафедри, відзначено важливу роль лексико-семантичних досліджень О.Г. Муромцевої для розроблення окремих тем семантичного ситаксису, зокрема питань, пов'язаних із закономірностями лексичного наповнення компонентів, що формують семантичну організацію речення. Варіативність лексичного вираження предикативного відношення уможливорює появу семантичних модифікацій у сфері екзистенційного речення, яке набуває стилістичної довершеності у відтворенні мовної картини світу. Актуальними для вивчення ідіостилу письменника є думки О.Г. Муромцевої про синтаксис мови досліджуваних нею авторів. Наукові припущення професора та її знахідки у сфері синтаксису індивідуального стилю потребують сучасного осмислення та можуть бути перспективними для подальшого розроблення.

О.Г. Муромцева мала широкий діапазон талантів, який щедро збагачував інших та розширював межі діяльності ініційованої та очолюваної нею кафедри. Активна громадянська позиція Ольги Георгіївни виявила себе в діяльності голови обласного відділення організації НРУ, співзасновника Харківського відділення Товариства української мови, члена Топонімічної комісії Харківської міської ради. Вона була організатором і справжнім натхненником роботи кафедри та філологічного факультету університету. Цим аспектам присвячено статтю **О.В. Садохи** «Мова розуміння й освітні новації». Життєтворчі стратегії справедливості, принципи, наукові здобутки й настанови О.Г. Муромцевої в сьогоденні й прийдешньому творчо осмислила у своїй доповіді **Н.І. Варич**.

Лексико-семантичну експлікацію емоційного і почуттєвого у науковій спадщині О.Г. Муромцевої простежила **Л.П. Петрова-Озель**. У своєму виступі доповідач зазначила, що предмет її дисертаційного дослідження викристалізувався у спілкуванні з Ольгою Георгіївною, яка й накреслила

план накового пошуку своїй аспірантці. Аркуш із автографом, списаний дрібненькою в'яззю, на щастя, зберігся у відданій учениці, яка продемонструвала його слухачам.

Про особливості адаптації та функціонування німецьких лексичних запозичень у сфері економіки та торгівлі в українській мові доповіла перша аспірантка Ольги Георгіївни **В.В. Скачкова**.

До пошанування пам'яті О.Г. Муромцевої долучилися провідні мовознавці України, відомі своїми напрацюваннями у спектрі наукової діяльності Професора. Значну увагу Ольга Георгіївна надавала історії становлення й формування української літературної мови. Цьому аспекту присвячено матеріали **С.Я. Єрмоленко** «Дискусії про українську літературну мову в історії національної культури». Професор Муромцева брала безпосередню участь в укладанні Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка у 3-х томах (1979). На ролі побутовизмів у цьому словнику та їх функціонуванні як лінгвокульту-рем, історизмів, стилем наголосила **С.П. Бибик**. Питання професійної освіти вчителя перебували в полі постійної уваги Ольги Георгіївни, з цієї проблеми написано низку статей, вона ж — автор першого в Україні навчального посібника «Культура мови вчителя» (1997). Цей аспект зазначила **Л.В. Струганець**.

Світлими спогадами й ширими словами згадували свого Вчителя й Науковця аспіранти й колеги Ольги Георгіївни: **Л.В. Чурсіна, В.В. Мерінов, О.С. Слепцова, О.С. Дьолог, І.М. Ходарева**.

Питання культури мови, функціонування мови в інформаційному суспільстві, синтаксичні особливості наукового мовлення у викладанні української мови як іноземної, погляди на мовні інновації в працях О.Г. Муромцевої, засоби вербальної репрезентації індивідуально-авторських лінгвальних картин світу представили у своїх матеріалах **Л.А. Карпець, Н.М. Петрусенко, Н.М. Карікова, В.Г. Сухенко, О.О. Литвин, І.І. Сметана**.

Круглий стіл, що відбувся в ХНПУ імені Г.С. Сковороди, а також традиційні **Муромцевські читання** з активною участю професора І.В. Муромцева, які організовує кафедра українознавства і лінгводидактики, засвідчують глибоку пошану учнів і колег до непересічної особистості Професора, усвідомлення таланту, величч, шляхетності її душі, багатогранності наукової та громадської діяльності.

Статтю отримано 26.02.2018

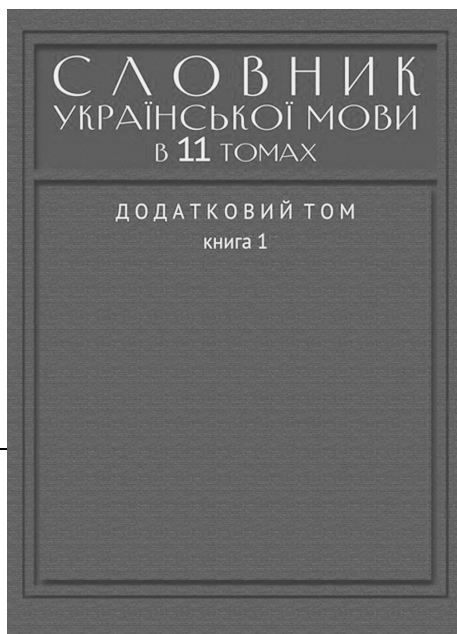
Olga Cheremskaya, Valentina Zhovtobruh

Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv

SCIENTIFIC READING DEVOTED TO THE 80TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR OLGA MUROMTSEVA'S BIRTHDAY

The article covers the work of the Round Table “Professor Olga Muromtseva’s scientific achievements in the Ukrainian linguistic, philosophical and educational dimensions”, which took place on February 16, 2018 at the Ukrainian Language and Literature Department of KNPU named after H.S. Skovoroda; the names of the scholars who participated in commemoration of Olga Muromtseva have been written, attention is focused on actual directions of scientific heritage of the Professor and their development in studies of her students, colleagues and followers.

Keywords: *Prof. O.G. Muromtseva, scientific inheritance, lexicology, morphology, culture of speech, history of the literary Ukrainian language.*

Побачив світ *Додатковий том* у двох книгах до тлумачного *Словника української мови в 11 томах* (1970 — 1980). У ньому зібрано нові слова, значення слів та відтінки значень, стійкі словосполучення, фразеологізми, не охоплені попереднім одинадцятитомним виданням; усього близько 35 тис. слів. *Додатковий том* не повторює відомих словників нової лексики, а становить органічне продовження *Словника української мови в 11 томах*, доповнюючи цілісний лексичний портрет української літературної мови від «Енеїди» І. Котляревського до сьогодення.

Додатковий том подає нормативну, функціонально-стильову, емоційно-експресивну та часову характеристику лексичних одиниць і регламентує їхню сполучуваність. У його реєстрі — словникові статті двох типів: нові і доповнювальні (скорочені), у яких запропоновано додаткову інформацію до тієї, що була зафіксована в одинадцятитомному тлумачному *Словникові*.

Додатковий том — це початок нового важливого етапу української лексикографії: повного обстеження текстів нової української літературної мови різного часу задля виявлення, збереження та введення до словників лексики й фразеології, яка з різних причин досі не була представлена в *Словнику української мови в 11 томах* та інших словниках, уточнення норм літературного слововживання.

Словник призначений для науковців, викладачів, редакторів, журналістів, студентів, учнів, а також усіх, хто цікавиться українською мовою.

Дослідження	<i>Світлана Соколова</i> Дослідження мовної ситуації як міждисциплінарна та міжвідомча проблема 3
	<i>Євгенія Карпіловська</i> Роль національних модулів у розвитку інформаційно-пошукової мови бази ISYBISLAW 17
	<i>Катерина Городенська</i> Грамотична лексикографія: стан і перспективи 30
	<i>Петро Білоусенко</i> Історичний словотвір іменника на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства 38
	<i>Світлана Єрмоленко, Світлана Бибик, Ангеліна Ганжа</i> Лінгвостилістика в контексті національної культури 51
	<i>Людмила Туровська</i> Українське термінознавство XXI ст.: основні напрямки досліджень 57
	<i>Наталя Кондратенко</i> Комунікативно-дискурсивні дослідження в сучасному українському мовознавстві: тенденції та перспективи 64
	<i>Світлана Богдан</i> «Справа ірландської мови» Френсіса Феґі й українська соціолінгвістика початку XX століття 74
	<i>Катерина Глуховцева</i> Аспекти лінгвокультурологічного дослідження діалектного мовлення 89
	<i>Леся Малевич</i> Термінологічна варіативність на сучасному етапі: теоретичні і прикладні виміри 100
	<i>Лариса Мовчун</i> Додатковий том «Словника української мови» в 11 томах: досвід і проблеми укладання 112
	<i>Валентина Критська</i> Автоматизація визначення словозмінних парадигм нових іменників 124

Огляди та рецензії

Пилип Селігей

Наука про живе в дзеркалі термінології
Рец. на кн.: *Клименко Н.Ф.* Українська біологічна термінологія кінця
XX — початку XXI ст. Київ, 2017. 212 с. **135**

Тетяна Космеда

Новий погляд на розвій перифрастичного фонду українців
Рец. на моногр.: *Степаненко М.* Політичне сьогодення української
мови: актуальний перифрастикон. Харків, 2017. 616 с. **140**

Незабутні імена

Оксана Костів

Пам'яті відомого мовознавця Лідії Коць-Григорчук
(24.11.1926 — 14.01.2018) **145**

Наукова хроніка

Галина Сікора, Ірина Романина

Українсько-Норвезький семінар «Олаф Брех і Україна»
(31 жовтня — 2 листопада 2017 р., Київ — Львів) **149**

Мамич Мирослава

«Людина і право» як проблема лінгвістики й лінгводидактики
в юридичному виші **155**

Ювілеї

Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх

Наукові читання з нагоди 80-річчя професора О.Г. Муромцевої **161**

Відомості про авторів

170

CONTENTS

Researches

Svitlana Sokolova

The study of linguistic situation as an interdisciplinary and interdepartmental problem **3**

Ievgeniia Karpilovska

The role of national modules in the development of informational-retrieval language of database iSybislaw **17**

Kateryna Horodenska

Grammatical lexicography: condition and perspectives **30**

Petro Bilousenko

On the way from illustrative to explanatory linguistics (the historical derivation of the noun) **38**

Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha

Linguistic stylistics in the context of national culture **51**

Liudmyla Turovska

Ukrainian terminology of the 21st century: main research areas **57**

Natalya Kondratenko

Communicative-discourse studies in the modern Ukrainian Linguistic: trends and prospects **64**

Svitlana Bohdan

“The Irish language movement” by Francis Fahy and Ukrainian sociolinguistics at the beginning of the twentieth century **74**

Kateryna Hlukhovtseva

Aspects of linguistic and cultural research of dialectal speech **89**

Lesya Malevych

Terminological Variation at Its Present Stage of Development: Theoretical and Practical Aspects **100**

Larysa Movchun

Dictionary of the Ukrainian Language (Supplement): Experience and Problems of Compiling **112**

Valentyna Krytska

The automation of the definition of inflexion paradigms of new nouns **124**

Book review*Pylyp Selihey*

The science of life as mirrored by terminology

Nina Klymenko. Ukrainian Biological Terminology at End of the 20th and Early 21st Centuries. Kyiv, 2017. 212 p. **135***Tetiana Kosmeda*A new view on the development of the periphrastic fund of the Ukrainians
Stepanenko Mykola. Politychne sohodennia Ukrainiskoi movy. The Political Present of The Ukrainian Language. Kharkiv, 2017. 616 p. **140****Unforgettable names***Oksana Kostiv*In memory of the famous linguist Lydia Kots-Grigorchuk
(24.11.1926 — 14.01.2018) **145****Science chronicle***Galyna Sikora, Iryna Romanyna*Ukrainian-Norway seminar «Olaf Broch and Ukraine»
(October 31 — November 2, 2017, Kyiv — Lviv) **149***Miroslava Mamych*“Person and Law” as a problem of applied linguistics and linguodynamics
in law higher educational institution **155****Anniversaries***Olga Cheremska, Valentina Zhovtobruh*Scientific reading devoted to the 80th anniversary of professor
Olga Muromtseva’s birthday **161****Contributors****170**

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

БІЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

БОГДАН Світлана Калениківна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ГАНЖА Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГЛУХОВЦЕВА Катерина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЖОВТОБРЮХ Валентина Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОНДРАТЕНКО Наталя Василівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

КОСМЕДА Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри україністики, Університет імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)

КОСТИВ Оксана Миколаївна, доцент, кандидат філологічних наук кафедри української мови, Львівський національний університет імені Івана Франка

КРИТСЬКА Валентина Іванівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

МАЛЕВИЧ Леся Дмитрівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне

МАМИЧ Мирослава Володимирівна, доктор філологічних наук, завідувач кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія»

МОВЧУН Лариса Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

РОМАНИНА Ірина Романівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

СЕЛІГЕЙ Пилип Олександрович, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

СІКОРА Галина Вікторівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця